

T.C.
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

SİYASAL PARTİ PROGRAMLARINDA
İNSAN HAKLARI:
26'NCI DÖNEM TBMM ÖRNEĞİ

Burcu BÜYÜKEKMEKÇİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Halil MUTİOĞLU

AYDIN - 2019

T.C.
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
ANABİLİM DALI
2019-YL-224

SİYASAL PARTİ PROGRAMLARINDA
İNSAN HAKLARI:
26'NCI DÖNEM TBMM ÖRNEĞİ

Hazırlayan

Burcu BÜYÜKEKMEKÇİ

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Halil MUTİOĞLU

Aydın – 2019

T.C
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Burcu Büyükekmekci tarafından hazırlanan “*Siyasal Parti Programlarında İnsan Hakları: 26’ncı Dönem TBMM Örneği*” başlıklı tez, .../.../..... tarihinde yapılan savunma sonucunda aşağıda isimleri bulunan jüri üyelerince kabul edilmiştir.

	Ünvanı, Adı Soyadı	Kurumu	İmzası
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Halil Mutioğlu	Adnan Menderes Üniversitesi	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Hediye Şirin Ak	Çankırı Karatekin Üniversitesi	
Üye	Doç. Dr. Atakan Hatipoğlu	Adnan Menderes Üniversitesi	

Jüri üyeleri tarafından kabul edilen bu Yüksek Lisans tezi, Enstitü Yönetim Kurulunun tarih sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü
İmzası

T.C
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

... / ... / 2019

İmza

Burcu BÜYÜKEKMEKÇİ

ÖZET

SİYASAL PARTİ PROGRAMLARINDA

İNSAN HAKLARI:

26'NCI DÖNEM TBMM ÖRNEĞİ

Burcu BÜYÜKEKMECİ

Yüksek Lisans Tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Halil MUTİOĞLU

2019, XII + 155 Sayfa

İnsan hakları yüzyılı olarak ifade edilen XXI. yüzyıl aynı zamanda insan hakları ihlallerinin yüzyılıdır. Doğal hakların insan haklarına dönüşmesi ile yeniden kavranan haklar tarihsel perspektifte mücadelelerin bir kazanımı olarak ele alınmaktadır. Çevre kirliliği, teknolojik ve kimyasal silahlar, gelir eşitsizliği, yoksulluk, savaş ve terör unsurlarına bağlı olarak insan hakları içeriğinin giderek genişlemesine yol açmaktadır. Genişleyen içeriği hakların kazanımında ve korunmasında itici bir güç oluştururken ihlallerin önlenmesine ilişkin propagandist söylem üretiminde de siyasal açıdan elverişli bir zemin kurmaktadır. Bu açıdan hakkın ve ihlalinin aynı yüzyıla tekabül ettiği insan hakları olgusunun siyasal yaşamın en önemli unsurlarından biri olan siyasal partiler bakımından nasıl değerlendirildiği de önemli hale gelmektedir.

Çalışmada siyasal parti programlarında ele alınan insan hakları yaklaşımlarının boyutu, parlamento pratikleri bakımından ele alınan dönemde parti tutumlarının irdelenmesine, parti hedeflerinin insan hakları kategorileri bakımından parti programlarının dönemin güncel siyasal koşulları ile uyumlulaştırılarak karşılaştırılmasına ve buna ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hak, Özgürlük, İnsan Hakları, Siyasal Partiler, Parti Programları

ABSTRACT

Human Rights In Political Party Doctrines: 26th Legislative Period in Turkish Grand National Assembly of the Rewiew Example

Burcu BÜYÜKEKMEKÇİ

Masters Thesis, Department of Political Science and Public Administration

Thesis Supervisor: Assoc. Prof. Halil MUTİÖĞLU

2019, XIII + 155 Pages

Be expressed as Tweny-first century in the same century of human rights. The century is also the century of human rights violations. With the transformation of natural rights into human rights, redefinable rights are treated as a gain which amazes the historical perspective. Environmental pollution, technological and chemical weapons, inequality in income, poverty, war and terrorism are due to the expansion of human rights content. Its expanding content can be a driving force in the acquisition of rights and protection of rights. How are human rights in the same century as the leading and infringement of this foremost right to be considered where a political person is one of the most important uniqueness of political life.

In this study, the dimension of human rights approaches discussed in political party doctrines, examining party attitudes in terms of parliamentary practices, comparison of party objectives in terms of human rights categories with the current political conditions of the period and findings related to this are given.

Keyword: Rights, Freedom, Human Rihgts, Political Parties, Party Doctrines

ÖNSÖZ

Siyasal parti programlarında insan haklarının konumunun saptanması üzerine olan bu çalışma esnasında benden önce gitmiş olan ve kıymetli bilgi ve tecrübesi ile izlemem gereken yolu temizleyip kolaylaştıran değerli danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Halil Mutioğlu başta olmak üzere; lisans ve yüksek lisans esnasında hayatımda olan ve hayatıma dahil olan tüm cesaretlendirici ve usta tanıklara, bu çalışmanın sürebilmesinde en önemli kaynağı yaşamımda tutmamı sağlayan Prof. Dr. Polat Dursun'a, öğrenme konusundaki heyecanı ile bana ilham ve içgörü kazandıran Arş. Gör. Aysema Pelin Şaşmaz'a, iz sürme esnasında aynı merakı paylaştığım Gizem Avcı'ya, bildiklerini bilmemi istediği için tanıdığım ilk esinleyici ve ayrıntı ustası babam Ahmet Yılmaz Büyükekmekci'ye; kulaklarıma cesaret fısıldayan ve devam etmem için bana tin nakli yapan annem Belma Büyükekmekci'ye, ruh hırsız gevezelikleri bertaraf edip dosdoğru konuşan ve başından beri yanımda olan kardeşim Oğuzhan Büyükekmekci'ye sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

KISALTMALAR DİZİNİ

AİHM: *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi*

AKP: *Adalet ve Kalkınma Partisi, Ak Parti*

AP: *Adalet Partisi*

AÜHFD: *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*

AİHS: *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*

AYM: *Anayasa Mahkemesi*

BM: *Birleşmiş Milletler*

CHP: *Cumhuriyet Halk Partisi*

CHF: *Cumhuriyet Halk Fırkası*

CKMP: *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi*

Dr. : *Doktor*

DP: *Demokrat Parti*

DGM: *Devlet Güvenlik Mahkemeleri*

HDP: *Halkların Demokratik Partisi*

HMK: *Hukuk Muhakemeleri Kanunu*

İHEB: *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi*

KHK: *Kanun Hükmünde Kararname*

LGBT: *Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Transeksüel*

MHP: *Milliyetçi Hareket Partisi*

MNP: *Milli Nizam Partisi*

MSP: *Milli Selamet Partisi*

OHAL: *Olağanüstü Hal*

Prof. : *Profesör*

SBF: *Siyasal Bilgiler Fakültesi*

SCF: *Serbest Cumhuriyet Fırkası*

TCF: *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*

TDK: *Türk Dil Kurumu*

TMSF: *Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu*

TEP: *Türkiye Emekçi Partisi*

TİP: *Türkiye İşçi Partisi*

TSK: *Türk Silahlı Kuvvetleri*

TTK: *Türk Tarih Kurumu*

TBB: *Türkiye Barolar Birliği*

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYSASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
ÖNSÖZ.....	xi
KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1. İNSAN HAKLARININ TANIMLANMASI.....	4
1.1. İnsan Haklarının Temellendirilmesi.....	5
1.1.1 Hak Kavramı	5
1.1.2. İnsan Hakları Bakımından Hak Sahibi: İnsan Haklarında Özne	8
1.1.3. İnsan Hakları ve Özgürlük	10
1.2. İnsan Haklarının Sınıflandırılması	12
1.2.1. Klasik İnsan Hakları Sınıflandırması	12
1.2.1.1. Negatif statü hakları.....	13
1.2.1.2. Pozitif statü hakları	13
1.2.1.3. Aktif statü hakları	14
1.2.2. Kuşaklara Göre Hakların Sınıflandırılması.....	14
1.2.2.1. Birinci kuşak haklar: İlk hakların ortaya çıkışı.....	15
1.2.2.2. İkinci kuşak haklar: Sosyal, ekonomik ve kültürel haklar.....	16
1.2.2.3. Üçüncü kuşak haklar: Kolektif haklar	17
1.2.2.4. Dördüncü kuşak haklar: Temel görüş ve eleştiriler	18
1.3. Doğal Haklardan İnsan Haklarına: İnsan Haklarının Toplumsal, Kuramsal ve Siyasal Kökenleri.....	19

1.3.1. Antik Dönemde İnsan Hakları: Antik Yunan ve Antik Roma.....	19
1.3.2. Ortaçağ'ın Parçalı İktidar Yapısında Hak.....	24
1.3.3. Doğal Hukuktan Doğal Haklara: Aydınlanma Çağı'nda İnsan Haklarının İnşası ve Bildirgeler	26
1.3.4. Doğal Haklardan İnsan Haklarına: İnsan Haklarının Kurumsallaşması.....	34
1.4. İnsan Haklarının Türkiye'de Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri	38
1.4.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları: Ortaya Çıkışında Etkili Olaylar ve Belgeler.....	39
1.4.1.1. Senedi İttifak	39
1.4.1.2. Tanzimat ve Islahat Fermanları.....	40
1.4.1.3. I. Meşrutiyet: Kanuni Esasi.....	43
1.4.1.4. II. Meşrutiyet: 1909 Kanuni Esasi Değişiklikleri	45
1.4.1. Cumhuriyet Dönemi'nde İnsan Hakları.....	47
1.4.2.1. Tek Partili Dönem: 1921 ve 1924 Anayasaları bağlamında insan hakları.....	48
1.4.2.2. Çok Partili Dönem: 1961 ve 1982 Anayasaları bağlamında insan hakları	51
İKİNCİ BÖLÜM.....	59
2. SİYASAL PARTİLER.....	59
2.1. Çağdaş Siyasal Yaşamda Partiler	60
2.1.1. Siyasal Partilerin İşlevi	61
2.1.2. Partilerin Sınıflandırılması.....	63
2.2. Siyasal Partilerin Doğuşu ve Gelişimi.....	69
2.2.1. İngiltere'de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı.....	71
2.2.2. ABD'de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı	73
2.2.3. Fransa'da Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı.....	76
2.2.4. Almanya'da Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı.....	78
2.3. Siyasal Partilerin Türkiye'de Tarihsel ve Toplumsal Kökeni	80
2.3.1. Osmanlı Devleti'nde Siyasal Partiler.....	80

2.3.2. Cumhuriyet Dönemi Siyasal Partileri: Tek Partili Dönem.....	85
2.3.3. Cumhuriyet Dönemi Siyasal Partileri: Çok Partili Yaşama Geçiş	91
2.4. Siyasal Parti Programları	97
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	100
3. SİYASAL PARTİ PROGRAMLARINDA İNSAN HAKLARI OLGUSUNA BAKIŞ ..	100
3.1. 26'ncı Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Oluşturan Seçim Sürecinde İnsan Haklarına Etki Eden Siyasal Olaylar	100
3.2. 26'ncı Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi Siyasal Partilerinin Parti Programlarında İnsan Hakları	105
3.2.1. Adalet ve Kalkınma Partisi: Parti Programında İnsan Hakları**	105
3.2.2. Cumhuriyet Halk Partisi: Parti Programında İnsan Hakları**	113
3.2.3. Milliyetçi Hareket Partisi: Parti Programında İnsan Hakları**	120
3.2.4. Halkların Demokratik Partisi: Parti Programında İnsan Hakları**	124
3.3. 26'ncı Dönem TBMM'sinde Partilerin Programatik Açından İnsan Haklarına İlişkin Uygulama ve Görüşleri	129
3.3.1. 26'ncı Dönem TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu Raporları Bağlamında İnsan Haklarına İlişkin Genel Değerlendirme	129
3.3.2. 15 Temmuz Olağanüstü Hal Döneminde Partiler ve İnsan Haklarına Programatik Bakışları.....	131
SONUÇ.....	134
KAYNAKLAR	141

GİRİŞ

İnsan ilişkilerinin var olduğu andan itibaren ortaya çıkan hukuk, bir arada yaşama mecburiyeti nedeniyle kurallar bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal yapıya eklenenen siyasal yapı, otorite arz ettiği andan itibaren, toplum üstü ancak topluma bağımlı örgütlü bir yapı belirmiştir. Sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuki unsurların bir araya gelerek oluşturduğu bu örgütlü yapı “devlet” olarak karşımızdadır. Zorba devletten hukuk devletine giden süreçte, varlıkları ve kurumları ile hayatımızın her alanına nüfuz eden siyasal iktidarlar ile toplumsal iradenin haklarının bir kısmından feragat ederek var ettiği, devlet olgusu, Kant’ın ifadesi ile “*hukukun yapıcısı ve uygulayıcısı konumunu*” üstlenmiştir. Ancak tarih, yüzyıllar boyunca otoritenin ve gücün daimi kaynağı olarak konuşlanmış devlet prensiplerinin karşısında hem bireysel hem toplumsal mücadelelere sahne olmuştur. Geline nokta günümüz çağdaş sistemleri karşısında devlet, hak ve özgürlüklerin koruyucusu rolünü üstlenmiş ve aynı zamanda her gün daha çok beklentinin sunulduğu ‘*imkânlar ve hizmetler*’ kaynağı haline dönüşmüştür. Siyasal otoritenin yapısal değişimleri karşısında, insan ve hak olgusunun da niteliklerinde değişme ve giderek evrensel bir temelde buluşmuş ortak bir hareket noktası olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, siyasal otoriteyi kullanma hakkının toplumsal irade ile devredildiği siyasal temsilcilerinin kurumsal yönü olan siyasal partilerin de, insan hakları olgusuna yönelik algı ve yaklaşımlarının değerlendirilmesi isteğine yol açmıştır.

Reel politik alan programatik hedeflerden tamamen bağımsız olamamakla beraber uygulamada nitelikli farklılıklar göstermektedir. Politik söylem ülke gündemine bağlı olarak politikacıların, adaletin ve özgürlüğün korunması söylemleri ile domine etmektedir. Bu noktada insan haklarının evrensel bir değer olarak kabulü ve iç hukuka uyumlaştırılması birçok avrupa ülkesinde benzer mutabakat düzeylerinde seyretmekle beraber, standartların uygulanması aynı düzeyde seyretmemektedir. Zira adalet, özgürlük ve insan hakları ülkelerin politik alan rekabetinde, seçmenin politik kararını etkilemede kilit olgular olarak görülmektedir. Bu durum insan hakları söylemini politik ve ideolojik bir konuma doğru yönlendirmiş ve siyasal arenada önemli bir anlam kaymasına yol açmıştır. Politikacıların insan haklarını propaganda unsuru olarak kullanması, insan haklarının politik kusurları küçültmede bir kalkan görevi görmesine yol açmış; insan haklarının geliştirilmesini sağlayacak koşulların sağlanması durumunda ise ilk çözüm arayışında hak ihlallerinin

politik kaygılarla çözüm yollarına tercih edilir hale gelmesi, insan haklarına politize edilmiş bir anlam yüklemektedir.

Çalışma; temel olarak, “insan hakları olgusunun, tarihsel gelişim ve kurumsallaşma süreci ile birlikte 26’ncı Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisini oluşturan seçim döneminde, siyasi olaylar ve iklim göz önünde bulundurulduğunda, olgusun siyasi parti programlarında nasıl konumlandırıldığı” *problem cümlesinden* hareket edilerek oluşturulmuştur.

Sunumu planlanan çalışmanın *konusu*, insan hakları olgusunun tüm boyutları ile tarihsel kökenleri göz önünde bulundurularak, 1 Kasım 2015 seçimleri ile TBMM’yi oluşturan siyasi partilerin programları doğrultusunda incelenmesidir.

Sunumu planlanan çalışmada ifade edilen konunun seçilme *amacı*, çağdaş dünya düzeninin temelinde yer alan insan hakları olgusunun vazgeçilmez bir değerler sistemi oluşturması nedeniyle, insan haklarına ilişkin kavramsal ve teorik çerçevenin açıklanması ve siyasi parti programlarında insan haklarının konumunun saptanmasıdır.

“*Siyasal Parti Programlarında İnsan Hakları: 26’ncı Dönem TBMM Örneği*” başlıklı çalışma *kapsamında*, öncelikle insan, hak ve siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri olan siyasi partiler kavramsal çerçevede ele alınmıştır. Kavramın önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmasında temel unsurların değerlendirilmesi yapılmıştır. İnsan Hakları olgusunun evrensel nitelikleri temel alınarak ortaya çıkışı ve Türkiye’de gelişimi ele alınmıştır. İnsan haklarının kurumsallaşması ve olgusun siyasi alanda değerinin ölçülebilmesi adına, siyasi parti program metinlerine yansımaları incelenmiştir. Programlarda yer verilen insan hakları anlayışının, çalışmanın dönem aralığını içerdiği 26’ncı TBMM döneminde yaşanan siyasi olaylar perspektifi doğrultusunda siyasi parti programları ile arasındaki uyum çözümlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın *sınırlılığı* doğrultusunda; “İnsan Hakları” olgusu, kavramın özünden gelen yönü ve ortaya çıkışı bakımından genel olarak insan hakları hukukunun ortaya koyduğu hukuki unsurlar ve politik - tarihsel okumalar kapsamında değerlendirilmektedir. İnsan haklarının teorik ve hukuki niteliğinin yanı sıra siyasi alanda yansımaları sıkça görülmekte ve siyasi söylemlere kaynaklık eden temel bir ölçü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmanın kapsadığı dönem içerisinde; Türkiye’de 98 siyasal partinin faal olduğu ve 1 Kasım 2015 Milletvekili seçimleri dönemi içinde 29 siyasal partinin seçimlere katılma yeterliliğine sahip olduğu bilgisi dâhilinde tüm partilerin parti programlarının insan hakları açısından ele alınması çalışmanın sınırlarını süre kısıtlılığı bakımından aşmaktadır. Bu nedenle çalışma, yalnızca 26’ncı Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni oluşturan siyasal partilerin, parti programları üzerinden bir insan hakları yaklaşımını irdelemektedir. Zira insan hakları olgusu; hukuki boyutu, siyasal söylem ve metinlerin tamamını kapsayıcı nitelikte bir analizi ve eylem alanı olarak ele alınması açısından çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Çünkü insan haklarının sözü edilen boyutları ile ele alınmasının, ayrı ayrı inceleme ve araştırma konusu edilebilecek kadar geniş bir kapsamda olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu nedenle belirtilen dönem aralığında yalnızca seçmenler tarafından temsilci tayin edilen siyasal partilerin programlarını inceleme yoluna gidilmiştir.

Çalışmada *yöntem* olarak, kavramsal çerçeveyi belirlemede; olguların tek tek ele alınması yöntemi benimsenmiş, kavramsal çerçevede odak teşkil eden olguların işaret ettiği anlam ise tarihsel süreç ele alınarak belirlenmeye çalışılmıştır. Temel kategori olarak belirlenen insan haklarına ek bir biçimde temel haklar ve özgürlükler, kavramsal boyutun ötesinde normatif ve anayasal hükümler doğrultusunda siyasal parti programları ile eş güdümlü olarak açıklanmış ve insan hakları kavramının siyasal parti programlarında konumu saptanmaya çalışılmıştır.

“*Siyasal Parti Programlarında İnsan Hakları: 26’nci Dönem TBMM Örneği*” başlıklı çalışmanın birinci bölümü insan haklarının temellendirilmesi bakımından insan hakları sınıflandırmasına, insan haklarının toplumsal, kuramsal ve siyasal kökenlerine ilişkin tarihsel bir incelemeye tabi tutulmuş ve bu inceleme insan haklarının Türkiye’de ortaya çıkışı ve kurumsallaşması bakımından da ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde siyasal partilere yer verilmiş, siyasal partilerin çağdaş siyasal yaşamda konumu, ortaya çıkışı ve gelişimi incelenmiştir. Temel inceleme verisi olarak ele alınan siyasal parti programları da bu bölümde ele alınmıştır. Üçüncü bölüm doğrudan çalışmaya adını veren 26’nci dönem TBMM’sini oluşturan siyasal partilerin program metinleri üzerinden dönemin siyasal gündemi ele alınarak oluşturulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İNSAN HAKLARININ TANIMLANMASI

İnsan ilişkilerinin var olduğu andan itibaren ortaya çıkan haklar, bir arada yaşama mecburiyeti nedeniyle kurallar bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. İlkel çağlarda avcılık ve toplayıcılık sürecinin ortaya çıkmasıyla “zorunlu sosyalleşme” evresine giren insanlık; zaman içinde bir arada yaşamanın düzenlenmesi ve korunması maksadıyla “hak” kavramını geliştirmiş ve hakların bütününe hukuk adı verilmiştir. Sosyal yapıya eklemlenen siyasal yapı, otorite arz ettiği andan itibaren, toplum üstü ancak topluma bağımlı örgütlü bir yapı belirlemiştir. Örgütlü yapıdan bağımsız hareket etmeyen hukuk düzeninin topluma bağımlı bir biçimde bireylerin özgürlüğünü koruma prensibi sonucu haklar ve beraberinde hakkın oluşturduğu sınır sebebiyle sorumlulukları da beraberinde getirmiştir.

Haklar bir toplumun ahlaki yapısı ve hukuk sistemi, etik ve politik disiplininden bağımsız değildir. İnsan hakları hak, adalet, özgürlük kavramları ile bir arada kullanılagelmiş ve evrensel bir değer olarak kabulüne dek politik, sosyolojik ve hukuk alanlarında meydana gelen tüm değişimlerden doğrudan bir etkilenme göstermiştir. Bu nedenle insan hakları tanımlamaları tarihsel, sosyolojik ve hukuki statüsüne bağlı olarak ortaya konulmaktadır.¹ İnsan haklarına ilişkin tanımlamalarda standart izleme düzeyi felsefe ve kurumsallaşma yönleri ile gerçekleştirildiğinde, tanımların üzerinde mutabık olduğu esas nokta insan haklarının evrensel niteliği şeklinde görünmektedir.² Modernizmin evrensel insan hakları anlayışı post-modernist düşünce ile politik ve kültürel alan içerisinde tartışmalı bir konumda seyir göstermektedir. Bu noktada toplumsal ve kültürel bağlamı, insan hakları olgusunun konumlandırılmasında rölativite ve evrensellik geriliminin çözülmesi bakımından değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü modernizmin evrensel insan hakları iddiası ile post-modernizmin evrenselleştirme eğilimine karşıt pozisyonu kaçınılmaz olarak insan haklarını çatışmacı bir noktaya çekmektedir. Bu bağlamda insan haklarının Batı merkezli evrenselci anlayışının liberal öğretinin ötesinde, post-modernist anlayışın

¹ Turhan, A. (2013). İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 4(2). s.359.

² Beetham, D. (2013). *Demokrasi ve İnsan Hakları*. (Çev. B. Canatan). (2. Baskı). Liberte Yayınları: Ankara. s.239

gericiliğinin tuzaklarının uzağında ve toplumsal arka plandan bağımsız olmaksızın geliştirilmesi önemlidir.³

1.1. İnsan Haklarının Temellendirilmesi

İnsan hakları, liberal yaklaşıma ve modernizmin temel öğretilerine göre bir anlayış ile tanımlandığında devlet karşısında bireyi önceleyen ve devleti bireyin hak ve özgürlüklerinin korunması bakımından sorumlu tutan bir anlayış ile tanımlanmaktadır. Avrupa kaynaklı insan hakları normları ve anlayışı bu tanımlamayı destekler bir nitelik taşımaktadır.⁴ Ancak insan haklarına ilişkin felsefi, politik ve sosyolojik bir anlayışın tarihsel olarak değerlendirilmesi ve bu bakımdan “insan” ve “hak” kavramlarının gösterdiği dönüşüm insan haklarına ilişkin bir temellendirme yapılabilmesi bakımından önem gösterir. Çünkü hakkın içeriğinin hem nitelik hem nicelik bakımından zamanla gelişme göstermesi, insanın bir özne olarak hakkın öznesi olması bakımından ilkel, çağdaş ve post-modernist süreç bakımından konumunun farklı görünüşleri insan haklarının temellendirilmesinde önemli çalışma alanlarına tekabül etmektedir.

1.1.1 Hak Kavramı

Tarih yüzyıllar boyu otorite ve gücün daimi kaynağı olarak konuşlanmış iktidar prensiplerinin karşısında bireysel ve toplumsal mücadelelere sahne olmuştur. Doğal durumda her biri özgür olan insan varlığı, toplumsal yaşamla birlikte özgürlüğün devamlılığını sağlamak üzere toplum üstü ve topluma bağımlı siyasal yapı tarafından korunan özgürlüğünün, haklara bağlanmasına ve özgürlük alanının haklar üzerinde edim göstermesine razı olmuştur.⁵ Hakkın tanımlanması bakımından insan hakları, hak kavramından bağımsız olmamakla beraber haklardan biri ve hiyerarşik olarak en üstün olanı olarak düşünülmelidir.⁶ Hak(*right, droit*) kavramı, hukuk düzeni tarafından tanınan, korunan

³ Mutioğlu, H. (2000). Post-Modern Gündem ve İnsan Hakları. Oya Çitçi (Editör). *Türkiye’de İnsan Hakları* içinde (621-629). TODAİE Yayınları. s.628-629.

⁴ Arslan, Z. (2001). Postmodern Söylem ve İnsan Hakları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 56(1). s. 3

⁵ Çüçen, K. (2013). *İnsan Hakları*. (2. Baskı). Sentez Yayınları: Bursa. s.44.

⁶ Erdoğan, M. (1998). İnsan Haklarına Kavramsal Bir Yaklaşım. *Liberal Düşünce Dergisi*. Güz(2). s. 12.

ve maddi içeriğini hürriyetin oluşturduğu, insanların hukuk düzenince tanınmış bir şeyi yapma veya yapmama erki olarak ifade edilebilir.⁷

İç hukukta hak kavramı, bireyin korunmasını isteme anlamında bireyi yetkili kılan, hukuk tarafından koruma altına alınmış menfaat olarak tanımlanır. Diğer bir ifade ile “*hukuk tarafından korunurken bu korumanın bireyin iradesine bırakıldığı menfaat*” biçiminde de kavramlaştırılır.⁸

İnsan hakları olgusunun anlamlandırılması noktasında hak kavramının etik ve hukuk kategorileri bağlamında anlaşılması önemli sacayaklarından birini teşkil etmektedir. Bu nedenle hak kavramına ilişkin kavrayış, bir hakkın insan hakkı olarak nitelenip nitelendirilemeyeceğine ilişkin kavrayışı insan haklarının teorik boyutunun ortaya konulmasında doğrudan bağımlı hale getirecektir. Hak felsefe ve hukuk alanında temel kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmasının yanı sıra gündelik yaşam içinde de sıkça yer verilen argümanlardan bir tanesi olarak; kurum, kişi veya şeyler üzerinde gerekçeli iddia veya talep olarak ifade edilebilir.⁹

Özgürlük kavramı koşulları itibarıyla tanımının özünden kaynaklanan bir biçimde hukuk düzeninden önce gelmektedir. Yani özgürlüğün var olma koşulları arasında hukuk düzeni tarafından tanınması zorunluluğu yoktur. Özgürlüğün var olması için hukuk düzenince tanınma bir ön koşul olarak karşımıza çıkmazken, hakkın özünden kaynaklanan bir biçimde, hukuk düzeni tarafından tanınması gerekmektedir. Bu bağlamda, hak, hukuk düzeninden sonra gelmektedir; hakkın var oluşu hukuk düzeni tarafından tanınmasını gerektirmektedir. Gözler ’in ifadesi ile bir insan fiili, hukuk düzeni tarafından korunduğu takdirde, fiil hak haline gelmiş demektir.¹⁰ Hak toplumsal yaşam ile birlikte devletin toplumsal taleplere karşı toplumun temel hak ve özgürlüklerini koruma görevini üstlenmesi ile birlikte kendisini var etmektedir. Yani hak, hukuk sistemine bağlı olarak zaman, mekân ve sosyolojik yapısına göre değişken içerik göstermekle beraber hukuk düzenine bağlı olarak yasalarla güvence altına alınmış durumu ifade etmektedir.¹¹

⁷ Gözler, K. (2017). *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*. Bursa: Ekin Yayınları. s.40.

⁸ Kalabalık, H. (2009). *İnsan Hakları Hukuku*. Seçkin Yayıncılık: Ankara. s.25.

⁹ Erdoğan, M. (2018). *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. (6. Baskı). Hukuk Yayınları: Ankara s.8.

¹⁰ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.40.

¹¹ Çeçen, A. (2000). *İnsan Hakları*. (3. Baskı). Savaş Yayınları: Ankara. s.10.

Hakkın varlığı ve hakkın ortaya koyduğu özgürlük alanının kullanılabilmesi hukuk düzeninin var olması şartını taşımaktadır.¹² Hukuk düzeninin ortaya konulması ve işletilmesi ise hakkın var olması şartını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, hak ve hukuk düzeninin bağımsız ve birbirinden müstesna bir biçimde düşünülemez olduğu ifade edilmektedir.¹³ Modernler için özgürleşme her alanda ön yargı ve mitlerin terk edildiği alanlara aklın yerleştirilmesi vasıtası ile politik anlamda iktidarın hukuk aklına sahip olmasıdır.¹⁴

İnsan haklarının hakkın özel bir türü olarak nitelendirilmesinden kaynaklı olarak, insan haklarına ilişkin ortaya konulan teorik çalışmaların önemli ayrımlarından biri olarak hakkın titizlikle tanımlanması ve bu doğrultuda hak kavramının anlaşılması önem arz etmektedir. İnsan hakları alanında, hak, insan için var olma ve yaşama imkânı, insan benliğinin bir ayrıcalığıdır ve toplumsal bir varlık olan insanın toplumsal ve bireysel ilişkiler bağlamında bireyin, maddi ve manevi kuvvet ve kabiliyetlerini kullanarak harekette bulunma iradesinin bağlı bulunduğu iktidar yetkisini işaret eden yegane kavramdır. Hak yalnızca hukuki değil aynı zamanda ahlaki bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵

İnsan haklarının hem siyasal alanda hem akademik alanda oldukça ilgi gördüğü son yıllarda, kamusal ilginin de insan haklarına ilişkin tartışma odaklarından biri haline dönüşmesi nedeniyle ortaya çıkan haklar enflasyonu bağlamında, insan haklarının bir öncülü olarak hak kavramının anlaşılması hakkın içeriğine ilişkin tanımlamalarda insan haklarına yönelik tartışmaların efektif çözümler üretmesi bakımından önemlidir. Zira hakkın tanımlanması noktasında hakka ilişkin keyfi açıklamalar insan haklarının ele alınması bakımından gerektirdiği teorik değere ilişkin karışıklıklara yol açabilecek mahiyettedir. Hak, toplumsal açıdan bireysel ve kurumsal anlamda yetki alanının oluşturulmasında sınırların belirlenmesi bakımından ele alınmaktadır. Kamusal alan içinde bireysel açıdan eylemlerin uygunluğu, kurumların adilliği bakımından belirleyiciliği ortaya koyan kıstaslardan biri olarak da ifade edilmektedir.¹⁶

¹² Yücel, Y. (2010). Hak ve Menfaatler Üzerine Bir İnceleme. *TBB Dergisi*. (91). s.339.

¹³ Çüçen, *İnsan Hakları*, s.45.

¹⁴ Douzinas, C. (2018). *İnsan Haklarının Sonu*. (Çev. K. Akbaş, U. D. Tuna). Dipnot Yayınları: Ankara. s.19.

¹⁵ Kalabalık. *İnsan Hakları Hukuku*. s.25.

¹⁶ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.7.

Hakkın tanımlanmasına ilişkin olarak klasik hukuk literatürü içerisinde irade ve menfaat teorisi olarak iki teori bağlamında açıklama yapılmaktadır. İrade teorisinde, Alman F. Carl von Savigny'nin ifadesi ile hak, hukuk düzenince tanınmış irade kudreti olarak açıklanmaktadır.¹⁷ Menfaat teorisi ise, Alman Rudolf von Jhering tarafından savunulmakta ve teoriye göre hak, hukuk düzenince korunan kişisel menfaat olarak ifade edilmektedir.¹⁸

Hak kavramına ilişkin olarak doktrinde bir görüş birliği bulunmamakla beraber, hakkın içeriğine ilişkin teorik açıdan kesin bir tanımın işlevsel olmadığı düşüncesi yöntem bakımından daha açıklayıcı ve eleştirel kabul edilmektedir. Zira hukuki metinlerin temel dayanakları bakımından sıkça kullanılan bu terimlerin genel bir anlayış bakımından iktidar kaynağının siyasal yönünün yönetim ve özgürlük anlayışını yansıtacağı fikri otoriter ve totaliter eğilimin yoğun olarak gün yüzüne çıktığı siyasal sistemler içinde kaçınılmaz görülmektedir.¹⁹

Menfaat ve irade teorilerine ek olarak Anayasa Hukukçusu Prof. Dr. Kemal Gözler 'in ortaya koyduğu düşünce ise, hakkın içerik unsurunun doğrudan doğruya insan fiiline bağlı olarak ortaya çıktığı sonucuna ulaşılır. Düşüncenin temelini ise, iradenin insan fiilinin manevi unsuru olduğu ve kişisel menfaati harekete geçiren sebep olarak tanımlamakta ve buna bağlı olarak düşüncenin her iki teori ile bir çelişki arz etmediği görüşü ile savunulmaktadır.²⁰

1.1.2. İnsan Hakları Bakımından Hak Sahibi: İnsan Haklarında Özne

İnsan hakları kaynak yönünden doğası gereği insanın özne olarak kabul edilmesi ile ilişkilendirilir. Zira hak ahlaki olarak hareket etme fikrini içkin olarak kabul edilmesi bakımından insanı da ahlaki bir özne olarak kabul etmekte ve insan haklarını Kantçı bir yaklaşımla bireyi rasyonel kabul ederek evrensellik potansiyeline taşınan toplum idealine işaret etmektedir.²¹ İnsan haklarının açıklandığı ve pozitif hukuk bakımından da esas alındığı hakkın öznesi birey olarak kabul edilmektedir. Bu kabul özellikle ferdiyetçi doktrin etkisi ile gelişme göstermiş insan hakları literatürünün bireyi esas alarak insan haklarını

¹⁷ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.41.

¹⁸ Emimi, M.E. (2004). Hak Kavramı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.206.

¹⁹ Kalabalık. *İnsan Hakları Hukuku*. s.25.

²⁰ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.41.

²¹ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.46.

açıklaması ile temellendirilmektedir. Birey hukuki bir kavram olarak kabul edilmenin çok ötesinde, biyo-psiko-sosyal bir kavram olarak kabul edilmektedir. Zira hukuk esas bakımından birey kavramını değil kişi kavramını kabul etmekte ve kişi kavramı yalnızca gerçek kişilerden müteşekkil bir yapıda değil tüzel kişileri de kapsayan bir yapıda mekanizmasını işletmektedir.²²

İnsan; hedefleri verili olmanın dışında kendisi tarafından seçilen bir varlık, amaçlarına bilişsel eylemlerden ziyade iradi eylemlerle ulaşan bir özne biçiminde tanımlanmış, bir kavram olarak baş başa bırakıldığımız muğlak ve kaotik bir örüntü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşım politika ve hukuk alanında özel bir yaratı ortaya koymaktadır. Ancak kavramsal olarak sınırlı ve ahlaken güdüktür.²³

İnsan hakları düşüncesi özellikle doğal haklar düşüncesinin toplumsal sonucu ile birlikte sosyal düzenin daha çok bireycilik görüşü üzerine geliştirilmiş kişisel hak ve özgürlükler de birey değerinin üzerinde oluşturulmaya çalışılmıştır. Bireycilik görüşüne göre asıl varlık insandır ve insan bilincinden birey olması yönünden haklar çıkararak bu hakları topluma ve devlete karşı ileri sürebilir. Çünkü somut olan varlık insanken toplum ve devlet varsayım üzerine inşa edilir.²⁴ Yapısal niteliklerinin yanı sıra etimolojik olarak birey Fransızca *individu*²⁵ ve İngilizce *individual* kelimelerine karşılık gelmekte ve Latince *individuus* kelimesinden köken almakta ve “bölünemez” anlamını içermektedir. Hukukun kabul ettiği kişi ise “*personne*” ile ifade edilmekte ve içerik bakımından hak ve borçlara sahip olabilmenin şartı olarak hukuk mekanizması içinde yer almaktadır.²⁶

İnsan ve insanlık fikri farklı tarihsel dönemlerde zorunlu olarak farklılık göstermektedir. İnsanlık fikri içinde bulunulan dönemin tarihsel koşulları altında insan olarak kabul edilenleri kapsamaktadır. Din temelli insanlık fikri XVII. Ve XVIII. yüzyıldan sonra yerine daha bilimsel insanlık fikrine bırakır ve insanlık doğa temelinde kurgulanır, giderek hukukileşir. Modernite ise, insanı hak sahibi haline getirirken, bir kısım insanı ise

²² Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.100.

²³ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.18.

²⁴ Çeçen, *İnsan Hakları*, s.30-31.

²⁵ “Dictionnaire Petit Robert, “*individu*” terimini, tahripsiz bölünemeyen ve kendine has varlık gösteren şey biçiminde tanımlamaktadır.” *Bkz.* Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.100.

²⁶ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.100.

insan olma statüsünden dışlar. Neoliberal saldırganlıkla birlikte sayısız insan varoluş şartlarından, şahsına özgü niteliklerinden yalıtılır.²⁷

İnsan haklarının öznesinin genel kabulü “insan” olarak işlemesine karşın insan haklarının ihlallerden doğan özne yükümlülüğü de görmezden gelinemez. Bunun en önemli sebeplerinden biri hakkı yüklenen öznenin hakkının ihlalinden doğan sorumlulukta ihlal muhatabının taraflarından diğerinin çoğunlukla devlet ve devletimsi aygıtlar olmasından doğmaktadır. Bu noktada 1996 yılında Uluslararası Af Örgütü’nün “*dünyanın her yerinde, herhangi bir günde, bir erkek, bir kadın ya da çocuk, büyük ihtimalle hükümetin ya da silahlı siyasi grupların eliyle yerinden edilecek, işkence görececek, öldürülecek ya da kaybolacaktır.*” beyanı söz konusu özneler arası muhataplığın işleyişini belirtmektedir.²⁸

1.1.3. İnsan Hakları ve Özgürlük

İnsan hakları geçtiğimiz yirmi yıl içinde politik alanda ve hukuk mecralarında kullanımı artan ve tabiri yerindeyse yeniden icat edilen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan haklarının ortaya çıkışı ve gelişiminde klasik dönem, Orta Çağ’ın doğal yasaları, Amerikan ve Fransız Devrimleri ve bu devrimler sonucunda Amerikan Bağımsızlık Bildirisi ve İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi tarihsel kırılma noktaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tarihsel olayların insan hakları açısından kökenlerine dair en dikkat çekici nokta bu gelişmelerin gerçek koşullarının incelenmesi ile kendini ortaya koymaktadır.²⁹ Fransız Devrimi Avrupa işçi sınıfı hareketinin gelişiminde ve insan hakları savaşımında politik ve uluslararası ölçekte dayanışmacı bir gerekliliği ortaya koyma bakımından önemli öncülleri ortaya çıkarmıştır.³⁰ Fransız Devrimi öncesinde ilan edilen Amerikan Bağımsızlık Bildirisi 1789 Bildirisinin etkilendiği kaynaklardan biri olarak görülmektedir. Her iki bildiri de doğal haklar doktrinine bağlı kalırken, 1776 Amerikan Bildirisi ilahi doğal haklar

²⁷ Douzinas, C. (2016). *Hukuk, Adalet ve İnsan Hakları*. (Çev. K. Akbaş, R. Sağlam). (2. Baskı). NotaBene Yayınları: Ankara. s.23.

²⁸ Blum, W. (2006). *Haydut Devlet*. (Çev. E. Yüzak). (3. Baskı). Yeni Hayat Yayıncılık: İstanbul. s.6

²⁹ Moyn, S. (2017). *Son Ütopya: Tarihte İnsan Hakları*. (Çev. F. Ev). Koç Üniversitesi Yayınları: İstanbul. s.16.

³⁰ Abendroth, W. (1992). *Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi*. (Çev. A. Çakıroğlu). Belge Yayınları: İstanbul. s.14

doktrininin etkisini taşımakta ancak 1789 Bildirisi laik bir felsefede doğal haklar doktrininin kurmuştur.³¹

İnsan hakları, genelleyici bir tanımla, “*tanınmamaları faillerin ve kurumların tahakkümüne veya temelde başka insanlara zarar vermelerine izin vereceği için, verilmeleri zorunlu olan haklar*” olarak belirtildiğinde tahakküm ve temel zararın ortaya çıktığı zamanın muhataplarının belirlenmesinin nasıl olacağı sorusunu ortaya koymaktadır. İnsana yönelik her kısıtlamanın tahakkümü veya zararı hedeflediği anlamını taşıması sözleşmelerde *de facto* olarak belirlenen insan haklarını bazı koşullar altında ahlaki argümanlarından sıyracaktır.³²

İnsan haklarının zaferi reel sosyalizmin çöküşü ile ilan edildi. Hukuki hümanizmin hak ve olguyu insan doğası üzerinde birleştirerek hukuki pozitivizm ve tarihselcilik bakımından doğumuna katkısının büyüklüğü şüphe götürmez bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Bireyciliğin ayrılmaz bir diğer yanı tarihselcilik olarak ifade edilmekle beraber tarihe olan düşkünlüğün ve şimdiki zamana olan takıntının paradoksal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Hakkın yasal haklarla tarihselci bir bakış açısı ortaya konulduğunda yaşıt olduğu düşüncesi inancı pekişmektedir. İnsan haklarının evrensel ve mutlak olduğu düşüncesi, mantığa aykırı olmakla beraber kültürel emperyalizm dışında bir şey olmadığı suçlamasında da insan haklarını açık bir hedef haline getirmektedir. Bu noktada Avrupa kültürünün bir ürünü olduğu iddia edilen insan haklarının tarihsel olarak iddiayı doğrulayan yönü, tek başına sığ kalacak ve insan haklarını başkaca bir aşkın değerden yoksun bırakacaktır.³³

İnsan hakları ile özgürlük bakımından bir ilişki ağının politik düzlemde kurulmasında özgürlük alanının politikacılar bakımından halkın istenilen mesafede tutulmasında fazladan özgürlük alanının kurulmasında bir paradoks ortaya çıkarmaktadır. Devletin çıkarları olarak tanımlanan şeylerin, halkın bilgi edinmesi sonucu politik desteği azaltacağı yönündeki inanışa yol açtığı durumlarda, “devlet sırrının korunması” adına politika lehine genişletilen özgürlük alanı, halkın en temelinde bilgi edinme hakkını

³¹ Aybay, R. (2016). *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve Türkiye: 1945-1948*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul. s.13

³² Lutz-Bachmann, M. & Nascimento, A. (Ed.) (2016). *İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Kozmopolit İdealler*. (Çev. A. E. Pilgir). Koç Üniversitesi Yayınları: İstanbul. s.90.

³³ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.26.

kısıtlama bakımından temel haklar aleyhinde işleyebilmektedir. Bu noktada kapitalizmin tüketici evresinde değişen devlet rolü, politikanın bireysel bakış açısından değerlendirilmesinde bu ters orantının koşullarını ortaya çıkarmaktadır.³⁴

1.2. İnsan Haklarının Sınıflandırılması

İnsan haklarının sınıflandırılması konularına, kullanımlarına, ortaya çıkış süreçlerine göre farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. İnsan hakları uzun tarihsel sürecin ardından farklı biçimlerde ayrımlara tabi tutulmuş konu, kullanım biçimi, işlev ve ortaya çıkış sıralarına göre çeşitli sınıflandırmalara konu edilmiştir. İnsan haklarına ilişkin gelişmeler, düzenlemeler ve içeriğinde görülen çeşitlilik akademik yönden insan haklarının sınıflandırılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.³⁵ Sınıflandırma biçimleri fark etmeksizin kaçınılmaz olarak belirli ölçülerde keyfi olarak nitelendirilmekte ve buna bağlı olarak hiçbir sınıflandırma türü tek başına yeterince tatmin edici olarak görülmemektedir.³⁶ Bu bağlamda insan haklarının ortaya koyduğu tarihsel karışıklığın giderilmesi açısından sınıflandırma çabası önem arz etmektedir.³⁷

1.2.1. Klasik İnsan Hakları Sınıflandırması

İnsan haklarını sınıflandırma konusunda en kullanışlı yöntemlerden biri Jellinek tarafından ortaya konulan statü hakları olarak karşımıza çıkmaktadır. Jellinek 1893 yılında yayınlanan eserinde temel hakları devlet ve birey ilişkisi üzerinden “*Negatif Statü Hakları*”, “*Pozitif Statü Hakları*”, “*Aktif Statü Hakları*” biçiminde üçe ayırmaktadır.³⁸ Türk hukuk doktrini tarafından en yoğun kabul gören klasik sınıflandırma uluslararası sözleşmeler ve 1982 anayasası dâhil olmak üzere kabul edilmiştir. Hakkı özü bakımından bir nitelik göstermeyen klasik sınıflandırma biçimsel bir sınıflandırma olarak kabul edilmektedir.³⁹

³⁴ Bauman, Z. (2015). *Özgürlük*. (Çev. K. Eren). Ayrıntı Yayınları: İstanbul. s.111

³⁵ Gökpınar, M. (2015). Bir Kavram Olarak İnsan Hakları ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması. *TBB Dergisi*. s.39.

³⁶ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.117.

³⁷ Turhan, İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi, s.359.

³⁸ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.118.

³⁹ Gökpınar, Bir Kavram Olarak İnsan Hakları, s.42.

1.2.1.1. Negatif statü hakları

Negatif statü hakları devlet tarafından sınırları aşılamayacak dokunulmaz hak ve hürriyetleri ifade etmektedir. Kişi güvenliği, din ve vicdan hürriyeti, yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, negatif statü hakkı niteliğini taşımakla beraber; devlete bu hakka “karışmama” ödevi yükleyen haklar olarak ifade edilmektedir.⁴⁰ Bireyin haklarını kullanımına siyasal otoritenin müdahalede bulunamadığı, devlet müdahalesinin mümkün olmadığı ve siyasal otorite karşısında haklara karşı olası bir müdahalenin önlenmesi için koruma altına alınan hakları ifade etmektedir.⁴¹

Negatif statü hakları nitelik yönünden re’sen* gerçekleştirilen haklar olmakla beraber kişi veya kurumlara karşı yardım etme görevi yüklemeyiz. Negatif statü hakları yalnızca hakkın ihlalini engellemek ve güvenceli bir alan yaratmak bakımından hakkın ihlalinden uzak durma zorunluluğunu devlete ve bireylere yükler.⁴²

1.2.1.2. Pozitif statü hakları

Pozitif statü hakları bireylerin devletten bir hizmet ve olumlu davranış isteme imkânını ortaya koyan haklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Anayasal olarak tanınan çalışma hakkı, sağlık hakkı, eğitim hakkı, sosyal güvenlik hakkı, pozitif statü hakları niteliğini taşımaktadır. Kişiye devletten talep etme hakkını vermesi nedeniyle bu haklara “isteme hakları” adı da verilmektedir.⁴³ Genellikle ekonomik, sosyal ve kültürel haklara tekabül eden haklar olarak kabul edilen pozitif haklar, siyasal otoritenin olumlu bir ediminin söz konusu olduğu haklar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴

Pozitif statü hakları 1982 Anayasası’nın “*Sosyal ve Ekonomik Hak ve Ödevler*” bölümünde düzenlenmiş ve birinci kuşak haklardan farklı bir biçimde algılanması düşüncesine yol açarak insan haklarının bütünlüğü ilkesine aykırı olduğu eleştirilerine sebebiyet verdiği ifade edilmektedir.⁴⁵

⁴⁰ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.118.

⁴¹ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*. s.48.

⁴² Gökpınar, Bir Kavram Olarak İnsan Hakları, s.44.

*Re’sen; Kendiliğinden, kimseye danışmadan bağımsız olma anlamını taşımaktadır.

⁴³ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.118-119.

⁴⁴ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*. s.48.

⁴⁵ Gökpınar, Bir Kavram Olarak İnsan Hakları, s.46.

1.2.1.3. Aktif statü hakları

Katılma hakları adı da verilen aktif statü hakları bireylerin devlet yönetimine katılmalarını sağlayan haklar bütünü olarak ifade edilmektedir. Seçme ve seçilme hakkı, siyasal parti kurma hakkı, siyasal faaliyette bulunma hakkı, aktif statü haklarına örnek gösterilebilecek anayasal haklar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁶ Yönetimde kararlara katılma yetkisini sağlayan siyasal haklar olarak görülen aktif statü hakları vatandaşların siyasal iktidarın oluşumunda ve kullanımında bireyin özgürlüğünü devlet vasıtasıyla devlet için kullandığı aktif bir alan olarak ifade edilmektedir. Bu durum bireyin özgürlüğü ile devlet düzeninin işlevsel yönden tamamlayıcı bir nitelik göstereceği düşüncesine dayanmaktadır.⁴⁷

1.2.2. Kuşaklara Göre Hakların Sınıflandırılması

Haklar, ortaya çıkış süreçleri bakımından tarihsel olarak birinci, ikinci ve üçüncü kuşak haklar olarak Fransız hukukçu K.Vassak tarafından ilk kez bu ayrıma tabii tutulmuştur.⁴⁸

Birinci ve ikinci kuşak biçiminde sınıflandırılan temel hakların, köklerinin Fransa ve Amerika kaynaklı olduğu düşüncesi literatürde ortak kanaatin söz konusu olduğu alanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu düşüncenin devamı niteliğinde olan bir diğer sav ise, Batı'dan gelen köklerine karşın bu hakların aynı zamanda başka yapı ve kültürlerle uyumluluğu ile evrensel boyutta kabul edilmiş olduğu yönündedir. Uluslararası İnsan Hakları Belgelerinin önemli kısmını oluşturan, evrensel üç temel fikir insanın maddi ve manevi dokunulmazlığı ve de kanun önünde eşitlik düşüncesi olarak ifade edilebilir.⁴⁹

II. Dünya Savaşı sonrasında insan haklarına ilişkin daha önce ortaya çıkmış temeller üzerine inşa edilen çabalar ve insan haklarına yönelik ideallerin hukuk belgelerinin içinde somut olarak yer alması hem nicel hem de nitel olarak insan hakları kavramının kapsamında kayda değer bir gelişme sağlamıştır. İnsan haklarının bir alan olarak sayıca çok metin

⁴⁶ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.119.

⁴⁷ Gökpınar, *Bir Kavram Olarak İnsan Hakları*, s.49.

⁴⁸ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.121-122.

⁴⁹ Galtung, J. (2013). *İnsan Hakları: Başka Bir Açıdan Bakış*. (2. Baskı). (Çev. Müge Sözen). Metis Yayınları: İstanbul. s.9.

retmesi ve içeriğinin genişlemesi insan hakları kapsamındaki hakların çeşitli ölçütler bakımından sınıflandırılması ihtiyacını ortaya koymuştur.⁵⁰

İnsan haklarının ortaya çıktığı ilk tarihsel süreç insanın insan olma niteliğinden kaynaklı olarak meşru şiddet tekeline sahip otoritenin dahil olmaması gereken özerk bir alanı işaret eden düşünce yapısını ifade etmekte iken; sonraki gelişmelerle her geçen gün bireyin temel haklarını savunma prensibi ile varlığını temellendiren jandarma devlet statüsünden, sosyo-ekonomik yaşama fiili müdahale anlayışıyla sosyal devlet statüsüne evrildii görülür. Bu bağlamda klasik haklara ek olarak sosyal haklar da insan hakları kavramının erevesi içinde değerlendirilmeye başlanmıştır.⁵¹ Burada ifade edilen haklar birinci kuşak hakları, ekonomik ve sosyal hakları ise ikinci kuşak hakları ifade etmektedir. Buna ek olarak uluslararası alanın bir bütün olarak ele alması gereken yeni hak kategorileri ise üçüncü kuşak haklar olarak ifade edilmektedir.⁵²

1.2.2.1. Birinci kuşak haklar: İlk hakların ortaya ıkışı

İlk kez XVII. ve XVIII. yüzyılda doğal haklar doktrini ile birlikte insanların doğuştan sahip olduğu kabul edilen hayat, hürriyet, güvenlik gibi haklar 1789 Fransız İhtilali sürecinde ferdieti doktrinin etkisi ile birlikte bireylerin birçok özgürlük alanına sahip olduğu fikri geniş bir zeminde ortak kabul görür hale gelmiştir. Birinci kuşak haklar tarihsel olarak ilk ortaya çıkan hakları ifade etmekte ve içerik yönünden devletin müdahale edemediği haklar biçiminde tezahür etmektedir. 1770’li yıllarda Amerika’da kabul edilen insan hakları normları 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi ile birinci kuşak haklar kabul edilmiştir.⁵³

“Birinci kuşak hakların savunulmaya başlanmasının temelinde burjuva sınıfının feodal geleneklere dayanan ayrıcalıklı soylu sınıfına karşı savaşını yatar.”

Bu savaşımda özgürlük, eşitlik ve mülkiyet güvenceleri ilke bakımından burjuvaziye üstünlük sağlamıştır. Burjuvazinin temel insan haklarını ulusal yasal belgeler ile düzenlemesi klasik hakların evrensel kabul grdu zeminde en temel yapı taşları olarak

⁵⁰ Aybay, R. (2005). *İnsan Hakları Hukuku*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul. s.57-58.

⁵¹ Alıak, M. O. (2005). *Türkiye’de ve Batı’da İnsan Hakları*. İstanbul: Pelikan Yayıncılık. s.40.

⁵² Aybay, *İnsan Hakları Hukuku*, s.58-59.

⁵³ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.122.

karşımıza çıkmaktadır. Adil yargı, din ve vicdan hürriyeti, toplantı ve gösteri özgürlüğü, işkence yasağı gibi klasik haklar⁵⁴ burjuvazinin bu hakları hukuk düzeni haline getirmeyi başardığı savaşımın sonuçlarından biri olarak ifade edilebilir.⁵⁵

Birinci kuşak haklara ilişkin temel tartışmalı noktalardan biri devletin rolünün eylemli olmaktan ziyade pasif bir tutum edinmiş olmasıdır. Liberal felsefeye dayanan bu anlayış kapsamında devletin pasif kaldığı ölçüde birey özgürlüklerinin geniş bir alana yayılacağı düşüncesi hakimdir. Bu noktada liberal bireyciliğin savunucuları devletin genel asayiş ve güvenliği sağlama zorunluluğunu ve bu zorunluluğun gerektirdiği ölçüde özgürlükler alanına müdahale edilebileceği anlayışını kabul etmektedir. Liberal anlayışın ekonomik görüşü “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ilkesini ortaya koymakta ve bu anlayış devletin ekonomiye hiçbir şartta karışmamasını ekonomi alanının kendi özgün işleyiş ve kuralları ile kendini var etmesi görüşüne dayanmaktadır. Ekonomik alanda ortaya çıkabilecek sorunların görünmez bir el vasıtası ile doğal bir biçimde çözüleceğini aynı anlayış çerçevesinde savunmaktadırlar.⁵⁶ Rasyonel insanın kendi çıkarları doğrultusunda serbestçe hareket etmesi bu anlayış nezdinde toplum refahı için en uygun yöntem olarak belirtilmektedir. Ancak bütüncül bir bakış açısına yer verildiğinde söz konusu anlayış tamamen ve doğal olarak kapitalist anlayış için kuramsal bir temel oluşturmakta ve devletin sosyal yönünü büyük oranda sakatlamaktadır.⁵⁷

1.2.2.2. İkinci kuşak haklar: Sosyal, ekonomik ve kültürel haklar

Bu haklar I. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkmış olmakla beraber II. Dünya Savaşı’nın totaliter ikliminin dağılması ile beraber büyük ölçüde uygulanmaya başlamıştır. Hukuki açıdan tanınmasında I. Dünya Savaşı’ndan sonra yapılan anayasalardan 1917 Meksika, 1919 Alman, 1921 Yugoslavya, 1923 Polonya, 1931 İspanyol Anayasalarında ilk örneklerine rastlanmaktadır. İkinci kuşak haklar devlete karışmama ödevi değil hizmet sağlama ödevi yüklemektedir.⁵⁸

⁵⁴ Alınak, *Türkiye’de ve Batı’da İnsan Hakları*. s.40.

⁵⁵ Aybay, *İnsan Hakları Hukuku*, s.60.

⁵⁶ Tepe, H. (2009). Sosyal Haklar ve İnsan Hakları: Sosyal ve Ekonomik Haklar Olmadan İnsan Hakları Korunabilir Mi? Sözlü Bildiri. *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu*. Ankara. s.97

⁵⁷ Aybay, *İnsan Hakları Hukuku*, s.60-61.

⁵⁸ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.122.

İkinci kuşak haklar ekonomik ve sosyal hakların insan hakları listesinde yer alması ile birlikte devlete düşen görevlerin büyük mali kaynaklar tarafından karşılanması zorunluluğunu ortaya koymuş ve bu noktada kamu kaynaklarının adil dağılımında saydamlık siyasal karar alınmasında paydaşların yer alması ve demokratik zeminin geliştirilmesi ihtiyacını ortaya koymuştur.⁵⁹ İkinci kuşak haklar, çalışma ve sağlık hizmetlerine ilişkin temel ekonomik ve sosyal hakları içeren haklar bütünü olarak ifade edilebilir.⁶⁰

1.2.2.3. Üçüncü kuşak haklar: Kolektif haklar

Üçüncü kuşak hakların tarihsel açıdan en son ortaya çıktığı düşüncesinden hareketle yeni haklar olarak adlandırılmakta ancak hakların yeni olması niteliği dördüncü kuşak hakların ortaya çıkmaması şartına bağlı olması nedeni ile doktrinde çekişmelidir. Üçüncü kuşak hakların ortaya çıkışında etkili dönüm noktalarından biri sömürge ülkelerin bağımsızlıklarına kavuşması sürecidir. Üçüncü kuşak haklar temel olarak 1960'lı yıllarda ortaya çıkmakla beraber tanınması iç hukuktan ziyade uluslararası belgelerle mümkün olmuş ve ilk olarak K. Vasak tarafından kavramsal açıdan 1979 yılında kullanılmıştır.⁶¹

Üçüncü kuşak haklar, birinci ve ikinci kuşak haklardan farklı olarak kolektif bir biçimde kapsayıcı insan topluluklarını veya toplumu asli olarak kabul eden haklar biçimindedir. Söz konusu asli muhataplık, bireysel hakların dışlayıcısı değil mütemmimcüzü olan ilave haklar olarak kabul edilmektedir.⁶²

Çevre hakkı, barış hakkı, iletişim hakkı, kültürel mirasa katılma hakkı, kuşaklar arasında nesafet* hakkı gibi haklardan oluşan üçüncü kuşak haklar, ileri teknoloji ile de değişken biçimler ihtiva eden ve kişisel gizliliğin ve emniyetin korunmasına ilişkin olmasının⁶³ yanı sıra uluslararası belgelerde; insanlığın ortak mirası, bütün insanlığın ortak yararı gibi kavramlarla 1967 tarihli Uzay Antlaşması'nda ve 1982 tarihli BM(*Birleşmiş Milletler*) Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde; çevre hakkı 1972 Stockholm Bildirgesi'nde yer almıştır. Sözü edilen bu haklar uluslararası metinlerin ardından iç hukuk belgeleri tarafından

⁵⁹ Aybay, *İnsan Hakları Hukuku*, s.63.

⁶⁰ Alniak, *Türkiye'de ve Batı'da İnsan Hakları*.s.40.

⁶¹ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.123.

⁶² Aral, B. (2010). *Üçüncü Kuşak İnsan Hakları Olarak Kolektif Haklar*. Siyasal Kitabevi: Ankara. s.13

*nesafet; adalet, hakkaniyet, hak duygusu.

⁶³ Alniak, *Türkiye'de ve Batı'da İnsan Hakları*.s.40.

da tanınmaya başlamış ve günümüzde üçüncü kuşak niteliği taşıyan birçok hak uluslararası metinler ve anayasalar tarafından tanınmıştır.⁶⁴ Üçüncü kuşak haklar iç hukuk tarafından tanınıp düzenlenmediği takdirde hukuken bağlayıcı olma niteliğinden yoksun ve iç hukukta uygulanma açısından imkânsız hale gelirler. Bu durumun temel sebebi hak sahibi tarafların somut ve denetlenebilir olma yükümlülüğüne atıf yapılması suretiyle değerlendirilmektedir.⁶⁵ Üçüncü kuşak haklar olarak tanımlanan hakların büyük bir kısmı günümüzde iç hukuk tarafından düzenlenmemeleri nedeni ile bağlayıcı haklar değil ideal olarak hedeflenen bir takım haklar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁶

Sosyal haklar bağlamının insan hakları bakımından yetersiz kalacağını ifade eden görüşler özellikle çevre kirliliği, nükleer savaş tehlikesi gibi konular çerçevesinde insan hakları kavramına yeni bir boyut kazandırmıştır. Üçüncü kuşak hakların niteliği hukuk zemininde belirli bir devlete karşı ileri sürülmekten ziyade bireylerin, kamusal ve özel kuruluşların ortak çabaları sonucunda gerçekleştirilecek nitelikte ortaya konulmaktadır. Üçüncü kuşak haklarda diplomasi araçları bilinç yaratma ve destek sağlama bakımından önem arz etmektedir.⁶⁷

1.2.2.4. Dördüncü kuşak haklar: Temel görüş ve eleştiriler

Bilişim teknolojisi ve genetik mühendisliği alanında kaydedilen gelişmeler bilgi ve teknoloji alanında ulaşılan nokta çeşitli bakış açılarına göre insan onurunu tehdit eden bazı unsurlar barındırmaktadır. Bu duruma istinaden dördüncü kuşak haklara yönelik tartışmalar son yıllarda literatürü oldukça meşgul eden tartışma alanlarından birini ihtiva eder konuma gelmiştir. Bilişim teknolojisi alanında yaşanan gelişmeler kişisel verilerin korunması ve unutulma hakkı gibi haklara ilişkin bir takım düzenlemeleri zorunlu kılmıştır.

Tamamen şahıslara mahsus durumlarda bilgi, görüntü, haber gibi verileri elde etme saklama ve paylaşma edimleri kamusal makamlar tarafından erişilebilir olmakla beraber bazı durumlarda kısmen veya tamamen özel kişiler tarafından da erişilebilir hale gelmiştir. Bu bağlamda birinci kuşak bir hak olan özel hayatın gizliliği kapsamında güvenceler yetersiz kalmaktadır. Buna ilişkin olarak kişisel verilerin korunması özel bir hak biçiminde

⁶⁴ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.123-124.

⁶⁵ Aral, *Üçüncü Kuşak İnsan Hakları Olarak Kolektif Haklar*, s.2

⁶⁶ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.124.

⁶⁷ Aybay, *İnsan Hakları Hukuku*, s.63.

düzenlenmektedir. Kişisel verilerin korunması ve özel hayatın gizliliği haklarına ilişkin teknolojik yeniliklerle birlikte unutulma hakkı da beraberinde bir düzenlemeyi zorunlu hale getirmektedir. Zira günümüz iletişim teknolojileri vasıtalarından internet ve buna bağlı arama motoru ile ulaşılabilen gazete haberleri kapsamında işlenen bir fiilin herkesçe öğrenilmesi ve bu fiilin iletişim teknolojileri tam olarak gelişmemişken bir gazete kupüründen elde edilmesi kişi tarafından unutulma hakkını isteme hakkını doğurmaktadır. Gazetenin açık dijital arşivi bulunmadığı takdirde kişinin fiilinin de bilinmesi mümkün olmayacaktır.⁶⁸

1.3. Doğal Haklardan İnsan Haklarına: İnsan Haklarının Toplumsal, Kuramsal ve Siyasal Kökenleri

Kant ve Arendt'in benimsediği insan hakları anlayışı nihai bir önerme ile ifade edilebilir. Bu da, insanın yalnızca tek bir hakkı olduğu, bu hakkın ise insanların haklara sahip olma hakkı olduğudur. Ancak önermenin zayıflığı insan haklarının ulus ötesi ve ulus öncesi formlarının geçerliliğine ilişkin sorunların cevabında kendisini ortaya koymaktadır. İlkesel bakımdan, insan haklarının evrensel geçerliliğini bu önermenin perspektifinden ele almak, normatif, hukuki ve bağlayıcı bir küresel barış düzeninin evrensel ölçekte geçerliliğinin imkânsızlığını karşımıza çıkarmakta ve bu güvenlik politikaları ve siyaset parametrelerini belirleyen tarafın realitesi bakımından bu isteği gerçekleştirme ümidini ortadan kaldırmaktadır.⁶⁹

1.3.1. Antik Dönemde İnsan Hakları: Antik Yunan ve Antik Roma

Eski Yunan'da gezgin öğretmenler olarak ifade edilen sofistler, insanlığın ortak mirası düşüncesini sistemli olarak ortaya koyan ve insan hakları doktrinine bilinen en eski felsefi fragmanları bırakan düşünce yapısını ifade etmektedir. Eski Yunan polis yapısı insan hakları düşüncesinin ortaya çıkışının en kesin izlerini taşımasa bile vatandaş statüsünde olanların seçme ve seçilme hakkı dolayısıyla insan hakları düşüncesinin filizlenmesi noktasında önemli bir yere sahip olduğu düşüncesi makul görülmektedir.⁷⁰

⁶⁸ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.126-127.

⁶⁹ Lutz-Bachmann ve Nascimento, *İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Kozmopolit İdealler*. s.32-33.

⁷⁰ Çüçen, *İnsan Hakları*, s.37.

Eski Yunan'da vatandaşların site yönetimine katılımı gibi hakların varlığı insan hakları alanının sınırının genişlemesinde yeterli olmamıştır. Çünkü site yönetiminde siyasal hakları olanların dışında çok daha fazla sayıda köle vardır. Örneğin Attik bölgesinde yarım milyon nüfusun içerdiği vatandaş sayısı, ancak otuz bin civarındaydı. Vatandaş statüsünde olanların dahi büyük bir çoğunluğu haklarından mahrum olarak yaşamlarını sürdürmekte ve site yapısı vatandaşları tamamen devlete bağımlı bir şekilde yönetmekteydi.⁷¹

Antik Yunan felsefesi insan haklarının kökenlerine ilişkin açıklama yapma noktasında, Sokrates öncesi dönemden başlamak üzere, ilk filozofların felsefi çıkarımları, adalet ve hak kavramlarına ilişkin göndermelerinin yoğunluğu bakımından uygun bir başlangıç olarak kabul edilmektedir. Örneğin Herakleitos'un en önemli felsefi fragmanlarından biri "*Savaş evrenseldir, adalet ise çatışmadır.*" biçiminde görülmekte ve bu söylem bağlamında Douzinas adaletin çatışma olması durumunda kesintiye uğramasını dünyanın sonu anlamına geleceği çıkarımını yapmaktadır.⁷²

İnsan haklarının kökeninin Antik Yunan'a uzandığına dair önerme, Antik Yunan'ın tamamen insan haklarını bugün algılandığı biçimine denk olduğu bir anlam taşımamaktadır. Zira Antik Yunan'da kaynaklarına rastlanan hak, sadece siyasi hürriyeti kapsar biçimde, kanun hâkimiyeti ilkesi bağlamında kişilerin faaliyet ve ilişkilerinde kanunlara uyma zorunluluğu içinde site devletinin bazı vatandaşlarının seçme ve seçilme hakkı gibi kimi siyasal haklara sahip olduğu bir anlayış hâkimdir.⁷³

Geleneksel anlatılar modern düşünceye doğru ilk büyük sıçrayışı Stoacıların insan ve akla yönelik düşünce yapılarından hareketle açıklar. Ancak Stoacıların insanlık kavramı bugün anlaşılan insanlık kavramı ile doğrudan bir benzeşme göstermemektedir. Çünkü Stoacıların yabancılara, kölelere ve kadınlara yönelik dışlayıcı toplumsal uygulamalara dair bakış açıları bu düşünceyi pekiştirmektedir.⁷⁴ Stoacılar hukuk felsefesine özgü bir ilgiyi özel olarak taşımamalarına rağmen hukuk düşüncesine nihai katkıda bulunmuşlardır.⁷⁵

Yunan felsefesi geleneksel otoriteye karşı bir direniş biçiminde ortaya çıkmış ve bu ortaya çıkış adil olma anlamına gelen *dike* teriminin gelişiminde tarihsel açıdan kendini

⁷¹ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.92.

⁷² Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.38.

⁷³ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, s.40.

⁷⁴ Moyn, *Son Ütopya: Tarihte İnsan Hakları*, s.18-19.

⁷⁵ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.46.

açıkça tanımlamıştır. Terim eski Yunanca'da başlangıçtan itibaren var olan düzeni ifade etmekteyken daha sonra klasik dönemle birlikte adil yargılama anlamını da içermeye başlamıştır. Arkaik dike kavramından doğal hukuka geçiş, doğanın keşfi ile gerçekleşmiştir. *Physis* günümüze kadar süregelen literatür içinde IV. yüzyıldan önce normatif bir kavram olarak kullanılmazken Sofokles'te yazılı olmayan kanunlar terimini görmekteyiz. Doğal hukuk düşüncesi ilk kez Aristoteles düşüncesinde tümüyle ortaya çıkmıştır.⁷⁶

Eski Yunan düşüncesine yön veren önemli filozoflardan Platon ve Aristo düşüncesi incelendiğinde, Platon'da ideal devlet monolitik yapıda ve yaşamın tüm düzenleme alanı tekçildir. Aristo Platon'a göre daha insancıl olarak kabul edilmektedir. Eski Çağ özgürlük düşüncesi bakımından ilk savunucuları Stoacılar olarak görülmekte ve ilk kez Stoacılar'da devletin en üst kademedede olmadığı fikri ortaya konulmaktadır. Stoacılar özgürlüğü bireyin kendi yaşamına ilişkin bir kavram olarak değerlendirmişler ve insana devlet haricinde manevi bir varlık atfetmişlerdir. Bu bağlamda Stoacılık insan haklarının en eski felsefe kaynaklarından biri olarak karşımıza çıkmakta ve insan anlayışında bir takım yenilikleri ortaya koyan bir ahlak felsefesi olarak da kabul edilmektedir.⁷⁷

Doğa kavramının felsefî geçerlilik kazanması sofistler tarafından geleneğe ve töreye karşı, Platon ve Sokrates tarafından aklın otoritesini yeniden canlandırmayı savunmaları amacıyla kullanılması sürecinde gerçekleşmiştir. En yüksek norm olarak doğa, insan arzularına öncü içgüdüleri temellendirmektedir. Nietzsche'den önce Gorgias'ta Callicles, Devlette Thrasymakhos insan icadı yasaların güçlülere karşı korunmak için zayıfların bir icadı olarak ortaya çıktığını iddia etmişlerdir. Sofistler yabani olanı evrensel olanla birleştirip güçlünün hakkıyla beraber herkesin eşitliğini savunarak hukukun eleştirisini ve özgür birey figürünü ortaya koymuşlardır.⁷⁸

Stoacılar, devletin her şeyin üzerinde olduğu düşüncesinden ayrılmayan klasik yunan düşünürlerinden kesin bir çizgi ile ayrılırlar. İnsan hakları düşüncesini ortaya koyan ilk düşünürler olma özelliğini taşıyan Stoacılar, insanın doğadan eşit ve özgür bireyler olduğu düşüncesini ileri sürmüşlerdir.⁷⁹ Sofistlerin bakış açısı üzerinden Platon'un geliştirdiği tez ise hukukun doğa ile çelişmediğini her varlığın kendi temel normunu oluşturduğunu ifade

⁷⁶ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.40.

⁷⁷ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.90-91.

⁷⁸ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.41.

⁷⁹ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*. s.41.

ederek doğanın normatif karakterini tanımlamak yönündedir. Kanunlar ile Platon, Physis kavramını tüm kozmosu içine alacak biçimde tanımlamış ve düzeni en doğal ve ampirik kozmosa ve can verecek biçimde aşkın olarak ifade etmiştir. İdeler ve maddi dünya arasındaki karşıtlık daha geç bir tarihte politik bir anlam kazanmış, klasik doğa kavramı ile doğanın ardındaki yaratıcı kavramını birleştirme amacı içinde olan felsefi zeminin kurulma çabalarını taşıyan diğer düşünörlere temel hazırlamıştır. Doğayı normatif düzene uydurmak çağdaşlaşmanın ilk büyük adımı olarak kabul edilmekte ve siyaset ve hukuk felsefesinin meydana getiren temel klasik költüre en büyük düğömlerden birini atmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik doğal hak anti-tarihsel yani tarihselliğe karşı nesnel bir yaklaşım içindedir. Doğada açığa çıkan akıl, özne ile nesne arasındaki keskin ayrımı oluşturmakta ve durağan bir ayna olmanın ötesinde modern özelliklerin hiçbirini taşımamaktadır.⁸⁰

Antik Yunan ve Antik Roma felsefesinin kaynaklarında ve felsefi kaynakların önemli temsilcilerinde insan haklarına ilişkin belirli bir görüş birliği olmamakla beraber, söz konusu kaynakların ve düşünörlerin kölelik kurumuna ilişkin yaklaşımları dönemin insan hakları anlayışının gerçek ve evrensel bir insan hakları anlayışından oldukça uzak olduğu düşöncesinin ispatı niteliğini taşımaktadır.⁸¹

Roma Hukuku, modern anlamda dünyevilikten uzak olmasına karşın, Weber'in ifadesi ile büyüünün bozulması olarak adlandırdığı Batı rasyonalizasyonunun giderek daha çok dünyevileşme sürecini işaret etmektedir. Geleneksel kurum ve işleyişlerin köklü değişimler geçirmesi dini inanç, kurum ve değerlerin otoritesini derinden sarsmıştır. Ortaçağ boyunca devletin giderek kiliseden ayrılması, modern anlamda devletleri ilk kez politik alan yaratarak yasa ve karar alma alanı bakımından dini inanç ve geleneğin sınırlarından kurtarmış görünmektedir. Devletin dinin tahakkümü altında çıkarılarak pragmatik bir biçimde daha çok dünyevileşmesi, devletin maddi sebepleri veya daha sonraki demokratik varyantları vasıtasıyla toplumsalın dünyevi çıkarlarına uyumlulaştırılarak bir politika ve idare mekanizması haline dönüştürölmesine imkan tanımıştır. Bu noktada, devletin ve politikanın ahlaki alandan ayrılarak, bu ayrılmanın ortaya koyduğu sonuçlar bağlamında, Machievelli'nin "Prens" adlı kuramsal yapıtı dönemin en önemli incelemelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, yalnızca devlete dair özerk bir politika üretim

⁸⁰ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.42.

⁸¹ Kalabalık. *İnsan Hakları Hukuku*. s.40.

süreci ortaya konulmasının yanı sıra, devlet işleyişinde bir rasyonalizasyon süreci biçiminde de ifade edilebilir. Çünkü geleneksel yönetim biçimi yalnızca sistematize edilmiş bir biçimde örgütlü olan idare eli ile değiştirilebilirdi.⁸²

Atina ve Roma’da yurttaşlık söz konusu olsa bile yurttaşlar insan türünün üyesi olma anlamında insan değillerdi. Özgür insanlar, Atinalı ya da Spartalı, Romalı ya da Kartacalılar olarak ifade edilebilirdi fakat kişi olarak ifade edilmeleri söz konusu değildir. Yunan ya da Barbarlardı; ancak insan niteliğinden yoksunlardı. *Humanitas* kavramı Roma Cumhuriyeti’nde ortaya çıkmıştır. Yunanca eğitim ve kültür anlamına gelen *paideia* sözcüğüne karşılık gelmektedir. İnsanlık fikri Roma’ya Helenistik ve Stoacı felsefeden miras kalmış; eğitilmiş Romalı anlamını taşıyan *homo humanus* ile *homo barbarus* ayrımını sağlamak için kullanılmıştır.⁸³

Antik Yunan’ın doğal olana içkin anlayışı varlığın mükemmelliğine katkıda bulunanı, amacın doğru ilerlemesini sağlayan şeyi ifade etmektedir. Doğal hak gerçekliğe aşkın ve aynı zamanda ideal olanı işaret eder. Bu durum doğal hakkı somutlaştırmaya bile akıl yürütme yoluyla keşfedilebilir durağan bir doğa fikri doğal hukuka yabancısıdır.⁸⁴

Sinikler ve Hedonistler birçok devrimci eylemin atası olarak kabul edilmektedir. Doğal hukuk öğretisi içinde tarihsel olarak başlangıç noktasında görülen birçok devrimci düşünce güç erki tarafından sisteme bağlı parçalara dönüştürülmüş ve ehlileştirilme yoluyla elimine edilmiştir. Epikurus bedensel hedonist hazları devrimci potansiyel ile birleştirerek tefekkür içinde geçen yaşamı insan onurunun ön koşulu olarak ifade etmiştir. Bu ifadenin mahremiyeti noktasındaki ısrarcılığı onu polisin kökeninden şüphe etmeye götürmüş ve polisin güvenliği adına bir araya gelmiş bireyler tarafından yapılan bir sözleşme ile var olduğu iddiasını ortaya koymasına neden olmuştur. Polisin ve doğal hukukun temelinde faydacılık söz konusu olmakta, yasa ise bu faydayı güdüleyerek insanların birbirine zarar vermesine engel olacak biçimde varlığını ortaya koymaktadır.⁸⁵

⁸² West, D. (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*. (Çev. Ahmet Cevizci). Paradigma Yayınları: İstanbul. s.20-21.

⁸³ Douzinas, *Hukuk, Adalet ve İnsan Hakları*, s.28.

⁸⁴ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.44.

⁸⁵ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.45.

1.3.2. Ortaçağ'ın Parçalı İktidar Yapısında Hak

Hristiyanlık ve feodalitenin ortaya çıktığı, kabaca V. ve XV. yüzyılları kapsayan zaman dilimini ifade eden Ortaçağ, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden İstanbul'un fethine dek geçen süreç olarak kabul edilmektedir. Ortaçağ'ın insan haklarına ilişkin iki önemli düşünürü Thomas Aquinas ve Marsilius Patavinus olarak ifade edilebilir.⁸⁶

Thomas Aquinas, klasik gelenek/hak (*dikaion/jus*) teorisini eserlerinde kısmen görebileceğimiz bir perspektifle hak teorisini temellendirmektedir. Thomas Aquinas'ın hak teorisi doğrudan bir ifadeyle, hukukun şeylerin bilgisi vasıtası ile sağlanan adil bir düzen ve çözüm arayışı olarak ele alınması biçiminde temellendirilebilir. Michel Villey, Thomas Aquinas'ı Hristiyan öğretisinin etkisine rağmen birçok açıdan Aristotelesçi olarak nitelendirir. Aristoteles'in adalet anlayışı ile Thomas Aquinas'ın *Summa Theologiae*'de *justum*'u benzerlik göstermektedir.⁸⁷

Thomas Aquinas'ın ortaya koyduğu iktidar düşüncesi ve buna bağlı olarak iktidar yapısı anlayışı üzerinde meydana gelen değişiklik, hürriyetçi bir bakış açısına sahip olabileceği algısına yönlmesine karşın Thomas Aquinas kölelere ilişkin doğal bir müessese görüşünü benimsemektedir. Ayrıca, din ve vicdan hürriyetini köklü olarak reddeder ve kilisenin vicdan hürriyeti üzerindeki egemenliğini savunan görüşleri ile de hürriyetçi bakış açısını temsil etmediği ifade edilebilir.⁸⁸

Direnme hakkının da kaynağının görüldüğü, ünlü eseri *Summa Theologica* ile Thomas Aquinas, daima adaleti ve iyiliği emreden Tanrı'nın kurallarına uymakla yükümlenen insanlık, hükümdarın bu ilkeleri göz ardı eylem ve durumlarda hükümdara karşı gelme hakkına da sahiptir.⁸⁹

Thomas Aquinas, iktidarların tümünün kaynağının Tanrı'dan geldiği anlayışını sarsan ilk Ortaçağ düşünürlerinden biri olarak ifade edilebilir. Çünkü Thomas Aquinas'a dek, iktidarın zalimane ve adil olmayan uygulamaları dahi kaynağının Tanrısal olması nedeniyle itaati gerektiren bir anlayış ile ifade edilirken, Thomas Aquinas'ın anlayışı ile kaynağı

⁸⁶ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.94.

⁸⁷ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.72.

⁸⁸ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.96.

⁸⁹ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.94.

Tanrı'dan dahi olsa, iktidarların insanlar tarafından belirlendiği düşüncesini temel almaktadır.⁹⁰

Marsilius Patavinus, hürriyetçi bir bakış açısı bakımından Thomas Aquinas'tan daha ilerici bir perspektife sahiptir. Marsilius Patavinus, Defensor Pacis isimli eserinde iktidarın kaynağını halkta görerek ve bu kaynağın devredilmediğini ileri sürmüştür. Yasama yetkisinin halka ait olduğunun ve yasamanın temsilciler vasıtasıyla yürütme organını tayin edebileceğini ve de yasamanın yürütmeyi denetleyebileceğini ifade etmiştir. Din ve vicdan özgürlüğü bakımından, Thomas Aquinas'tan tamamen farklı bir yön çizmiş, kilisenin insanları bir yola sevkini mümkün olmadığını ve kilisenin devletten ayrı olması gerektiği düşüncesini savunmuştur.⁹¹

Ortaçağ'da insan haklarına ilişkin ilk önemli belge olan Magna Carta Libertatum kralın keyfi işlemlerine karşı bireylerin can ve mal güvenliğinin koruma altına alınması bakımından önemli gelişmelerdendir. Teoride yasal belge niteliği bakımından önemli olmasına karşın pratikte işleyişe ilişkin mekanizmaların yetersizliği bakımından etkinliği tartışmalı bir nitelik göstermektedir. Ortaçağ Antik Dönem'e nazaran insan hakları bakımından bireyden ve özne olarak insan anlayışına zemin hazırlaması bakımından gelişmelerin yaşandığı bir dönem olarak değerlendirilebilir. Ancak yine de koşulları bakımından insan haklarından kesin olarak söz etmek için bulgular yetersizdir. İnsan hakları doktrinine ilişkin efektif yaklaşımların gelişimi Aydınlanma Çağı'nda vücut bulmuştur.⁹² Ortaçağın parçalı yapısının ardından, feodal beylere üstünlüklerini kurumsallaştıran merkezi krallıkların türediği yeniçağda insan hakları bakımından denklem köklü değişiklikler gösterecektir.⁹³

Ortaçağ'ın parçalı iktidar yapısı doğasından kaynaklanan bir biçimde insan hakları açısından ortaya koyduğu iki temel noktadan ilki Hristiyanlığın kurumsallaşması, ikincisi ise feodalizmdir. Dönemin özgürlük anlayışının işaret ettiği anlam, feodal beylerin toprakları üzerinde cereyan eden özgürlük alanıdır. Feodalizmin çöküşü ile birlikte merkezi

⁹⁰ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, 95. Ayrıca; Thomas Aquinas, İsa'nın havarilerinden biri olan, Aziz Paul'un; "omnis potestas a Deo" sözünü "...sed per populum" sözünü ekleyerek değişikliğe uğratmış, yani, "bütün iktidarların kaynağı Tanrı'dan gelir." sözünü "...ama halk aracılığıyla" sözü ile devam ettirmiştir. Böylece Ortaçağ'ın iktidar anlayışında köklü bir değişiklik cereyan etmiştir. **Bkz.** Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.95-96.

⁹¹ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.96.

⁹² Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, s.42.

⁹³ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.97.

krallıkların kurumsallaştığı yüksek ortaçağda ortaya çıkan mücadeleler sonucu ortaya çıkan anlaşmalar, insan haklarının gelişmesi noktasında yol gösterici bir nitelik taşımakta ve alanı genişleyen hakların temeli olma niteliği de göstermektedir.⁹⁴

İlk ve antik çağlarda devlet aygıtının yerinde olan polis, insan haklarına ilişkin kapsamlı bir sonuç edilemeyecek birkaç kavramdan müteşekkil olarak ifade edilebilir. Roma'nın yıkılışını takip eden süreç ve yüksek Ortaçağ'da ise insan hakları bakımından fiili durum çok parlak değildir. Devlet karşısında ekonomik açıdan güçlü olmayan lordların tarih sahnesine çıkışına tanıklık edilen bu süreç, feodalitenin kurumsallaşmasının akabinde, feodal beylere bir takım hak ve hürriyetler sağlamıştır. Feodallere bağlı serfler ve sıradan insanların hiçbir hak ve hürriyete sahip olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, insan hakları bakımından Ortaçağ için fiili duruma ilişkin olumlu bir çıkarım yapmak imkânsız görünmektedir.⁹⁵

1.3.3. Doğal Hukuktan Doğal Haklara: Aydınlanma Çağı'nda İnsan Haklarının İnşası ve Bildirgeler

Aydınlanma, kısaca, XVI. yüzyıl itibarıyla entelektüel alanda söz konusu olan değişim ve dönüşümün doruk noktası olarak ifade edilebilir. Bu değişim ve dönüşümün ekonomik, kültürel ve sosyal boyutu Batı'nın modern "ben" bilincinin doğuşu ile uzun soluklu modernleşme evrelerinin iç içe geçmiş yapısında aydınlanmaya ilişkin izleri sürülmektedir.⁹⁶

Kapitalist üretim ilişkilerinin yayılması ile birlikte ekonomik alanda da ortaya çıkan değişim süreci, serbest dolaşım ve sermayenin özel birikimi gibi ekonomik örgütlenme tarzı biçiminde cereyan eden kapitalizm, XIII. ve XIV. yüzyıl itibarıyla üretimi organize etmenin geleneksel biçimini aşındırmış ve ücret - fiyat ilişkisinin alışılmış belirlenme biçimlerine meydan okumuştur. Giderek serbest hale gelen ticari pazar üretimde verimlilik adına dinamik bir mekanizma yaratarak işletmeler arası rekabeti arttırarak, kar güdüsünü de beraberinde serbest hale getirmiştir. Ekonomideki söz konusu değişim aynı zamanda sosyal dönüşümü de birbirine bağımlı olarak sürdürmüştür. Artan oranda görülen köyden kente göç

⁹⁴ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*. s.41.

⁹⁵ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.96-97.

⁹⁶ West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*. s.19.

olgusu da, otoritenin geleneksel bağlarını aşındırma noktasında önemli kliklerden birini teşkil etmekte ve burjuvazinin politik özlemi için güçlü bir temel sağlamıştır. Burjuva sınıfı modernite ve aydınlanma ile birleşmiş olan entelektüel ve politik gelişmeler noktasında önemli rol oynamıştır. Devlet, ekonomi ve sosyal alanlarda gerçekleşen dönüşümlerin bir bağıtı olarak rasyonalizasyon artık düşünce ve kültür alanında da paralel bir dönüşüm yaşanması noktasında da önemli bir rol oynamıştır. Bu durum modernitenin, “ben” bilincine sahip söylemini tanımlama noktasında, batının evrim sürecinde yeni bir evrenin göstergesi olarak kabul edilebilir. Ortaya konulan düşünce ve kültür alanına yönelik ekonomik rasyonalizasyon ile hareket eden bu yeni bilinç, Yunan, Musevi ve sonrasında Avrupa’da cereyan eden “kendini üstün görme” biçiminde ifade edilebilecek şovenizmin, dünya tarihine ilişkin terimlerle yeniden yorumlanması olarak ifade edilebilir. “Ben” bilincini temel alan modernite ile birlikte geleceğe açık olma fikriyatının ortaya çıkışı bağlamında Amerika’nın keşfi, Rönesans ve Reform, modern çağlar ile Ortaçağ arasındaki büyük eşiği ortaya koymaktadır. XVI. yüzyıl içinde cereyan eden söz konusu “eşik” Aydınlanma ve akıl çağının ilk tezahürü olarak başlangıç biçiminde kavramsallaştırılabilir.⁹⁷ Aydınlanma, aklın ve bilginin; burjuvazinin özgürleşme hareketi ile totaliterliğin, din baskısının ve sınıflı toplum yapısının kuşatılması olarak ifade edilebilir. Bu bakımdan aydınlanmanın pozisyonunun bilimsellik, eşitlik, hümanizm, insan hakları gibi anlayışları içeren ve evrensel üretimi insan hakları özelinde insancıl talebin artışı olarak ele alması ile birlikte, hakkın özgürlük, eşitlik ve yasa tarafından korunması gereken niteliğine dikkat çekmiş ve insan haklarının modern içeriğini üretmiştir.⁹⁸

İzleri örtük olarak sürülebilen eğilimlerin zirvesine, XVIII. yüzyılda yaşanan Aydınlanma ile birlikte ulaşılmıştır. Fransa’da Diderot, Voltaire, Helvetius, d’Holbach gibi şahsiyetleri çağdaş sanat ve bilimlerin etkili bir ansiklopedisini hazırlamışlar ve kilise karşıtı liberal görüşlerini 1789 Fransız Devrimi’nde açıkça ortaya koymuşlardır.

Alman düşünür Kant aydınlanmayı, çocukluk ruhu ve bağımlılıktan; özgürlük ve özerkliğe geçiş biçiminde değerlendirmiş ve Aydınlanma felsefesinin temelini; “*bireyin aklını başkalarının rehberliğine ihtiyaç duymaksızın kullanma yeteneği*” olarak ifade etmiştir.⁹⁹ 1789 Fransız Devrimi’nin ardından İnsan ve Yurttaş Hakları Belgesi Fransız

⁹⁷ West. *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*. s.22-23.

⁹⁸ Mutioğlu, *Post-Modern Gündem ve İnsan Hakları*. s.623.

⁹⁹ West. *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*. s.29.

Devrimi'nin en önemli kazanımlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bastille fırtınasının ardından Fransa'da yaşanan olaylarda bildirinin oynadığı rol siyaset bilimciler ve tarihçiler tarafından derinlemesine değerlendirilmiş ve soyut ifadelerinin uygulamalı siyaset bakımından hükümsüzlüğüne ilişkin keskin eleştirilerde bulunmuşlardır. Siyasi ve tarihi öneminin yanı sıra belgenin hukuk tarihi bakımından bugün halen daha süren önemine dikkat edilmelidir. Zira Kıta Avrupası devletlerinin pozitif hukukunda gelişen bireyin kamusal hakları düşüncesi bu bildirinin etkisi altındadır.¹⁰⁰

İnsan hakları alanında aydınlanmaya dek önemli gelişmeler yasal nitelikten yoksun olmakla beraber izleri ancak felsefi ve siyasi bir takım metinlerde sürülebilen bir nitelik göstermektedir. Rönesans ve Reform hareketleri ardından ivme kazanan "hümanizm" akımının akabinde devlete yönelik beklentilerin boyut değiştirmesi ve devletlerin artık toplumsal alana ilişkin daha efektif çözümler üretmek zorunluluğunun doğması sonucu; bireyi ve insan haklarını temel alan yasal metinlerin oluşturulması kaçınılmaz bir gereklilik arz etmiştir. İngiltere'de keyfi tutuklamalara yönelik Petition of Rights ve Habeas Corpus Act; yargı güvencelerine yönelik Bill of Rights; anayasal düzeyde insan haklarına yönelik Virginia Haklar Bildirgesi ve birey ve doğal haklar doktrinin esas alındığı Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi insan haklarına ilişkin ilk temel belgeler olarak karşımıza çıkmakta ve aydınlanmanın somut çıktılarını oluşturmaktadır.¹⁰¹

Doğal hukuk, düşünce tarihçilerine ve geleneği teolojik unsurlardan kurtarmayı amaçlamayan ve çoğunlukla doğal hukuk ve çağdaş insan hakları mücadelesini birbirine bağlamış ideolojik tarih anlatıları arasında örtbas edilen terminolojiye terk edilemeyecek kadar önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda en büyük risklerden biri, modern özgürlük anlatılarının sona erdiği süreçte, hangi boyutta toplumsal bir eleştirel tutum sergileneceği sorusuna, cevap verilebilecek olması noktasında, kendisini ortaya koymaktadır.¹⁰²

Modern insan hakları düşüncesinin, etkisi hala sürmekte olan ilk kaynağı, doğal hukuktur. Doğal hukuka ilişkin siyaset ve hukuk anlayışı, toplumsal ve siyasal kurumlara hâkim olması gereken evrensel ilkelerin akıl yoluyla bulunabileceği düşüncesinden

¹⁰⁰ Jelinnek, G. (2017). İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine: Modern Anayasa Tarihine Bir Katkı. (Çev. R. Dülger ve M. Dülger). Pinhan Yayıncılık: İstanbul. s.32.

¹⁰¹ Tezcan, D., Erdem, R. Ş., Sancakdar, O. Ve Önok, R. M. (2006). *İnsan Hakları El Kitabı*. Ankara: Seçkin Yayıncılık. s.34.

¹⁰² Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.30.

hareketle ifade edilebilir. Tarihsel bakımdan insan haklarının doğal hukukun içinden türeyen ve insanların doğal olan kaynaklanan biçimde doğadan gelen hakları olarak anlaşıldığı ifade edilebilir.¹⁰³

Modernitenin “ben” bilinci noktasında ortaya koyduğu sosyal ve kültürel alanlarda yaşanan köklü dönüşümler sanat ve edebiyat alanlarında da Rönesans ile birlikte dünyevi konulara daha fazla ağırlık verilmesi insani olana daha çok önem veren hümanizmin gelişimini teşvik etmiştir. Kültürel ve sanatsal hümanizm paralelinde, bilim ve felsefe alanında dini görüşte derin sarsılmalar yaratarak devam etmiştir. Felsefi hümanizmde F. Bacon’ın ortaya koyduğu “bilgi” anlayışı dinin bilginliğine tamamen karşıt olarak bilginin meşrulaştırılmasında önemli bir yer tutmaktadır. Bacon gibi filozoflar vasıtasıyla sistematik, eleştirel ve şartsız biçimde modern bilim anlayışı ilk kez açıkça formüle edilir hale gelmiştir. Hümanist temeller üzerinde ortaya konulan bilgi anlayışının yerleşik geleneksel ve dini değerler ile kısa süre içinde çatışma içine girmesi ve bu çatışmalara bağlı olarak ortaya çıkan düşünsel gelişmeler, Ortaçağ Hristiyanlığının dünya görüşünü aşındırmıştır.¹⁰⁴

İnsan hakları, doğal haklar ve doğal hukuk arasında doğrudan ve zorunlu bir bağlantı kurmak Ortaçağ’da A. Thomas’ın ortaya koyduğu hukuk yaklaşımının görmezden gelinmesi anlamını zorunlu kılacak ve hatalı bir yorumlamaya yok açacaktır. Çünkü Ortaçağ’ın Hristiyan düşünürü Thomas’ın hukuk yaklaşımında doğa yasası ve doğal hukuk önemli bir yer tutmaktadır. Thomas’ın hukuk yaklaşımında, siyasal iktidar karşısında insanların kişisel ve doğuştan bir takım haklara sahip oldukları düşüncesi söz konusu değildir ve yaklaşımın ele aldığı doğal hukuk tanrısal olan hukuka içkin olup tanrısal olandan kaynaklı bir biçimde herkese ödev yükleyen nitelik göstermektedir. Ayrıca, kölelik durumuna ilişkin düşüncesinde, köleliğin doğal ve yararlı karşılandığı bir doğal hukuk anlayışının ortaya konulduğunu belirtmek gerekmektedir.¹⁰⁵

Doğal haklar doktrini insanın yalnızca insan olmasından kaynaklanan bir takım haklara sahip olduğu düşüncesinden doğan doğal hukuk akımının etkisi ile meydana gelmiş ve “doğa hali” ile “sosyal sözleşme” hipotezlerinin üzerine inşa edilmiştir.¹⁰⁶

¹⁰³ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.38.

¹⁰⁴ West. *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*. s.24-25

¹⁰⁵ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.42.

¹⁰⁶ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.97.

Doğa hali hipotezine göre, insanın insan olmasından kaynaklanan doğal hakları olduğu gibi doğa hali otorite barındırmayan, siyasal toplumun oluşmadığı bağımsız bir yapıdan oluşmaktaydı. Bu ön kabul ile birlikte doğa hali hipotezi, hakların devletten önce geldiği ve hakkın insanlara devlet tarafından verilmediği düşüncesini savunmaktadır.¹⁰⁷

Zorba devletten hukuk devletine giden süreç içinde, varlıkları ve kurumları ile hayatımızın her alanına nüfuz eden siyasal iktidarlar ile toplumsal iradenin haklarının bir kısmından feragat ederek var ettiği, devlet olgusu, Kant'ın ifadesi ile hukukun yapıcısı ve uygulayıcısı konumunu üstlenmiştir.¹⁰⁸ Ancak tarih, yüzyıllar boyunca otoritenin ve gücün daimi kaynağı olarak konuşlanmış devlet prensiplerinin karşısında hem bireysel hem toplumsal mücadelelere sahne olmuştur. Geline nokta günümüz çağdaş sistemleri karşısında devlet, hak ve özgürlüklerin koruyucusu rolünü üstlenmiş ve aynı zamanda her gün daha çok beklentinin sunulduğu 'imkânlar ve hizmetler' kaynağı haline dönüşmüştür.¹⁰⁹

Yeniçağ ile birlikte insan haklarının felsefi zemin üzerindeki ağırlığının, anayasal düzenlemelerin konu başlıklarından biri haline gelmesi münasebetiyle, hukuk alanına doğru genişlediği ifade edilebilir.¹¹⁰ Neoliberalizmin insan haklarına ilişkin bireyselleştirici etkisinin bir özelliği de hakkın her türlü sosyallikten yalıtılmış özne varsayımında cereyan etmektedir. Öznenin kuruluşunda ilk şartlarından biri ise insan hakları söyleminde ortaya çıkmaktadır. Ancak Marx'ın diyalektiği ve psikanaliz öznenin özneler arasılıkla varoluşunu hatırlatmakta ve insanın toplum ve tarih dışı kılınamayacağını belirtmektedir.¹¹¹

Yeniçağda J. Locke gibi doğal haklar alanında adı geçen düşünürler doğal hukuka ilişkin tanrısal kaynağı reddetmemekle birlikte doğal hakları dini alandan çıkararak politikleştirme vasıtasıyla doğal haklar doktrininin işlevsel yönünü tamamen devrimci bir metotla değiştirmişlerdir. Bu andan itibaren doğal haklar kaynağı ne olursa olsun siyasi otorite için akıl kaynaklı ve otoriteye karşı ileri sürülebilen iddialar haline dönüşmüştür. Locke'un doğal haklar yaklaşımında siyasi otoritenin kaynağına ve görevlerine yönelik tanımlama ve siyasi otoritenin sınırlarını belirlemede bir kıstas olarak doğal hakların

¹⁰⁷ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.97-98.

¹⁰⁸ Doebling, K. (2002). *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)*, (Çev. Ahmet Mumcu) İnkılap Yayınları: İstanbul, s.211

¹⁰⁹ Özyörük, M. (1972-73). *İdare Hukuku Ders Notları*, s.135

¹¹⁰ Kalabalık. *İnsan Hakları Hukuku*. s.42.

¹¹¹ Douzinas, *Hukuk, Adalet ve İnsan Hakları*, s.24.

kullanıldığı görülmektedir. Siyaset teorisi bağlamında doğal haklar çoğunlukla doğal hukuk kavramı ile paralel olarak ele alınmaktadır.¹¹²

Locke 'un bakış açısına göre, insana ilişkin doğa durumu, Hobbes'un bakış açısından, özü bakımından ahlaki olarak farklı biçimde barış durumunu ifade etmektedir. Doğa halinde yaşanacak uyuşmazlıklar izlenmesi gereken kuralların yokluğundan değil, kuralların gereği gibi uyulmaması ve uygulanmamasından kaynaklı olarak ortaya çıkabilir. Kısacası insanı doğa halinde yetersiz kılan ve siyasi otorite kurmaya doğru yönlendiren durum doğa halinin noksanlıkları bakımından açıklanamaz. Locke'a göre, doğa halinde hayat, hürriyet ve mülkiyet haklarına sahip olmak ve bu hakların korunması için gerekli görülen uygulamaların yerine getirilmesi için insanlar yürütme hakkına sahiptirler. Siyasal otorite söz konusu olduğu andan itibaren hakların korunmasına ilişkin yürütme hakkı doğal olarak devlet ve iktidar odaklarına rıza temelinde devredilmektedir.¹¹³ Bu bağlamda, Locke'un yaklaşımında, doğal hakların korunması, yönetimin ilk işlevini ortaya koymaktadır. Bu noktada, siyasal otoritenin hakları korumak üzere oluşturduğu mekanizmasının olası bir hak ihlali durumunda; yurttaşlar, doğal haklarını korumak amacıyla, otoritenin yönetme hakkını kaybetmesi haline bağlı olarak, otoriteye direnme hakkını meşru olarak kullanabileceklerdir.¹¹⁴ Doğal hukukla insan hakları arasındaki bağ bir zorunluluk taşımamaktadır. A. Thomas'ın hukuk teorisinde olduğu üzere Ortaçağ hukuk anlayışı yurttaşlara siyasal otoriteye karşı ileri sürülebilecek haklar tanımamakla beraber, yöneticiler dahil olmak üzere herkese ahlaki ödevler yükleyen bir yapıdadır.¹¹⁵

Geleneksel bakımdan doğal haklar, inanların doğuştan sahip olduğu haklardır ve bu hakların devredilemez, vazgeçilemez olduğu ifade edilmektedir. Doğal haklar toplum öncesinde var olup toplumdaki bağımsız olarak devam eden ve toplumsal bir yapının veya düzenlemenin eseri olmamakla birlikte aynı zamanda bunlardan etkilenmeyen; sadece bunlar vasıtasıyla korunması ve yararlanılması sağlanabilecek yapıdaki haklar olarak ifade

¹¹² Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.40.

¹¹³ Kaboğlu, İ. Ö. (2013). *Hangi İnsan Hakları*. İmge Kitabevi: Ankara. s.9.

¹¹⁴ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.41.

¹¹⁵ Barry, N. P. (2004). *Modern Siyaset Teorisi*. (Çev. M. Erdoğan ve Y. Şahin). Liberte Yayınları: Ankara. s.271

edilebilir. Doğal haklar zaman ve mekan-üstü olmak üzere evrensel ve insana ilişkin ilk donanımın doğal bir parçası olarak da ifade edilebilmektedir.¹¹⁶

Doğal hukukun laik felsefe ile dönüşümü ile birlikte insan haklarına yönelik devrimci öğretinin ortaya çıkışı söz konusu olmuştur. İnsan hakları lehinde modern ahlaki tezler ise doğal hukuk doktrinine bağlı olarak ortaya konulamaz nitelik taşımaktadır.¹¹⁷ Doğal haklar doktrini tamamen yeni bir düşünce olmamakla beraber, düşünsel arka planında öncelikle stoa felsefesi ve Ortaçağın Hristiyan bakış açılı doğal hukuk anlayışı düşüncenin oluşturulmasında önemli etkilere sahiptir. Tanrısal kaynaklı olarak karşımıza çıkan Ortaçağın doğal hukuk anlayışında bugünkü anlamında doğrudan siyasi otoriteye karşı işletilebilecek haklar düşüncesi söz konusu değildir.¹¹⁸

İnsan hakları siyasal otoriteye karşı baskıdan korunma ve hak arayışı içinde olan toplumsal mücadelelerin önemli katkıları sonucu yalnızca ahlaki ve felsefi bir ilgi alanı olmaktan çıkarak ulusal, anayasal ve uluslararası belge ve bildirilerde önemli konulardan biri haline gelerek hukuk düzeni tarafından tanınmaya başlanmıştır. Bu noktada uygulama alanı olarak ilk önemli adım 1688 Büyük Devrim sonrasında İngiliz Parlamentosu tarafından kabul edilen ve yayınlanan Bill of Rights ile atılmıştır. Öncesinde İngiltere’de insan haklarına ilişkin gelişmelerin başlangıcı 1215 Magna Carta Libertatum’a kadar geri götürülebilmektedir. 1215 Magna Carta’nın önemi, gelişmenin sürekliliğinden ve durdurulamazlığından kaynaklanmaktadır. Döneminin bir ilkinin yansıtabileceği biçimde Magna Carta, ilk kez bir devlet başkanının uyruklarına daha doğru bir biçimde uyruklarının içinden bir gruba karşı tutumu bağlayıcı hukukun çerçevesi içine alınmış, yürütme yetkisi sözleşmelerle sınırlandırılmıştır.¹¹⁹ Bill of Rights ve Locke’un doğal haklar teorisi Batı dünyasında insan haklarına ilişkin kadim etkiler bırakmıştır. Bill of Rights’ın ardından 1776’da Virginia’da kabul edilen bildiride Locke’un doğal haklar anlayışının izleri açıkça görülmekte ve Virginia Bildirisi eşit özgürlük ve vazgeçilmez haklar ilkelerine dayanarak oluşturulmuştur. Bildiriye göre hayat, hürriyet, mülkiyet ve mutluluğu arama hakları vazgeçilmez haklar olarak nitelendirilmiş ve daha sonra T. Jefferson tarafından kaleme alınan Amerikan Bağımsızlık Bildirisi de aynı anlayışa bağlı kalarak insan hakları

¹¹⁶ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.43.

¹¹⁷ Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, s.272

¹¹⁸ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.127.

¹¹⁹ Musulin, j. (1983). *Hürriyet Bildirileri: Magna Charta’dan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine*. (Çev. N. Zeka). Belge Yayınları: İstanbul. s.17.

konusunda tutarlı bir felsefeye dayanarak oluşturulan ilk belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁰

Doğal hukuk, olan ile olması gereken arasında belirli bir mesafe olduğunu ön kabul sayan düalist bir teori olarak ifade edilmekte ve hukukun etik olanın bir parçası olduğu iddiasını taşımaktadır. Bu noktada doğal hukuk insan haklarında olduğu gibi hem hukuki hem de ahlaki nitelik göstermektedir.¹²¹

Doğal hukukun normatif özelliği doğru ve yanlış bağlamında evrensel ilke olarak kabul edilen normatif önermelerinin insanların birbirlerine karşı ödevler yüklemesi ve bu ödevlerin ise bir takım haklara tekabül etmesi dolayısıyla ortaya koyduğu anlayış, doğal hukukun tanımlanması bakımından önem arz etmektedir. Doğal hukuk, insan davranışını yöneten ve insan ilişkilerinin kurgulanmasında temel kuralların akıl vasıtasıyla bilinebilmesi sonucu doğal düzenin bir parçası biçiminde cereyan eden insan olgusuna ilişkin kurallar bütününe işaret etmektedir.¹²²

Pozitif hukukun tersine doğal hukuk irade ile oluşturulmamıştır. Doğal hukuk doktrini insanın akli vasıtasıyla elde edebileceği, tanınma şartını taşımayan, zamana ve mekâna bağlı olmaksızın var olan hakların varlığını belirtmekte ve devletlerin iç hukukunu meydana getirirken uymakla yükümlü olduğu temel doktrini ifade etmektedir. İlkçağda önemli bir yer tutan doğal hukuk, Ortaçağ'da ilgisini İlkçağa nispeten kaybetmiş ancak XX. yüzyıl itibarıyla insan hakları alanında geniş bir yer tutarak XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren doktrin bakımından oldukça gelişme göstermiştir.¹²³

Ortaçağ'ın dünya görüşü; tanrısal irade iken, modernitenin bilim ve felsefe anlayışı ile ortaya çıkan yaklaşım dünyanın büyüsunü tamamen bozmuştur. Dünya artık dini anlamlarla dolu bir düzen değil, C. Taylor'un ifadesi ile *"haritası deneysel gözlem yolu ile çıkartılacak olumsal korelasyonların bir dünyasıdır."*¹²⁴

¹²⁰ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.128-129.

¹²¹ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.38.

¹²² Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.39.

¹²³ Tezcan, vd. *İnsan Hakları El Kitabı*. s. 31.

¹²⁴ West. *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*. s.26.

1.3.4. Doğal Haklardan İnsan Haklarına: İnsan Haklarının Kurumsallaşması

Fransız İhtilali'nin ardından sosyal sözleşme teorisinin insan haklarını açıklama bakımından yetersizliğinin ortaya konulması, soyutlamalardan ziyade doğrudan bireyi esas alan düşünce temelinde insan haklarının açıklanmasına yönelik düşünceler insan hakları bakımından “ferdiyetçi doktrin” altında ifade edilmektedir.¹²⁵

Fransız Haklar Bildirgesi, insan haklarını doğal, devredilemez ve kutsal ilan ederek bir başlangıç yaptı. Bu başlangıcı tüm insanların eşit yaratıldığı ve devredilemez haklarla tanrı tarafından donatıldıklarını ilan eden Amerikan Bağımsızlık Bildirisi sürdürdü. Bu ifade 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 1'inci maddesinde tekrarlandı. Söz edilen bildirilerde yer alan ifadeler liberal filozoflardan destek görmüş ve doğal hakları klasik hukuk geleneğinin devamı olarak sunan bir yapıda karşımıza çıkmıştır. Donnely insan haklarının XVII. ve XVIII. yüzyılda ortaya çıktığını ve evrensel bir karakter kazandığını iddia etmekte; Perry ise insan hakları fikrinin doğal hukukun Katolik ve skolastik versiyonlarına bağlı olduğunu iddia etmektedir.¹²⁶

Ferdiyetçi doktrin, bireyi, toplumun önünde ve toplumdan ayrı tutan bir yaklaşımla, birey menfaatlerini devletin ve diğer sosyal grupların menfaatlerinden önce konuşturmuştur. Bu bağlamda, toplum, devlet ve aile gibi kurumların fiktif* yapıda olduğunu, bu yapılarından dolayı soyut kavramlardan öteye gidemeyeceklerini ve bu duruma bağlı olarak insan haklarının açıklanmasında birey iradesinin esas alınmasının daha doğru olacağı ferdiyetçi doktrin düşünürleri tarafından savunulmuştur.¹²⁷

Ferdiyetçi doktrin kapsamında, kurumların kendilerine has amaçları söz konusu olmamakla beraber, varlıkları ve amaçları yalnızca bireylerdir. Bu nedenle birey hak ve özgürlükleri kurumların hak ve menfaatlerinden daha üstün konumdadır.¹²⁸ Ferdiyetçi doktrin düşünürleri, devlet gibi kurumların bireylerin hak ve menfaatlerine ilişkin karşıt bir

¹²⁵ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.99.

¹²⁶ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.27-28.

*Fiktif; Düşsel, itibari, gerçek olmayan varsayımsal olan anlamına gelmektedir.

¹²⁷ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.100.

¹²⁸ Gümüş, A. T. (2005). Türk Anayasasında Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkı *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 13(2). s.137.

faaliyette bulunması durumunun, devletin kendi varlık sebebi ile çelişme halini ortaya çıkaracağını ifade etmektedir.¹²⁹

Ferdiyetçi doktrinin hürriyet tanımı, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin 4'üncü maddesinde başkasına zarar vermeden her şeyi yapma iktidarı ifadesinde geçtiği üzere karşılığını bulmaktadır. Doktrinin bir sonucu olarak değerlendirilen ferdi haklar, kişi özgürlüğü ve güvenliği, mülkiyet hakkı, çalışma hakkı ve din ve inanç özgürlüğü gibi temel bir takım hakları ihtiva etmektedir.¹³⁰ Ferdi haklar, günümüz anayasa sistemlerinde ve pek çok uluslararası belgede kabul edilmektedir.¹³¹

XVII. ve XVIII. yüzyıl düşünürlerinin temel insan hakları öğretisi sosyal sözleşme üzerine kurulmuşken, Fransız İhtilali'nin ardından geliştirilen ferdiyetçi doktrin insan haklarının özünün oluşturulması ve güvencede tutulması bakımından daha yeterli görülmekte ve sosyal sözleşmenin bilimsellikten uzak görülen niteliğinin ortaya konulması bakımından ferdiyetçi doktrin sosyal sözleşme doktrinine başvurmanın gerekli olmadığı savını pekiştirmektedir.¹³²

1791 yılında anayasaya bir ek yapılması yoluyla oluşturulan Bill of Rights temel haklar listesi yayınlanmış ve temel haklar artık anayasal bir nitelik ile güvence altına alınmıştır. XVII. yüzyıl İngiliz ve XVIII. yüzyıl Amerikan Devrimlerinin ardından 1789 Fransız Devrimi de haklarla ilgili olarak söz konusu tutumu paralel bir çizgide benimsemiş, sadece Amerikan ve İngiliz Belgelerinde tanınan haklara ek olarak, güvenlik ve baskıya karşı direnme hakları İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ne dâhil edilmiştir. Ayrıca bildiride özgürlük tanımı verilmiş ve bu tanıma göre özgürlük, başkalarının haklarını ihlal etmemek kaydıyla istediğini yapmakta serbest olmak, biçiminde ifade edilmiştir.¹³³ 1789 Fransız Devrimi'nin yaygın şekilde Rousseaucu yaklaşımdan beslendiği gerçeğine rağmen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin Amerikan bildirilerinin ve İngiltere ile Hollanda deneyimlerinin izlerini takip ettiği görülmektedir. Amerikan bildirilerini 1215 Magna Carta'dan başlamak üzere bir dizi İngiliz bildiri geleneğinden kök aldığı da belirtilmelidir. Bu bağlamda dikkat çeken temel paradoks ise birbirine düşman ülkeleri birbirlerinin

¹²⁹ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.100.

¹³⁰ Jeze, G. (1946). Ferdi Hürriyetler. (Çev. Mukbil Özyörük). *AÜHFD*. 3(1). s.215.

¹³¹ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, s.101.

¹³² Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*. s.44.

¹³³ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.129.

deneyimlerine ortak olmaları, burjuva devrimlerinin siyasal geleneklerinin ulusal boyutu aşan biçimde yeni bir evrenselliğin ilk basamağını oluşturmalarıdır. Bu yönüyle söz konusu paradoks modernleşme bakımından da önemli bir boyut oluşturmaktadır.¹³⁴

Toplumsal bir varlık olarak insanın diğer insanlarla bir arada yaşamasına bağlı olarak insan haklarının bugünkü noktaya gelmesi uzun ve kanlı mücadeleler sonucunda yaşanan deneyimler ile gerçekleşmiştir. İnsanın özgür ve hak bakımından eşit olduğu düşüncesinin kabulü ve hukuk bakımından süje sayılarak hakkın konusundan ziyade hakkın sahibi olarak değerlendirilmesi uzun bir sürecin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan haklarına ilişkin tarihsel açıdan sözü edilen gelişmeler insanın insan olmasından kaynaklı olarak dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez hak ve özgürlüklere sahip olduğu düşüncesi Aydınlanma filozoflarının düşünsel mücadeleleri insan hakları bakımından anayasal nitelik kazanmasında, deyim yerindeyse, katalizör görevini üstlenmiştir. Tarihsel bakımdan söz konusu gelişmeler sona ermemekle beraber insan haklarına ilişkin gelişmeler halen süregelmektedir. İnsan haklarının uzun bir süreç boyunca iç sorun olarak değerlendirilmesi, uluslararası hukukun bu süreç içinde yalnızca devletlerarası ilişkilerle ilgilenmesinden kaynaklı olarak insan hakları konusunu iç sorun alanına sıkıştırmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında insan haklarının uluslararası düzeyde de ele alınması düşüncesi bugün halen süregelen gelişmelerin başlangıç noktasını oluşturur niteliktedir.¹³⁵

İnsan haklarının anayasal devrinin açılmasını XVIII. yüzyıl sonlarında bir tarafta İngiliz Krallığı'nın Amerikan Kolonilerinde kopan bağımsızlık hareketlerine, bir taraftan da bazı Batı ülkelerinin değişen ekonomik şartlarıyla, toplumsal ilişkilerine ve özellikle siyaset bilimi düşünürlerinin kanunsuz rejimlere ve zorba yöneticilere karşı açtıkları fikri mücadelelerine borçlu olduğunu ifade edebiliriz. Mücadelenin temel yapı taşı niteliğindeki düşünce, öncelikle, insanların insan olmasından kaynaklanan doğal ve devredilmez haklara sahip olması biçiminde ifade edilebilir.¹³⁶

İngiliz, Amerikan ve Fransız Devrimlerinin ardından yayınlanan bildirilerde karşılığını bulan doğal haklar anlayışı Aydınlanma Çağı'nda da etkisini ortaya koymuş ve 1815'lerden itibaren bu etki 1930'lara dek baskıncı eğilimlerin de etkisi ile birleşerek azalma

¹³⁴ Jelinnek, *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine: Modern Anayasa Tarihine Bir Katkı*. s.41

¹³⁵ Tezcan vd., *İnsan Hakları El Kitabı*. s.30.

¹³⁶ Başgil, A. F. (2008). *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri*. (4. Baskı). Yağmur Yayınevi: İstanbul. s.19-20.

eğilimine girmiştir. Uluslaşma bilincinin yaygınlaşması ile beraber XIX. yüzyıldaki ters yönlü gelişmelerin temel nedenlerinden birisi, insan haklarının yerini ulusların hakları düşüncesinin almaya başlaması olarak görülmektedir. Doğal haklar düşüncesinin zayıflamasındaki bir başka etken olarak XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Marksist, pragmatist ve pozitivist görüşlerin ağırlık kazanması durumu ifade edilmektedir. I. Dünya Savaşı sonrasında adalet ve haklar düşüncesinden hukuku bağımsızlaştıran hukuki pozitivistler ile deneysel olmayanın anlamsız olduğunu ileri süren mantık pozitivistleri, doğal haklara ilişkin keskin olumsuz eleştirilerini sistematik olarak temellendirmişlerdir. Bu gelişmelerin ardından insan haklarına ilişkin anayasal ve yasal düzenlemelerin sistematize edilmesi XX. yüzyıl tekabül etmektedir. Özellikle, sosyal haklar bakımından da klasik hakların hemen hemen tam bir listesinin oluşturulması ve anayasalarda yer verilmesinin ilk örneği 1917 tarihli Meksika Anayasası olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik ve sosyal hakların da anayasa yapımı konusunda önemli bir alan teşkil etmesine zemin hazırlayan gelişme, 1919 tarihli Weimar Anayasası'dır. 1920 tarihli Estonya, 1920 tarihli Çekoslovakya, 1921 tarihli Yugoslavya, 1921 tarihli Polonya, 1932 tarihli Romanya anayasaları, bu haklara ilişkin örnekleri izlemeye devam eden anayasalardan bazılarıdır.¹³⁷

XX. yüzyılın ilk yarısı insanlık için kanlı ve vahşice uygulama ve çatışmaların yaşandığı bir döneme tanıklık etmiştir. Savaşın ardından insan hakları konusu bakımından yeni bir süreç başlamış ve uluslararası örgütlerin öncülüğünde insan haklarına ilişkin evrensel modeller ortaya çıkmıştır. Uluslararası bu değişim ve dönüşüm ülkelerin iç hukukuna da etkisini göstermekte gecikmemiştir.¹³⁸

II. Dünya Savaşı'na dek artan baskıcı ve otoriter eğilimlerin II. Dünya Savaşı sonrası baskıcı rejimlerin güç kaybetmesi ve demokratik eğilimlerin artması ile birlikte insan hakları düşüncesinin güçlenmesi bakımından da bir etki yaratmıştır. Bu etkinin somut sonucu ise 1948'de kabul edilen BM Genel Kurulu'nun İHEB(*İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*) geniş bir haklar listesi içerecek şekilde düzenlenmesi ile ortaya çıkmıştır. M. Cranston'a göre bildirinin ilk 20 maddesi Locke ve Jefferson 'un dili ile sivil ve siyasal haklara ilişkin haklardan oluşturulmuşken, ekonomik ve sosyal haklar ile ilgili maddelerde yeni ve farklı bir dil kullanıldığı görülmektedir. Evrensel bildirinin de etkisi ile beraber

¹³⁷ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.130.

¹³⁸ Tezcan vd., *İnsan Hakları El Kitabı*. s.31.

anayasaların insan haklarını tanıma bakımından eğilimleri giderek yaygınlık kazanmıştır. Dönemin koşulları altında ortaya çıkan bu anayasal gelişmelerden ekonomik ve sosyal haklara yönelik en kapsamlı anayasa 1947 tarihli İtalyan anayasası karşımıza çıkmaktadır.

139

Uluslararası en kapsayıcı örgüt olarak görülen BM tarafından ilan edilen İHEB hukuki açıdan bağlayıcılığı ve zorunluluğu bulunan bir belge değildir. Belge imzalayanlar tarafından ahlaki bir taahhüdü veya niyet beyanının ifadesi olarak görülebilir. BM bünyesinde bildirinin hukuki bağlayıcılık yönünden bir nitelik kazanması için çalışmalar yapılmıştır. Çalışmalar sonucu ortaya çıkan Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi ile İktisadi, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası sözleşmeleri 1976 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşmelerin, İnsan Hakları Uluslararası Yasası veya İkiz Sözleşmeler olarak literatürde anılmaya başlandığı görülmektedir. Türkiye bu sözleşmeleri 2003 yılında onaylamıştır.¹⁴⁰

Uluslararası alanda insan haklarına yönelik gelişmeler bölgesel düzeyde de kendisini göstermiştir. Sözleşmelerden bir kısmı insan haklarına ilişkin sıralı bir liste verme usulü yerine, belirli bir insan hakkını veya insan hakkına yönelik açılımları güvence altına almaya dair tek konulu sözleşmeler şeklinde de oluşturulmuştur. Tek konulu uluslararası insan hakları sözleşmelerinden bazıları; “*Her Türü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, İşkenceye ve Diğer Zalimane İnsanlık Dışı ve Aşağılayıcı Muamele ve Cezalara Karşı Sözleşme, Kadınların Siyasi Hakları Sözleşmesi, Kadına Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi ve Çocuk Haklarına Dair Sözleşme*” olarak sayılabilir.¹⁴¹

1.4. İnsan Haklarının Türkiye’de Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri

Türkiye’de insan haklarının pozitif hukukun çerçevesi içine alınması anayasal hareketlerin gelişmesine paralel biçimde bir gelişme göstermiş ve hakların açıkça tanımlanması 1876 Kanunu Esasi ile anayasal olarak nitelik kazanmıştır. Öncesinde tarihsel açıdan Batılılaşma ve yenileşme çabaları bakımından cereyan eden süreçte yaşanan

¹³⁹ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.131.

¹⁴⁰ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.132.

¹⁴¹ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.133.

gelişmeler de insan haklarının gelişiminde ve hukuki yansımalarının ortaya çıkışında kaynaklık etmektedir.¹⁴²

1.4.1. Osmanlı İmparatorluğu’nda İnsan Hakları: Ortaya Çıkışında Etkili Olaylar ve Belgeler

Osmanlı Devleti’nde hukuki yapı genel olarak İslam hukuku kurallarına bağlı biçimde düzenlenmiştir. İnsan hakları ve insan haklarına ilişkin yasal çerçeveye yönelik olgulara da İslam hukuku bağlamında yön verilmiş ve yasal nitelikli gelişmelerin gelişmeye başlaması da tarihsel olarak Osmanlı’nın Batı etkisi ile eşgüdümlü yenileşme çabaları bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti’nde insan hakları anlayışına yönelik değerlendirmeler bakımından referans alınan temel kaynaklar, Tanzimat Dönemi ve Meşrutiyet Dönemi’nde ortaya çıkmıştır.¹⁴³

1.4.1.1. Senedi İttifak

XVIII. yüzyılda kendi kültürü ve tarihi kapsamında askeri modernleşme girişimlerinde Avrupa’yı model alarak siyasi – idari yenileşme çabaları III. Selim ve II. Mahmut döneminde ıslahatlar ile sağlanmaya çalışılmış, yenileşme böylece devletin en üst kademesinden başlayarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.¹⁴⁴ III. Selim’in yenilikçi girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması ve akabinde Nizam-ı Cedid’in dağıtılarak, Babıali Baskınına dek devam eden yenilikçilerin ve tutucuların çatışması, II. Mahmut’un tahta çıkması ve Alemdar Mustafa Paşa’nın sadrazam mührüne erişimi ile yenileşme çabaları yeniden siyasal güç alanlarından birine dönüşmüştür. “*İmparatorluğun en uzun yüzyılında*” yaşanan bu hızlı gelişmelerin insan hakları ve anayasal bakımdan en önemli somut çıktısı ise Senedi İttifak’ın ortaya çıkmasıdır.¹⁴⁵ Alemdar Mustafa Paşa, devletin otoritesinin İstanbul’da tekrar kurulmasını sağlamıştı ancak merkezi otoritenin taşrada etkisini tamamen kaybetmiş olmasından kaynaklanan sorunlara bağlı biçimde Rumeli ve Anadolu’da ayanlar tarafından bağımsız idareler merkezin otoritesini hiçe saymaktaydı. Merkezi otoritenin taşrada yeniden tesisi amacıyla kendisi de bir ayan olan Alemdar Mustafa Paşa tarafından

¹⁴² Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.134.

¹⁴³ Tezcan vd., *İnsan Hakları El Kitabı*, s.45.

¹⁴⁴ Karpas, H. K. (2013). *Kısa Türkiye Tarihi: 1800-2012*. Timaş Yayınları: İstanbul. s.8.

¹⁴⁵ Tanör, B. (1992). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. Der Yayıncılık: İstanbul. s.27.

İstanbul'a davet edilen Anadolu ve Rumeli ayanları¹⁴⁶ ile 29 Eylül 1808'de Kâğıthane Köşkü'nde toplanan kurultayda, ıslahat hareketlerine, askeri reformlara ve siyasal birlik meselelerine ilişkin görüşler beyan edilmiştir.¹⁴⁷ Çağrılan ayanların üçte ikisinin katılım gösterdiği meşveret, 7 Ekim 1808'de yalnızca dört ayanın mühürlediği Senedi İttifak protokolü ile sonuçlanmıştır. Mührünü kullanmayan ayanların bağımsızlıklarının kısıtlanacağı düşüncesinden beslenmekteyken, senedi onaylama konusunda tereddüt yaşayan II. Mahmut'un endişesi de saltanat haklarının tehlikeye gireceği düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Ancak Alemdar Mustafa Paşa'nın siyaseten ağırlığı ve içinde bulunulan koşulların manevra kabiliyetini kısıtlayıcı etkileri senedin onaylanmasını zaruri kılmıştır.¹⁴⁸

1.4.1.2. Tanzimat ve Islahat Fermanları

1839 yılında yenilikçi Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından padişahın ağzından kaleme alınan, Gülhane Meydanı'nda okunmasından dolayı Gülhane Hattı Hümayunu olarak ifade edilen ferman, Osmanlı Devleti'nin amacına yönelik dört temel reformu hedeflemiştir. Bu reformlar, “tebaanın can ve mal güvenliği”, “askerlik alanına ilişkin reformlar”, “vergilendirmede yenilik” ve “din ayrımı olmaksızın eşitlik” olarak ifade edilebilir.¹⁴⁹ *İrade-i Seniye* olarak kabul edilen *Tanzimat Fermanı* hükümdar tarafından gerçekleştirilen tek yanlı işlem biçiminde düzenlenmiştir. Hukuki niteliklerinin belirleyiciliği fermanın içeriği bakımından ele alınmaktadır. Ferman konuları bakımından bir kümelemeye tabi tutulduğunda karşılaşılan alanlar; yönetime ilişkin yeni düzenlemeler ile hak ve dokunulmazlıklara ilişkin düzenlemeler olarak ifade edilebilir.¹⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin 1839'dan 1876'ya dek sürecek olan Tanzimat Dönemi içinde meydana gelen olaylar hiçbir padişahın reformlar üzerinde tam bir hâkimiyet sağlamasına olan vermedi. Tanzimat'ın genel politikası ise reformların süreklileşmesini ve yoğunlaşmasını temsil eder bir nitelik taşımıştır. Bu bağlamda Tanzimat bir yandan buhran

¹⁴⁶ Gözler, K. (2000). *Türk Anayasa Hukuku*. Ekin Kitabevi: Bursa. s.3.

¹⁴⁷ Berkes, N. (2005). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (7. Baskı), YKY: İstanbul. s.138.

¹⁴⁸ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. s.29.

¹⁴⁹ Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Çev. Y. S. Gönen). (7. Baskı). İletişim Yayınları: İstanbul. s.79-80.

¹⁵⁰ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. s.65.

içinde politik sarsılmalarla yaklaşan bir çöküşün işaretini taşıırken diğer yandan da politik sarsılmalara çözüm arayışı içinde süreklilik kazanan reformların dönemi olmuştur.¹⁵¹

Osmanlı Devleti'nde insan hakları anlayışı pozitif hukukun alanından ziyade İslam Hukuku çerçevesinde ele alınmış ve hakların yasal güvenceye alınması 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ve Fermanın akabinde süregelen dönem içinde söz konusu olmuştur. Fermanın yürütülmesi ile cezaların kanuniliği, muğlak bile olsa din bakımından ayrıcalıkların kaldırılması açısından eşitlik, kişi can ve mal güvenliği gibi ilkeler bakımından insan hakları alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir.¹⁵²

Tanzimat Fermanı ile birlikte devlet adamlarının kul statüsüne son verilmiş, devlet adamlarının can ve mal güvenliğinin sağlanmasına ilişkin düzenlemeler tesis edilmiştir. İltizam usulünün kaldırılmasına ilişkin uygulamalar ancak iki yıl kadar sürdürülebilmiş, mültezimlerin engellemeleri sonucu devletin aşar toplama işi yürütülebilmiştir.¹⁵³ Vergilendirmeye yönelik değişim girişimleri serbest ticarete dönük uzun soluklu sonuçlarının yanı sıra, ulusal bilinci arttıran bir takım sonuçlar doğurmuştur ancak kırsal kesimde etnik ve dini gerilimlerin şiddetini arttıran vahim sonuçları da beraberinde getirmiştir.¹⁵⁴ İltizam ve aşarın kaldırılması 1925'te Cumhuriyet Dönemi'nde ancak mümkün olmuştur. Tanzimat öncesinde askerliğe ilişkin düzensizlikler büyük ölçüde giderilmiştir. Fermanla birlikte Müslüman ve Gayrimüslimler arasındaki eşitsizliklerin giderilmesi devrimci sayılabilecek nitelikte bir değişiklik olarak kabul edilmektedir. Tanzimat bir süreç olarak değerlendirildiğinde Osmanlı'nın yarı sömürgeleşme dönemini içermesinin yanı sıra; insan hakları, hukuk devleti ve yönetim reformlarının sürekliliği bakımından bir başlangıcın da dönemi olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁵

Tanzimat Dönemi'nde Gülhane Hattı Hümayununun uygulamalarına yönelik başkaca reform fermanları da çıkarılmıştır. Bu fermanlar arasında en önemlisi ise, dış baskı sonucu

¹⁵¹ Kasaba, R. (Ed.) (2011). *Modern Dünya'da Türkiye - Türkiye Tarihi: 1839-2010*. Kitap Yayınevi: İstanbul. s.40.

¹⁵² Tezcan vd., *İnsan Hakları El Kitabı*, s.45.

¹⁵³ Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye Tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul. s.29.

¹⁵⁴ Ahmad, F. (2012). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Çev. Y. Alogan). (11. Baskı). Kaynak Yayınları: İstanbul. s.44.

¹⁵⁵ Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*. s.30.

ortaya çıkan ve Osmanlı'nın Avrupa Devletleri arasında kabul edilmesinin bir ön şartı olarak sunulan *Islahat Fermanı* olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁶

1853 yılında Osmanlı'nın Kudüs bahane edilerek meydana gelen Kırım Savaşı ile Osmanlı Avusturya, Fransa ve İngiltere ittifakı Rusya'nın mağlubiyeti ile sonuçlanmış, “*Osmanlı'nın barışı için yapılan savaşta Osmanlı'nın barış koşullarında söz sahibi olmadığı*”¹⁵⁷ Paris Kongresi'nin akabinde; İngiliz, Avusturya ve Fransız elçilerinin katılımıyla Islahat Fermanı'nın oluşturulması Tanzimat Fermanı'nın genişletilmiş ve somut ifadelerle tekrarlanmış biçimi ile tanzim edilmiştir.¹⁵⁸

Islahat Fermanı hükümlerinin kabul edilmesi ile Osmanlı resmen Avrupa Devletler hukuku alanına girmişti¹⁵⁹ ancak hukukun alanı kapsamında kapitülasyonların kaldırılmasına ilişkin isteklere Avrupalı devletler tarafından kulak tıkanmıştır. Böylece Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün güvence altına alınmasını öngören Ferman ancak yirmi yıl kadar sürecek bir toprak bütünlüğünü sağlamış, hatta Akşin'in ifadesi ile Osmanlı Devleti'nin parçalanabilirliği büyük Avrupa Devletleri'nin onayına tabi bir husus biçimini almıştır.¹⁶⁰ Osmanlı Devleti savaşta toprak kaybına uğramamasına rağmen egemenliğinin uğradığı hasar, 1870'lerde önlenemez toprak kayıplarına yol açacaktı.¹⁶¹

Islahat Fermanı'nın insan hakları bakımından öne çıkan en temel niteliği, din ayrımı yapılmaksızın Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit haklara sahip olacağının kesin bir biçimde hükme bağlanmış olmasıdır. Islahat Fermanı'nın herkese tanıdığı güvencelerden bazıları da, yargılamanın aleniliği, işkencenin kaldırılması, cezaların insanileştirilmesi, suç ve cezada kanunilik ilkesinin tesis edilmesi ve Müslüman ve Gayrimüslim tebaanın davalarına ilişkin karma mahkemelerin kurulmasına yönelik hükümleridir.¹⁶²

Bir bütün olarak Tanzimat Dönemi, iç ve dış siyasal dengede devletin politik konumu bakımından sarsıcı hasarların yaşandığı bir dönem olmasının yanı sıra; yasallık ilkesi, hukuk devleti, hukuki güvence anlayışı, laiklik, meclis benzeri kurumların tesisi, insan hakları

¹⁵⁶ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. s.72.

¹⁵⁷ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. s.84.

¹⁵⁸ Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*. s.31.

¹⁵⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. s.216.

¹⁶⁰ Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*. s.31.

¹⁶¹ Kasaba, *Modern Dünya'da Türkiye*. s.42.

¹⁶² Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. s.135-136.

doktrini ve buna bağılı olarak siyasal iktidarın sınırlandırılması bakımından yadsınamaz değerklerin etkileri bakımından olumlu değerklendirmelere de tabi tutulmaktadır.¹⁶³

1.4.1.3. I. Meşrutiyet: Kanuni Esasi

Sultan Abdülaziz'in 1876'da hal'edilmesi ve ardından tahta geçirilen V. Murat'ın kısa bir süre içinde tahttan inmesi ile II. Abdülhamit tahta geçmiş ve tahta geçirilmek için sözünü verdiği Kanunu Esasi bir ferman ile ısdar* edilerek maddi ve şekli anlamda tüm kıstasları taşıyan ilk yazılı anayasamız tek yanlı bir işlemle kurulmuştur.¹⁶⁴ Anayasa; toplumda yürütölmekte olan iç hukukun ve sürdürölen siyasetin temel normu olarak¹⁶⁵ devlet organlarının görev, yetki ve işlevlerini dizayn eden, bunlar arasındaki bağı ve ilişkileri düzenleyen, devlet ve birey ilişkilerinin temel işleyişini kuran, yazılı veya yazısız kurallar manzumesidir.¹⁶⁶

1876 yılı Aralık ayında yabancı devletlerin içişlerine müdahalede bulunmak suretiyle azınlıklara ilişkin birtakım yaptırımlar ortaya koymak adına topladığı Tersane Konferansı öncesinde olası müdahaleleri önlemek amacıyla Mithat Paşa öncülüğünde kurulan Cemiyet-i Mahsusa anayasayı hazırlamakla görevlendirildi. Yabancı devletlerin müdahalesinin önünü kesmek ve konferansın ortaya çıkaracağı sakıncaları engellemek için anayasa hazırlığına ilişkin faaliyetler süratle yürütölmüştür. Konferans esnasında anayasa duyurulmuş ve meşrutiyet ilan edilmiştir.¹⁶⁷ Böylece Kanunu Esasi'nin 1'inci maddesine göre Osmanlı Devleti bölünmez bir bütün olarak hükme bağlanmış ve yabancı devletlerin temel motivasyonu olan azınlıklara ilişkin özerklik talebi temelinden eksik kalarak konferansın sonuçsuz dağılmasını sağlamıştır.¹⁶⁸

*“Devleti Osmaniye memalik ve kıtaatı hazırayı ve eyalatı mümtüzeyi muhtevi ve yekvücut olmakla hiç bir zamanda hiç bir sebeple tefrik kabul etmez.”*¹⁶⁹

¹⁶³ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. s.91.

*İsdar; yasa çıkarma, ferman yolu ile belgenin yasal statü kazanması halidir.

¹⁶⁴ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*. s.166.

¹⁶⁵ Parla, T. (2007). *Türkiye'de Anayasalar*. (4. Baskı).: İletişim Yayınları: İstanbul. s.11.

¹⁶⁶ Heywood, A. (2014). *Siyaset*. (Çev. B. Şahin, B. B. Özipek, Z. Kopuzlu vd.) (14. Baskı). Adres Yayınları: İstanbul. s.374.

¹⁶⁷ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi*. s.54.

¹⁶⁸ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. s.106.

¹⁶⁹ *Kanunu Esasi*, 23.12.1876, Düstur, Birinci Tertip, C. 4, s.1-40. 1'inci Madde, 1.

119 madde ve 12 bölümden oluşan Kanunu Esasi, devletin temel niteliklerini belirtirken; Osmanlı'yı monarşik yapıda tarif etmiş, 3'üncü madde ile devlet başkanlığı sıfatının kazanılmasının irsî yolla intikali şartını hüküm altına almıştır. Anayasa, 1'inci maddesinde devletin üniter yapısını, 11'inci maddesinde resmi dini İslam olarak tanımlamıştır. Resmi dilin Türkçe ve başkentin İstanbul olduğu 18'inci maddede belirtilmiştir.¹⁷⁰

Kanunu Esasi'nin temel hak ve özgürlüklere ilişkin hükümleri "Tebaa-i Devleti Osmaniye'nin Hukuku Umumiyesi" başlığı altında 8'inci ve 26'ıncı maddeler arasında sayılmıştır.¹⁷¹ Kanunu Esasi'nin temel haklar başlığında yer alan listede esas bakımdan karşılaşılan haklar sivil ve siyasal haklar olarak ifade edilebilir. Söz konusu temel haklar muhtevası bakımından insan haklarına uygun görülmektedir. Bu haklar; 9'uncu maddede yer alan *kişi özgürlüğü*, 10'uncu maddede *kişi özgürlüğünün devamı ve tamamlayıcısı* niteliğinde *kişi dokunulmazlığı ve güvenliği*, 11'inci maddede *ibadet özgürlüğü*, 12'inci maddede *basın özgürlüğü*, 13'üncü maddede *girişim özgürlüğü*, 14'üncü maddede *dilekçe hakkı*, 17'nci maddede *kanun önünde eşitlik*, 21'inci maddede *mülkiyet güvenliği*, 22'nci maddede *konut dokunulmazlığı*, 23'üncü maddede *kanuni hakim ilkesi*, 24'üncü maddede *angarya yasağı*, 26'ncı maddede *işkence, eziyet ve karar verme yasağı* ile listelenmiştir. Siyasal haklar bakımından 66'ncı madde ile birlikte anayasal bakımdan *gizli oy* ilkesi de kabul edilmiştir.¹⁷² Listeli olarak yer verilen haklar güvence bakımından yoksundur. Zira, hakların tasarrufu, düzenlenmesi ve düzenlenmelerine ilişkin yegane yetkili mercii padişah'tır. Padişah kendi tasarrufu ile temel hakları sınırlandırma ve kaldırma yetkisine Anayasanın 36'ncı maddesi kapsamında kanun hükmünde kararname çıkarma vasıtasıyla sahiptir. Bir diğer ifade ile temel hak ve özgürlüklere ilişkin takdir padişaha aittir.¹⁷³ Soyut güvenceler, Anayasanın 113'üncü maddesinde yer alan padişahın sürgün yetkisi ile birlikte ele alındığında, uygulama noktasında padişahın yetkilerinin ağırlığı ve dönemin koşulları altında ezilmiştir. 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı Meclisin kapatılmasına zemin hazırlamış ve giderek artan bir baskı rejimi tesis edilmiştir.¹⁷⁴ Yasama ve yürütme fonksiyonlarının padişaha sıkı bağı ve 113'üncü maddede yer alan yetkinin kullanımı ile

¹⁷⁰ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*. s.165.

¹⁷¹ *Kanunu Esasi*, 8'inci...26'ıncı maddeler. 1-3.

¹⁷² Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. s.136.

¹⁷³ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*. s.63.

¹⁷⁴ Tezcan vd., *İnsan Hakları El Kitabı*, s.45.

Mithat Paşa'nın sürgüne gönderilmesinin ardından Meclis-i Umumi Abdülhamit tarafından tatil edilerek bir daha toplantıya çağrılmayacaktır. Kanunu Esasi ile birlikte meşrutî monarşîye adapte olması beklenen rejim Abdülhamit'in uygulamaları ile giderek mutlakîyetçe bir hal almıştır. Kanunu Esasi'nin insan hakları ve anayasal gelişmeler bakımından en temel katkısı temel hak ve özgürlüklerin tanınmış olması ve meşrutî monarşinin tam anlamıyla kurulamamış bile olsa artık mutlak monarşinin sona ermiş olması yönünde dikkate değerdir.¹⁷⁵

1.4.1.4. II. Meşrutîyet: 1909 Kanunî Esasî Değişiklikleri

II. Meşrutîyet'in ilanına giden süreçte temel dönüm noktalarından biri olan 1908 Devrimi'nin en etkin dinamikleri İttihat ve Terakki'nin hürriyeti ilanı, bu süreç içinde Makedonya sorununun itici gücü ve Abdülhamit'in istibdat rejimine karşı ihtilalin fiilen başlama noktası olarak anılacak olan Kolağası Niyazi Bey'in 200 asker ve 200 sivilden oluşan bir grupla Resne'de dağa çıkması olmuştur.¹⁷⁶ 23 Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki'nin Manastır'da hürriyeti ilanının ardından Abdülhamid'in istibdadının sona erdirilmesi ve anayasanın yeniden yürürlüğe konulması amacıyla hemen hemen tüm Jön Türk kurumları birleşme göstermiştir.¹⁷⁷ Balkanların etkisi ile birleşen bu amaç, 23 Temmuz 1908'de Abdülhamit'in anayasayı yenden ilanı ve 30 yıllık bir aranın ardından meclisin yeniden toplanması ile gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁸ Anayasanın yeniden yürütölmeye başlaması ile II. Meşrutîyet resmen ilan edilmiş ve Meclis seçimlerinin yapılması ile meşrutîyet yönetimi parlamentolu ve anayasal niteliğine kavuşmuş görünmektedir. Seçimlerin galibi olarak İttihat ve Terakki Meclis içindeki ağırlığına rağmen iktidarı tam olarak kullanma bakımından güçlü bir muhalefetle karşı karşıya gelmiştir. Bu muhalefetin en etkin grubunu ise İttihatçılara karşı muhafazakâr tabaka oluşturmaktaydı.¹⁷⁹ Hürriyetin ilanı ile yeniden tesis edilmeye çalışılan meşrutî yönetimin, uzun yıllar süren istibdat ve baskı yönetiminin ardından siyasal alanda gergin ve sancısız yürütölməsi pek tabii bir biçimde mümkün olmamıştır. Zira ordu içinde süregelen alaylı ve mektepli subayların çatışması, yaklaşan dünya savaşının uluslararası etkileri ve devlet içinde her alanda siyasal çatışmanın sürüp

¹⁷⁵ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*. s. 169.

¹⁷⁶ Akşin, S. (1980). *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*. Gerçek Yayınevi: İstanbul. s.72.

¹⁷⁷ Karpas, H. K. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. Timaş Yayınları: İstanbul. s.101.

¹⁷⁸ Kasaba, *Modern Dünya'da Türkiye*. s. 94.

¹⁷⁹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. s.143.

gittiği bir süreç içinde İttihatçıların ve 31 Mart Vakası cereyan edecek hükümete darbe girişiminde ortaya çıkan “şeriat isteriz” merkezli akımın etkileri Abdülhamit’in tahttan indirilmesi ile sonuçlanacaktır.¹⁸⁰ 31 Mart Vakasının ardından monarşistlere karşı yola çıkan Hareket Ordusu’nun 24 Nisan günü İstanbul’a girmesinin ardından gericilerin ayaklanması bastırılmıştır. Hatta Hareket Ordusu’nun İstanbul’a girmeden, garnizonların yarısının çoktan boşaldığı ve monarşi yanlısı gazetelerin birçok yayıncı ve yazarının yerlerini terk ettikleri bilinmektedir.¹⁸¹ 27 Nisan günü mebus ve ayanların tek çatı altında toplandığı, yeni adı ile *Meclisi Umumi Millî’nin* ilk işi ve 31 Mart Vakasının önemli sonuçlarından ilki, padişahın değişikliği ve bu değişikliğin ilk kez mebusların eli ile millet adına yapılan bir monark değişikliği olmasıdır. Bir diğer önemli sonucu ise Kanunu Esasi’de yapılan köklü değişiklikler yapılmasıdır.¹⁸²

Abdülhamit’in yerine V. Mehmet’in tahta çıkmasının ardından yaşanan padişah değişikliği sonrasında, Kanunu Esasi’nin öngördüğü usulle, Meclisi Umumi çalışmaları sonucu, özellikle yasama lehine işletilecek olan¹⁸³, 21 maddede değişiklik ve 3 ek madde ile anayasada 1909 değişiklikleri yapılmıştır.¹⁸⁴

Kanunu Esasi’nin 1909 değişikliklerine göre, yürütmeye ilişkin olarak; 113’üncü maddedeki padişahın sürgün yetkisi kaldırılmış, 35’inci maddedeki fesih kararı Meclis’in uygun görmesi şartına bağlanmıştır. Parlamentoya sunulan kanun önerilerinin padişah tarafından onaylanması zarureti son bulmuştur.¹⁸⁵ Hükümetin kurulması parlamenter sisteme uygun olarak düzenlenmiştir. Nezaretlerin bireysel ve kolektif sorumluluk esası 30’uncu madde ile kabul edilmiştir. Meclisi Mebusan’a karşı Heyeti Vükela’nın sorumluluğu ile birlikte güvenoyu esası getirilmiş, yürütmenin asli organının yetki bakımından ağırlığının padişah’tan Heyeti Vükela ’ya doğru yön değiştirdiği düzenlemeler yapılmıştır.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*. s. 124.

¹⁸¹ Kansu, A. (2016). *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi: 1908-1913*. İletişim Yayınları: İstanbul. s.113.

¹⁸² Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. s.152.

¹⁸³ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. s.433.

¹⁸⁴ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*. s.169.

¹⁸⁵ Soysal, M. (1997). *100 Soruda Anayasanın Anlamı*. (11. Baskı). Gerçek Yayınevi: İstanbul. s.26.

¹⁸⁶ Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*. s.144.

Kanunu Esasi'nin 1909 değişikliklerinde yargıya ilişkin yeni bir düzenleme yapılmamıştır.¹⁸⁷ Temel hak ve özgürlüklere ilişkin değişiklikler ise 10'uncu maddede düzenlenen *kanunsuz tutuklama yasağı*, düşünce ve ifade özgürlüğünün doğal bir parçası olarak kabul edilen basın özgürlüğüne ilişkin 12'nci maddede düzenlenen *sansür yasağı*, 119'uncu madde ile *haberleşmede gizlilik* esası, 120'nci madde ile birlikte; 20'nci maddeye bir aykırılık söz konusu olmaması şartına bağlı olarak, *toplanma ve dernek kurma özgürlüğü* getirilmiştir.¹⁸⁸ Toplanma ve dernek kurma özgürlüğünün benimsenmesi ile birlikte kendi aydın çevrelerini üreten II. Meşrutiyet bu madde kapsamında siyasal alanda 1913 yılının ortalarına dek ancak sürebilecek siyasal muhalefet alanının ve çoğulcu düşünce yapılarının oluşumunda katkıda bulunacaktır. Sosyalist bilinçten yoksun olsa dahi işçi hareketlerinin cereyanında ve sol akımların belirmeye başladığı bir zemin için de önemli yasal dayanaklardan birini teşkil edecektir.¹⁸⁹

II. Meşrutiyet içerisinde 1909 değişiklikleri anayasal düzen için oldukça önemli bir dönüm noktasını işaret etmektedir ki; bazı anayasa uzmanları bu değişiklikleri “1909 Anayasası” deyimi ile ifade etmektedir. İnsan hakları bakımından ortaya çıkan değişiklikler uygulama yönünden çok uzun bir süre içeriğinden yoksun kalmıştır. Şüphesiz 30 yıl kadar süren istibdat ve baskı yönetiminin sancıları ve bu esnada ekonomik, sosyal ve yapısal olarak değişimin kaçınılmaz olduğu bir sürecin içinde İttihat ve Terakki yönetimini demokratik olarak nitelemek temelden yoksun dahi olsa demokrasinin anayasal kurumlarının hukuki bakımdan oluşturulmasında önemli bir misyonu yüklendiği gerçeği açıktır. Anayasal kurumların demokratik yönetime uygun biçimde düzenlenmesi ve kurulması, kurumların aynı zamanda fiilen demokratik biçimde yürütüldüğü anlamını da içermemektedir.

1.4.1. Cumhuriyet Dönemi'nde İnsan Hakları

1918 sonrasında siyasal ve anayasal kurumlarda yaşanan çöküş 1919 itibarıyla tersine işleyen olağanüstü bir başarı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin doğumu ile büyük bir dönüşümü başlatacaktır.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*. s.171.

¹⁸⁸ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. 137.; Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*. s.64.

¹⁸⁹ Tunçay, M. (1978). *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925*. (3. Baskı). Bilgi Yayınları: İstanbul. s.26-27.

¹⁹⁰ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. s.181.

1.4.2.1. Tek Partili Dönem: 1921 ve 1924 Anayasaları bağlamında insan hakları

23 Nisan 1920 itibarıyla Ankara’da toplanan *Büyük Millet Meclisi*’nin açılması ve ardından Milli Mücadele’nin devrimci yönünün kurumlar üzerinde işletilmesi ve objektif zeminin bereketliliği anayasa hukuku ve insan hakları doktrini bakımından da büyük değer taşımaktadır. *Büyük Millet Meclisi* (BMM), ilk toplanmasının üzerinden yaklaşık 9 ay kadar bir süre sonra 20 Ocak 1921 tarihli çerçeve nitelikli 23+1 ek maddeli *Teşkilatı Esasiye Kanunu*’nu kabul etmiştir. 1921 Anayasası meclis üstünlüğü ile parlamenter sistem arasında duran karma bir yönetim modeli niteliği sergilemektedir.¹⁹¹

1921 Anayasası, “ulusal egemenlik” ilkesinin açıkça halka ait olduğunu ilk maddesi ile hüküm altına alınması bakımından önemli bir nitelik arz etmektedir. Zira anayasal olarak bu ilkenin kabulünün fiili izleri *Kurtuluş Savaşı* mücadelesinin örgütlenmesi bakımından sürdürülmüş yerel ve ulusal kongrelerde izleri en açık şekilde sürülebilen deneyimin izahını da taşımaktadır.¹⁹²

“*Hakimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.*”¹⁹³ maddesi ile Türkiye cumhuriyet biçiminde fiilen ve hukuken kurulmuş olmakla beraber 1923’te eklenen “....*hükümet biçimi Cumhuriyet’tir.*” ibaresi ile BMM’nin cumhuriyet esası anayasal olarak tesis edilmiştir.¹⁹⁴

BMM, yalnızca yasama yetkisini kullanan bir parlamentodan ziyade, dönemin koşulları içinde hızlı karar alma ve uygulama bakımından da çözüm üretmeyi hedefleyen ve bu bakımdan yürütme yetkilerini de barındıran olağanüstü yetkilerle donatılmış bir meclis yapısı taşımaktadır.¹⁹⁵ BMM çalışma sistemi bakımından, Meclis Hükümeti sistemi ve buna bağlı olarak güçler birliği ilkesinin uygulandığı bir yapıda karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁶

¹⁹¹ Özkazanç, A. (2017). Cumhuriyet Döneminde Siyasal Gelişmeler: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. F. Alpkaya ve B. Duru. (Editörler). *1920’ den Günümüze Türkiye’ de Toplumsal Yapı ve Değişim* içinde (s.71-106). (Dördüncü Baskı). İstanbul: Phoneix Yayınları. s.75.

¹⁹² Sevinç, M. (2017). Türkiye’de Anayasal Düzen: 1920-2012. F. Alpkaya ve B. Duru. (Editörler). *1920’ den Günümüze Türkiye’ de Toplumsal Yapı ve Değişim* içinde (s.71-106). (Dördüncü Baskı). İstanbul: Phoneix Yayınları. s.110.

¹⁹³ *Teşkilatı Esasiye Kanunu*. 20.01.1921. Düstur, Üçüncü Tertip, C. 1, s. 196. Kanun No:85. 1’inci Madde, 1.

¹⁹⁴ Parla, *Türkiye’de Anayasalar*. s.17.

¹⁹⁵ Tanilli, S. (1993). *Devlet ve Demokrasi*. (7. Baskı). Cem Yayınevi: İstanbul. s.119.

¹⁹⁶ Kalaycıoğlu, E. ve Sarıbay, A. Y. (2000) *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*. Alfa Yayıncılık: İstanbul. s.173.

1921 *Teşkilatı Esasiye* 'sinde temel hak ve özgürlüklere ilişkin açık bir hükme yer verilememiştir.¹⁹⁷ İçerik bakımından yalnızca olağanüstü koşullar altında söz konusu olan sorunlara çözüm amacıyla sınırlandırılmış olan *Teşkilatı Esasiye* kabul edildiği esnada Kanunu Esasi halen yürürlüktedir. Literatürde, *Kanunu Esasi* 'nin yürürlükte olması nedeni ile temel hak ve özgürlüklere ilişkin uygulamaların Kanunu Esasi'nin öngörüldüğü usulle yürütülmesi söz konusu olmuştur.¹⁹⁸

Yargılamaya ilişkin açık bir hükme de yer verilmeyen *Teşkilatı Esasiye* 'nin yürürlükte olduğu dönem içinde, İstiklal Mahkemelerinin kurulması, Hıyaneti Vataniye Kanunu'nun kabulü, asker ve siyasetçi kimliğinin bir arada bulunamayacağına ilişkin karar ve bu bakımdan sivilleşmeye yönelik çalışmalar, Cumhuriyet'in ilanı, saltanat ve hilafetin kaldırılmasına dair kanunlar da kabul edilmiş ve 1921'in ardından Türk anayasacılık tarihine etki eden dönüm noktalarından olmuşlardır.¹⁹⁹

1924 *Anayasası*, olağanüstü koşullar altında geçerliliği yeterli olan ancak Cumhuriyet'in olağan koşullarında yetersiz kalan 1921 *Teşkilatı Esasiye* 'sinin açıklarını kapatmak üzere asli kurucu iktidar yetkisi kullanılarak oluşturulmuştur. Altı bölüm ve 105 maddeden oluşan 1924 *Anayasası*, Cumhuriyetin ilk anayasası olma niteliğini gösterir ve 20.04.1340 tarih ve 491 sayılı karar ile ilan edilmiştir.²⁰⁰ 1924 *Anayasası*nın temel özelliklerinden biri de hem tek partili hem de çok partili dönem denemeleri ve çok partili dönem içinde uygulanmasıdır.²⁰¹

1924 *Anayasası* 'nın temel felsefesi 1789 Fransız Devrimi'nin temel felsefesinin ve tabii haklar doktrininin izlerini taşımaktadır. Anayasanın 68'inci maddesinde yer alan hükmün hürriyet tanımı bu durumun en açık ifadesi olarak kabul edilmektedir.²⁰²

“Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet, başkasına muzır (zararlı) olmayacak her türlü tasarrufta bulunmaktır. Hukuk-u tabîyeden olan hürriyetin herkes için hududu, başkalarının hudud-u hürriyetidir. Bu hudut ancak kanun marifetiyle tesbit ve tâyin

¹⁹⁷ Tezcan vd., *İnsan Hakları El Kitabı*, s.45.

¹⁹⁸ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. s.198.

¹⁹⁹ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*. s.177-179.

²⁰⁰ Sevinç, *Türkiye'de Anayasal Düzen: 1920-2012*. s.113.

²⁰¹ Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*. s.119.

²⁰² Özbudun, E. (2012). *1924 Anayasası*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul. s.59.

edilir.”²⁰³ maddesinde ele alınan hürriyet tarifi doğrudan 1791 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nin 4’üncü maddesinden alıntıdır.²⁰⁴

1924 Anayasası temel hak ve özgürlükler bakımından anayasacılık tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Anayasa kişi hak ve özgürlüklerini listeli olarak sayma yoluna gitmiştir. Ancak kişi hak ve özgürlükleri dönemin koşullarında henüz yeni yeni anayasalarda yer almaya başlayan sosyal ve ekonomik haklardan müstesna bir biçimde yalnızca negatif haklar olarak tanımlanan klasik haklara yer vermiştir.²⁰⁵ Anayasada yer verilen klasik haklar; kanun önünde eşitlik ilkesi, her türlü ayrıcalığın yasaklanması, kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünce, söz, yayın, seyahat, sözleşme, çalışma, mülkiyet, toplantı düzenleme, dernek kurma ve ortaklık kurma hak ve özgürlüklerinin Türklere ait doğal haklar olduğu hükme bağlanmıştır.²⁰⁶ 68’inci ve 88’inci maddeler arasında düzenlenen kamu özgürlükleri soyut biçimde düzenlenmiştir.²⁰⁷ Kamu özgürlükleri formel niteliği ile anayasal olarak kurulmuş olmasına karşın hakların korunmasına ilişkin teknik kurumsal yapılardan yoksunluğu yasama organının hakların düzenlenmesi ve sınırlandırılmasına yönelik yetkileri keyfiliğe açık olmak yönünden güvencesiz kalmıştır.²⁰⁸

Hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında antidemokratik usullerin kullanılması otoriter rejimlerin doğasından bağımsız değildir. 1925 ve 1946 yılları arasında tek parti yönetimi sürecinde 25 Temmuz 1931 tarihli 1881 sayılı Matbuat Kanunu “memleketin umumî siyasetine dokunacak” yayınlar yapan gazete ve dergilerin Bakanlar Kurulu kararıyla geçici olarak kapatılmasına olanak vermiştir. 1938 tarihli 3959 sayılı Cemiyetler Kanunu dernek kurulmasını idarenin iznine bağlamış ve sınıf esaslı derneklerin kurulmasını doğrudan yasak etmiştir. Hak ve hürriyetlerin sınıflandırılmasında otoriter rejimlerin eğilimlerine ilişkin bir çıkarım yapmak söz konusu örnekler vasıtasıyla mümkün görünmektedir.²⁰⁹

1924 Anayasasında, yürürlükte kaldığı süre içinde dönemin koşullarına bağlı olarak değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler; 10 Nisan 1928 tarihinde anayasanın

²⁰³ (1924) T. Düstur, Cilt 26, s.170 Resmi Gazete 15/1/1945-5905 Kanun No Kanun Tarihi 4695 10/1/1945. BEŞİNCİ BÖLÜM. Türklerin Kamu Hakları. Madde 68. s. 9.

²⁰⁴ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. s.250.

²⁰⁵ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*. s.64.

²⁰⁶ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. s.251.

²⁰⁷ Tezcan vd., *İnsan Hakları El Kitabı*, s.45.

²⁰⁸ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. s.139.

²⁰⁹ Özbudun, *1924 Anayasası*. s.67.

laikleştirilmesine yönelik olarak, “devletin dini İslam’dır.” ibaresinin çıkarılması, cumhurbaşkanının yemin metninden “vallahı” sözcüğünün çıkarılması, meclis görevleri arasından şeri hükümlerin yerine getirilmesi görevinin çıkarılmasıdır. 5 Aralık 1934’te “18 yaşını dolduran her Türk erkeğinin oy kullanabileceği” hükmünün 22 yaşını dolduran her Türk erkek ve kadının oy kullanabileceğine dair hükme çevrilmesi. 5 Şubat 1937’de CHP’nin “altı ok” ile ifade edilen ilkelerinin anayasa metnine eklenerek devletin temel nitelikleri arasında sayılması. 10 Ocak 1945 ve 24 Aralık 1952’de dönemin ideolojik koşullarını yansıtan biçimde anayasanın diline ilişkin değişiklikler de yapılmıştır.²¹⁰

37 yıl yürürlükte kalan 1924 Anayasasının tek partili süreçte uygulanmasının yanı sıra çok partili sürece de intikalinin temel sebebi, çok partili yaşamda da uygulama alanlarına uyumlu yapıda olmasıdır. Ancak bu durum anayasa uygulamalarının tek ve çok partili süreçte aynı olduğu anlamını taşımamaktadır.²¹¹

1.4.2.2. Çok Partili Dönem: 1961 ve 1982 Anayasaları bağlamında insan hakları

1961 Anayasası, temel dinamikleri ve kökleri 27 Mayıs’ta ortaya çıkan fiili durum, amacının çok daha ilerisinde oluşumlara yol açmış, ekonomik ve sosyal değişimleri beraberinde getirmiş ve anayasal bir değişimle rejim meselesinin ötesinde bir mücadelenin başlangıç zeminini kurmuştur.²¹² Dönemin aydın kesiminin bakış açısını içeren bir biçimle kurulan 1961 Anayasası, temelde üç faktörden etkilenmiş görünmektedir. Bunlardan ilki parti sistemine ilişkin çekinceler, ikincisi Batılı anayasa sistemleri ve sonuncusu ise 27 Mayıs’a uzanan süreçte yaşanan deneyimlerdir. Bu faktörlerin etkisi altında, anayasa taslağı, İstanbul Üniversitesi bünyesinde oluşturulan bir bilim kurulu tarafından hazırlanmıştır.²¹³ 9 Temmuz 1961’de referanduma sunulan anayasa 4 milyon “hayır” oyuna karşı, 6,5 milyon “evet” oyu ile kabul edildi. 1961 Anayasası sosyal hakların yanı sıra sosyal yaşamda düşünce alanında hareketlilik yaratmıştır.²¹⁴

1961 Anayasasının en önemli katkıları temel olarak üç başlıkta ele alınabilir. Bunlardan ilki anayasanın üstünlüğü ilkesinin bir norm olarak kabul edilmesi ve anayasanın

²¹⁰ Soysal, 100 Soruda Anayasanın Anlamı. s.36.

²¹¹ Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma. s.97.

²¹² Cem, İ. (2007). Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi. (17. Baskı). Can Yayınları: İstanbul. s.367.

²¹³ Güneş, T. (2009). Türk Demokrasisinin Analizi. Agora Kitaplığı: İstanbul. s.155.

²¹⁴ Yılmaz, T. S. (1997). Türkiye’de Gençlik Hareketleri. Toplumsal Dönüşüm Yayınları: İstanbul. s.97.

temel işlevinin demokrasinin kurumsallaştırılması ekseninde kurgulanmasıdır. İkincisi devlet erklerinin dengeli bir şekilde dağıtılması ve iktidarın bölüştürülmüş bir yapılanmayı tesis etmesi çabasıdır. Son olarak 1961 Anayasası ile kuvvetli bir haklar rejimi kurulmuş olmasıdır. Anayasanın genel felsefesi göz önünde bulundurulduğunda hak ve özgürlükler devletin niteliği ve görevleri arasında yer almaktadır. Temel hak ve özgürlükler bakımından anayasanın ortaya koyduğu anlayış sosyal haklar ve sosyal devlet ilkelerinin özgürlükleri gerçekleştirici devlet misyonu ile daha somutlaştırıcı bir nitelik göstermektedir.²¹⁵

1961 Anayasası'nın ardından ortaya çıkan siyasal ortam ve katılma hakları bakımından ideolojik yönden farklı akımların da dernek ve siyasal parti oluşumları açısından kendinden önceki ve sonraki dönemlere nazaran daha elverişli bir ortama yol açtığı ifade edilebilir. Anayasanın 2'nci maddesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin “...*insan haklarına... dayanan... demokratik...*”devlet bir olduğu ibaresi ile insan hakları ifadesi bir bütün olarak anayasada yerini almış ve devletin temel nitelikleri arasında sayılmıştır.²¹⁶

Temel hak ve özgürlükler anayasanın ikinci kısmında yer almakta ve başlangıç kısmında ve devletin temel nitelikleri arasında yer verilen insan haklarına dayanan devlet ilkesi kapsamında özgürlüğün asıl, sınırlamanın istisna kabul edildiği bir felsefeden hareket eden bir biçimde düzenlenmiştir. Devlet bu bakımdan, insan haklarına dayanan niteliği ile insan onuru ve kişiliğine yönelik öncelik tanıyan bir misyonun somutlaşmasında görev yüklenmiş bir biçimde ifade edilebilir.²¹⁷ 1961 Anayasası İkinci Kısımda yer alan “Temel hak ve Ödevler” Başlığı ile düzenlenen 10'uncu maddesinin birinci fıkrasında “*Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir.*” hükmü ile birlikte doğal hukuk öğretisinin temel anlayışını kabul etmiştir. 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi ile birlikte modern özgürlük anlayışı içinde benimsenen hakların liste usulü ile sayılması metodu 1961 Anayasası ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti anayasal sistemi içinde yer bulmuş ve bu bakımdan da temel olarak 1924 Anayasası'ndan farklılık göstermiştir.²¹⁸

1961 Anayasası Temel Hak ve Ödevler başlığında yer alan haklar üçlü bir kategori ile tanınmış ve kanun koyucu Türk Anayasa tarihi bakımından ilk kez sosyal haklara da yer

²¹⁵ Tanör, B. (1994). *İki Anayasa: 1961-1982*. (3. Baskı). Beta Yayıncılık: İstanbul. s.25-26.

²¹⁶ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. s.144-145.

²¹⁷ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*. s.56.

²¹⁸ Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*. s.172.

vermiştir.²¹⁹ Bu ayrıma göre temel hak ve ödevler; “Kişi Hak ve Ödevleri”, “Sosyal ve İktisadi Hak ve Ödevler” ve “Siyasal Hak ve Ödevler” biçiminde sayılmıştır.²²⁰ Anayasada yer alan kişi hak ve ödevleri; 14’üncü maddede kişi dokunulmazlığı, 15’inci maddede özel hayatın gizliği, 16’ıncı maddede *konut dokunulmazlığı*, 17’inci maddede *haberleşme hürriyeti*, 18’inci maddede *seyahat ve yerleşme hürriyetini* kapsayan bir biçimde *özel hayatın korunmasına ilişkin haklar*, 19’uncu maddede *vicdan ve din hürriyeti*, 20’nci maddede *düşünce hürriyetini* kapsayan bir biçimde *düşünce ve inanç hak ve hürriyetlerini*, 21’inci maddede *bilim ve sanat hürriyeti*, 22’nci maddede *basın hürriyeti*, 23’üncü maddede *gazete ve dergi çıkarma hakkı*, 24’üncü maddede *kitap ve broşür çıkarma hakkı*, 25’inci maddede *basın araçlarının korunması*, 26’ncı maddede *basın dışı araçlardan faydalanma hakkı*, 27’nci maddede *düzeltilme ve cevap hakkı* olmak üzere *basın ve yayımla ilgili hak ve hürriyetler*, 28’inci maddede *toplantı ve gösteri yürüyüşü*, 29’uncu maddede *dernek kurma hakkı* biçiminde *toplantı hak ve hürriyetleri*, 30’uncu maddede *kişi güvenliği*, 31’inci maddede *hak arama hürriyeti*, 32’nci maddede *doğal yargı yolu*, 33’üncü maddede *cezaların kanuni ve şahsi olması*, 34’üncü maddede *ispat hakkı* ile *hakların korunmasına ilişkin hükümlere* yer verilmiştir.²²¹

Anayasanın, “Sosyal ve İktisadi Hak ve Ödevler” bölümünde; 35’inci maddesinde *ailenin korunması*, 36’ıncı ve 39’uncu maddeler arasında *mülkiyet hakkı*, 40’ıncı ve 41’inci maddelerinde *çalışma ve sözleşme hürriyeti*, 42’inci ve 47’nci maddeler arasında *çalışma hakkına* ilişkin hükümler, 48’inci maddede *sosyal güvenlik*, 49’uncu maddede *sağlık hakkı*, 50’nci maddede *öğrenim hakkı*, 53’üncü maddede *devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin sınırı* anayasada hüküm altına alınmıştır. “Siyasal Hak ve Ödevler” bölümünde 54’üncü maddede vatandaşlık hakkı, 55’inci maddede seçme ve seçilme hakkı, 58’inci ve 59’uncu maddede kamu hizmetlerine girme hakkı anayasada yerini almış ve kanun koyucu siyasal partileri siyasal yaşamın vazgeçilmez unsurları olarak vazetmiştir.²²²

1961 anayasası ile birlikte daha geniş ve kapsamlı bir yer tutan temel hak ve özgürlükler, sınırlandırılma bakımından güvenceli bir sisteme bağlanmış, hak ve özgürlükler

²¹⁹ Kalabalık. *İnsan Hakları Hukuku*. s.64.

²²⁰ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. s.144.

²²¹ **Kabul Tarihi: 9 Temmuz 1961 . Kanun No: 33**, Resmî Gazete, 20.7.1961, Sayı: 10859. Düstur No: 4 Tertip 1-2

²²² **Kabul Tarihi: 9 Temmuz 1961 . Kanun No: 33**, Resmî Gazete, 20.7.1961, Sayı: 10859. Düstur No: 4 Tertip 1-2

asıl, sınırlandırma istisnai bir nitelik kazanmıştır.²²³ Hak ve özgürlüklerin korunmasına ilişkin güvenceli sistemin ortaya koyduğu en temel unsurlar Anayasa Mahkemesi ve Danıştay'ın oluşumudur. Yargı bağımsızlığı, doğal hâkim ve yargısal denetim ve hukuka uygunluk denetimi yargısal güvenceler hak ve özgürlüklerin korunması bakımından 1961 Anayasasının en temel katkılarındanıdır.²²⁴

12 Mart Muhtırası ile başlayan süreç anayasa bakımından üç değişikliğe ve bu süreçte ordu destekli partiler üstü bir hükümet dönemine yol açmıştır.²²⁵ Değişikliklerden ilki, 30 Haziran 1971 günü kabul edilip, 2 Temmuz 1971 tarihli Resmî Gazeteyle yayınlanarak yürürlüğü giren 1421 sayılı yasayla, siyasal partilere Hazine yardımı yapılmasına ilişkin bir Anayasa hükmü ile gerçekleşmiştir. İlk Anayasa reformu yasama alanında partilerin ve parlamento üyelerinin maddî durumlarının düzeltilmesine ilişkin hükümler açısından gerçekleştirilmiştir.²²⁶ 20 Eylül 1971 günü kabul edilip 22 Eylül 1971 tarihli Resmî Gazeteyle ve 15 Mart 1973 günü kabul edilip 20 Mart 1973 tarihli Resmî Gazeteyle yayınlanarak yürürlüğü giren değişiklikler Anayasanın dörtte birine ilişkin ve 11 geçici hüküm daha getirmiştir.

Temel haklar alanında yapılan değişiklikler ile birlikte *hakların özüne* ilişkin önemli bir yer tutan 11'inci maddeye eklenen temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmasına ilişkin hüküm eklenmiştir.²²⁷ Ayrıca hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması nedenleri artırılmış, kişilerin ödev ve yükümlülükleri genişletilmiştir. Memurların sendika kurabilmeleri öğretim üyelerinin siyasal partilerde görev alabilmeleri imkânsız hale getirilmiştir.²²⁸ 1973 değişiklikleri ile birlikte en can alıcı değişikliklerden biri de yargı birliğini bozan olağanüstü nitelikli Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulmasıdır.²²⁹ 12 Mart, sonrasında anayasal bakımdan yapılan değişikliklerin yapısal nitelikleri ve siyasal ortamın genel durumu göz önüne alındığında, 12 Eylül provalarının somut sonuçlarının ortaya çıktığı bir süreç olarak ifade edilebilir.²³⁰

²²³ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*. s.187.

²²⁴ Tanör, *İki Anayasa: 1961-1982*. s.27.

²²⁵ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*. 189.

²²⁶ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*. s.77.

²²⁷ Ünsal, A.(Ed.) (1998). *75 Yılda Tebaadan Yurttaş Doğru*. Tarih Vakfı Yayınları: İstanbul. s.105.

²²⁸ Sevinç, *Türkiye'de Anayasal Düzen: 1920-2012*. s.135.

²²⁹ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.146.

²³⁰ Sevinç, *Türkiye'de Anayasal Düzen: 1920-2012*. s.135.

Milliyetçi Cephe hükümetlerinin, siyasal ve iktisadi alanda çalkantılı bir sürece tekabül eden, siyasal şiddetin en yaygın olduğu 1970’li yılların anayasal zemini 12 Eylül 1980 Darbesi ile yeni bir siyasal dönemi başlatmıştır.

1982 Anayasasının, siyasal alanın temel dinamikleri 1980 Darbesi ardından hukuki alanda bir ilke neden olacak ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde anayasal değişimin temeli ilk kez otoritenin sınırlandırılmasından değil otoritenin güçlendirilmesi bakımından kurulacaktır. 12 Eylül 1980 günü emir komuta zinciri içinde gerçekleştirilen darbe sonrası 1 no’lu bildiri ile yasama ve yürütme yetkilerinin Milli Güvenlik Konseyi tarafından kullanılacağı ilan edilmiş ve 21 Eylül 1980 günü Bülent Ulusu başkanlığında kurulan Bakanlar Kurulu aracılığı ile hükümet etme yetkisi yasama ve yürütme arasında bir görev ayrımı yapılmaksızın kullanılmaya başlanmıştır. 1982 Anayasası’nın ilanına kadar, 12 Eylül döneminin devlet işleyişi, 27 Ekim 1980 tarihli “Anayasa Düzeni Hakkında Kanun” ile birlikte oluşturulmuştur. 12 Eylül döneminin hak ve özgürlüklere yönelik rejimi ise 1402 sayılı “Sıkıyönetim Kanunu” çerçevesinde oluşturulmuştur.²³¹ Sıkıyönetim ile birlikte kurulan Sıkıyönetim Komutanlıkları ve gözaltı sürelerine ilişkin değişikliklerle birlikte öncesinde de var olan baskı ve şiddet kullanımının daha sistematik hale gelmesine yol açmıştır. Cunta yönetiminin rejime yönelik uygulamaları temel amacının tamamen siyasal ve kurumsal açıdan ülkenin yeniden yapılandırılması yönünde olduğu ifade edilebilir.²³²

1981 yılının Haziran ayında siyasal konularda alenen tartışma yürütmek yasaklanmış ve akabinde siyasal yaşamın vazgeçilmez unsurlarından olan siyasal partilere yönelik olarak 15 Ekim 1981 tarihinde faaliyetleri durdurulmuş olan tüm siyasal partiler kapatılmış, arşivleri ortadan kaldırılmış ve mal varlıklarına el konulmuştur.²³³

Milli Güvenlik Konseyi ve Danışma Meclisi’nden oluşan Kurucu Meclis 23 Ekim 1981’de göreve başlamış ve 23 Kasım 1981’de Kurucu Meclis içinden seçilen 15 üye ile kurulan Anayasa Komisyonu yeni bir anayasa hazırlanması çalışmalarına başlamıştır. Hazırlanan anayasa metni yaklaşık bir yılın ardından 7 Kasım 1982’de halkoyuna sunulmuş, %91.27 katılım oranıyla yapılan oylamada, %91.37 evet sonucu ile kabul edilmiştir. 117 madde ve 17 geçici madde ile 9 Kasım 1982’de anayasa yürürlüğe girmiştir. Anayasaya

²³¹ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*. s. 85-86.

²³² Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*. s.259.

²³³ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. s. 407.

ilişkin referandum tarihinin önceden belirtilmemiş olması, anayasa hazırlık aşamasında oluşturulan Danışma Meclisi ve Anayasa Komisyonu üyelerinin nitelikleri, siyasal yaşamın temsil bakımından en önemli kurumlarından olan siyasal partilerin anayasa hazırlık sürecinden tamamen dışlanmış olması ve anayasa oylaması sonucunda anayasanın reddedilmesi durumunda hangi sonuçların doğacağını net bir biçimde belirtilmemiş olması, referanduma gölge düşürmüştür. Anayasa seçimlerinin bir başka vurucu noktası ise anayasanın kabulü ile birlikte Cumhurbaşkanlığı seçiminin de birleştirilmesi ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı'nın Cumhurbaşkanlığı makamına seçileceğine ilişkin geçici 1'inci madde ile kurulmuştur. Böylece plebisit ve referandum oylarının karşılıklılığı da seçime gölge düşüren hususlardan birini teşkil etmiştir.²³⁴

1982 Anayasası temel hak ve özgürlükler bakımından hak ve özgürlüklerin özünden ziyade bunların kullanımının bireyin devlete karşı ödev ve yükümlülüklerinden kaynaklanan bir biçimde kurulmasını sağlayacak bir felsefe ile oluşturulmuştur. Savaş, sıkıyönetim ve seferberlik hallerinde hak ve özgürlüklerin tamamen durdurulabileceği de 1982 Anayasasının felsefesine uygun düşen bir düzenleme olarak ifade edilebilir.²³⁵

1961 Anayasası'nın 11'inci maddesinde yer alan sınırlama ilkelerine ek olarak 1982 Anayasası'nın temel hak ve özgürlüklere ilişkin sınırlama ilkelerinde daha katmanlı ve kuşatıcı bir sınırlama sistemi getirilmiştir.²³⁶ 1982 Anayasasının 13'üncü maddesi ile getirilen genel sınırlama ilkesi ile birlikte sınırlama kural, özgürlük istisna konumuna itilmiş ve hak ve özgürlüklerin içerikleri bakımından da sınırlanabilmeleri mümkün kılınmak istenmiştir. Özgürlüklerin genel rejimi ve özgürlüklerin korunmasına ilişkin yargı denetiminde etkileri görülen, bir diğer önemli değişiklik de 1982 Anayasasında, 1961 Anayasasının "öze dokunmama" kuralına yer verilmemesidir.²³⁷

1983 yılında yapılan genel seçimlerin ardından olağan bir yönetim modeline geçilmesi yönünde atılan adımlar aşamalı bir biçimde insan hakları bakımından da olumlu gelişmelere yol açmıştır. 1987 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin yargı yetkisinin tanınması, cunta yönetimi esnasında en temel insan hakkı olan yaşam hakkının doğrudan gaspına sebep olan Türk Ceza Kanunu'nun 140, 141, 142 ve 163'üncü maddelerinin 1991 yılında

²³⁴ Tanör, *İki Anayasa: 1961-1982*. s.106.

²³⁵ Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*. s.65.

²³⁶ Parla, *Türkiye'de Anayasalar*. s. 51.

²³⁷ Tanör, *İki Anayasa: 1961-1982*. s.135.

kaldırılması bu değişimlerden bazılarına örnektir. 1992 yılında Ceza Muhakemeleri Kanununda sanığın susma hakkı, kanunsuz delil, gözaltı süreleri ve tutukluluk sürelerine ilişkin değişiklikler de insan hakları bakımından olumlu nitelikli sonuçlardan biri olarak ifade edilebilir.²³⁸ Bugüne dek 17 kez değişiklik yapılan 1982 Anayasası, Avrupa insan hakları hukuku ve Avrupa Birliği açısından insan hakları alanında 1987, 1993, 1995, 2001, 2002, 2004 ve 2010 yıllarında yapılan değişiklikleri ile hem anayasal bakımdan hem de hak ve özgürlükler rejimi bakımından önem göstermektedir. *1987 değişiklikleri* ile seçmen yaşı 20 olmuş ve milletvekili sayısı 450'ye çıkarılmış, siyasi yasaklılara ilişkin Geçici 4'üncü madde kaldırılmıştır. *1993 değişikliği* ile radyo ve televizyon istasyonlarında devlet tekeli kaldırılmıştır.²³⁹ *1995 değişiklikleri* ile Başlangıç bölümünden cuntanın millet adına ifadesi ile TSK bakımından anayasada düzenlediği 2'nci paragraf kaldırılmış ve bu bölümdeki edebi üslup terk edilmiştir. 33'üncü maddede düzenlenen dernek kurma hürriyetinin izne tabi olma şartı korunarak onay süresinin belirsizliği giderilmiştir. Seçme, seçilme ve siyasal faaliyette bulunma hakkı bakımından yapılan değişikliklerle; seçmen yaşı 18'e düşürülmüş, tutuklulara oy kullanma hakkı tanınmış, seçim kanununun temsilde adalet, yönetimde istikrar ilkeleri ile düzenlenmesine ilişkin ibare eklenmiştir. 1995 değişiklikleri ile dernek, sendika, siyasal partiler ve meslek kuruluşları üzerindeki kısıtlamalar belirli ölçülerde giderilmiştir. Ancak 2001 değişikliği ile de gündeme gelecek olan yapısal sorunların büyük bir kısmı muğlak ve çözümsüz kalmıştır.²⁴⁰

2001 değişiklikleri ile düşünce suçu anlayışında söylem bakımından önemli bir daralma söz konusu olmuştur. Temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasına ilişkin 13'üncü maddenin kapsamı daraltılmış, 14'üncü maddede yer alan temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılması kapsamından "tahrik ve teşvik" çıkartılarak "eylem" yönünde bir esas alınma söz konusu olmuştur. Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti ile basın hürriyeti maddelerinden "yasak dil" ibaresi çıkarılmıştır. 38'inci madde ile ilkesel bir olumlu kademe artışı olmasa dahi ölüm cezası kaldırılmıştır. 36'ncı madde ile AİHS'de yer alan asil yargılanma hakkının hak arama hürriyeti kapsamında yer alması sağlanmıştır.

²³⁸ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, s.148.

²³⁹ Parla, *Türkiye'de Anayasalar*. s.147-148.

²⁴⁰ Parla, *Türkiye'de Anayasalar*. s.151-154.

Koşullu olarak yabancılara dilekçe hakkı verilmesi de 2001 değişiklikleri ile getirilen yeniliklerden biridir.²⁴¹

2002 değişikliğinde 78'inci maddede yapılan değişiklik ile bir ara seçimin tesis edilmesi sağlanmıştır. 2004 değişikliği ile 10'uncu maddede yapılan değişiklik sonucu kadın ve erkek eşitliğinin devlet tarafından sağlanacağı hükmü getirilmiş, 15, 17, 38, 87'nci maddelerde yapılan değişiklikler ile daha önce ölüm cezasına ilişkin değişiklikler uyumlu hale getirilmiştir. 90'ıncı madde değişikliği ile uluslararası antlaşmaların iç hukuka üstünlüğü güçlendirilmiştir. 148'inci madde ile birlikte DGM'ler kaldırılmıştır.²⁴²

2010 değişiklikleri ile kadın ve erkek eşitliğine yönelik “pozitif ayrımcılığa” ilişkin güçlendirici ifadeler eklenmiştir. 20'nci maddeye ek bir fıkra ile kişisel verilerin korunmasına ilişkin kişisel verilerin korunmasını isteme hakkı tanınmıştır. 23'üncü madde ile yurtdışına seyahat özgürlüğü sınırlaması “suç soruşturması” ve “hâkim kararı” şartına bağlanmıştır. 41'inci madde ile ailenin korunması ve çocuk haklarına yönelik olarak Çocuk Haklarına Dair Sözleşme ve Çocuk Haklarının Kullanılmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi ile uluslararası belgelere atıf yapılmıştır. 54'üncü madde değişikliği ile grev ve lokavt hakkına yönelik iyileştirmeler yapılmış, grev hakkı bakımından grev esnasında doğan zarar sendika sorumluluğundan çıkartılarak zarar verene yüklenmiştir. 69'uncu madde ile düzenlenen bir siyasal partinin kapatılmasından doğan bir biçimde siyaseten yasaklananın, yasaklılık süresi beş yıldan üç yıla düşürülmüştür.²⁴³

XXI. yüzyılın Türkiye'nin insan hakları gelişiminde getirdiği en önemli gelişmelerden biri de ölüm cezasının kaldırılarak yaşam hakkının hukuksal güvenceye kavuşturulması şeklindedir.²⁴⁴

²⁴¹ Parla, *Türkiye'de Anayasalar*. s. 161-162.

²⁴² Parla, *Türkiye'de Anayasalar*. s. 177.

²⁴³ Sevinç, M. (2010). 2010 Anayasa Değişiklikleri: Yöntem ve İçerik Eleştirisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 65(2), s.281-286.

²⁴⁴ Kuçuradi, İ. (2004). Yirmibirinci Yüzyılın Başında İnsan Haklarına Yönelik Tehditler. Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi. METEKSAN: Ankara. s.2

İKİNCİ BÖLÜM

2. SİYASAL PARTİLER

Otoriter ya da demokratik olmasının önemi olmaksızın, tüm politik sistemlerde, siyasal iktidarı ele geçirmek üzere bir program çerçevesinde örgütlü olarak ortaya çıkan ve siyasal karar alma mekanizmasına etki eden en yaygın politik araç siyasal partiler olarak kabul edilmektedir.

Siyaset, doğası nedeniyle, temel aktörleri olan yöneten ve yönetilen ilişkileri bağlamında ele alınır. Bireyin, toplumun en temel aktörü olarak kabulü sonucu yönetilenin sabit olduğu formülasyonda kimin nasıl yöneteceği problemi ortaya çıkmaktadır. Müşterek yaşam koşulları altında sorunsalın çözümü için iradi katılım aracılığıyla bağlayıcı kararların alındığı yönetim modelleri politik sistemlerin kurgulanmasında önemli bir klik oluşturmuştur. Bu noktada bir amaç doğrultusunda sorunsalın çözümüne yönelik faaliyetlerin tümü bireysel ya da örgütsel olarak siyasal partiler gibi belirli organizasyonlar vasıtasıyla gerçekleştirilebilir. Bu nedenle modern siyasal yaşamın yöneten ve yönetilen bağlamında ortaya çıkan sorunsalda çözüme ve siyasal karar almaya etki eden en açık unsurlarından birisi siyasal partiler olarak ifade edilebilir. Bu doğrultuda siyasal parti, bireylerin oluşturduğu siyasal katılım organizasyonu olarak kabul edilebilir. Kısa bir tanımlama ile siyasal parti, hükümeti ve bürokrasiyi kontrolde tutmayı, siyasal iktidarı ele geçirmeyi amaçlayan, bu amaç doğrultusunda seçimlerde yarışan özerk gruplardır. Siyasal partilere ilişkin olması gereken en temel özellikler üç ana grupta toplanabilir. Bunlardan ilki iktidarı ele geçirme amacı, ikincisi örgütlü olmak ve son olarak halk desteğini sağlamış olmaktır.

İktidarı seçim veya diğer yollarla ele geçirmeyi amaçlayan örgütlü insan topluluğu olarak tanımlanan siyasal partiler, çıkar grupları ve toplumsal hareketler ile sıkça karıştırılan bir kavramsal boyuta sahiptir. Bu nedenle siyasal partilerin temel yapısının ve yapısına bağlı olarak gelişen özelliklerinin ortaya konulması kavramın diğer kavramlarla ayrımının yapılmasında önem arz etmektedir. Siyasal parti, politik çoğunluğu ele geçirme amacını taşımaktadır. Üyelerinin örgütlü yapılar vasıtasıyla resmi üyelik kartlarına sahip olması yönüyle toplumsal hareketlerden farklılık göstermektedir. Temel devlet siyasasının tümünü

içeren geniş bir skalada bakış açısı geliştirmektedirler. Siyasal parti, farklı düzeylerde ortak politik tercih ve ideolojik bir kimliği yansıtmaktadır.²⁴⁵ Siyasal partiler yapısal farklılıkların temelleri ideolojik farklılıklarından beslenmekle beraber, parti sistemlerinin rejimlerin temel özelliklerini yansıtmak bakımından anayasalar kadar önem taşıdıkları bilinmektedir.²⁴⁶

2.1. Çağdaş Siyasal Yaşamda Partiler

Siyasal eğilimlerin temsilcilerinin bulunması bakımından ilk izleri Eski Yunan'a dek sürülebilen siyasal partiler, aristokrasi ve burjuvazi mücadelesi noktasında temsilcilerin seçim maliyetlerinin üstlenilmesi yönünden oluşturulan yerel komiteler ile ilk örneklerini göstermektedir. Oy hakkının genişlemesi ile XIX. yüzyıl Avrupa'sında siyasal partilerin gelişmeye başladığı ifade edilmektedir. Çağdaş demokratik sistemlerin işleyişinde oy verme hakkı kurgu bakımından siyasal partiler yönü ile işlemektedir. Seçimlerde yer alacak adayların belirlenmesi, hükümetin kurulması, yürütme gücünün kullanılmasına ilişkin sürecin kapsayıcı bir kısmı çağdaş demokrasiler içerisinde ağırlıklı olarak siyasal partiler tarafından yürütülmektedir. Oy verme hakkının kullanılmasından doğacak sonuçların siyasal partilerin hesaba katılmaksızın anlaşılabilmesi de imkânsız görünmektedir.²⁴⁷

Katılımın çerçevesinin genişlemesi şüphesiz sivil toplumun ve siyasal katılımın da ortak karar alma süreçlerine doğrudan etki gösterdiği sonuçlar doğurmuştur. Bu noktada kamu yararı amaçlı faaliyet gösteren dernek ve vakıfların karar alma mekanizmalarına etki eden ağırlıkları önem taşımakla beraber, siyasal partilerden amaç bakımından farklılık göstermektedir. Dernek ile yapısal benzerlikler göstermesine rağmen, dernekler devlet yönetimini ve siyasal iktidarı ele geçirme amacı güdemezler. Siyasal iktidarın tüm devlet sistemlerinde ele geçirilmesinin iki metodu söz konusudur. Bunlardan ilki kaba kuvvet ile yapılabilir. İkincisi ise siyasal sistemin öngördüğü silsile ile gerçekleştirilmektedir. Demokratik yönetim sistemleri içerisinde kaba kuvvet ile iktidarı ele geçirmenin yöntemi silahlı kuvvetler ile gerçekleştirilebilecek darbe iken siyasal sistemin öngördüğü yöntem seçim yarışında çoğunluğu elde eden siyasal parti temsilcileri ile gerçekleştirilir. Bu nedenle

²⁴⁵ Heywood, *Siyaset*, s.320.

²⁴⁶ Kışlalı, A. T. (1987). *Siyaset Bilimi*. Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara, s.227.

²⁴⁷ Eroğul, C. (1999). *Devlet Yönetimine Katılma Hakkı*. İmge Kitabevi: Ankara, s.197-198.

çağdaş siyasal yaşamın bugün geldiği noktada temel katılma araçları oy verme hakkı ve hakkın kullanımını koordine eden temel vasıta siyasal parti olarak ifade edilebilir.

2.1.1. Siyasal Partilerin İşlevi

Bir siyasal sistemde, liberal demokratik, sosyalist, otoriter ya da totaliter, ne şekilde olursa olsun, partilerin nihai hedefi ve varoluş gayesi kendi siyasal ve toplumsal tasarımlarını hayata geçirmek üzere iktidar sahibi olmaktır. Bunun için bir partinin temsil yeteneğinin ne olduğu, iktidarı elde etme potansiyeli önemli değildir. Belirli söylem ve politikalar, belirli bir toplum ve gelecek tasarımı etrafında bir araya gelen toplumsal gruplar partileşiyorsa bu, iktidar iddiası taşıdıkları, nihai hedefleri bakımından iktidara yöneldikleri anlamına gelir. Siyasal partiyi baskı gruplarından, diğer katılım kanallarından ayıran ve ona esas politik karakterini veren özelliği bu iktidar hedefidir. Ancak bir toplumda siyasal partilerin tek işlevi yönetmek, belli program ve politikaları hayata geçirmek değildir. Partiler, bu iktidar hedefini gerçekleştirmek üzere siyasal arenada faaliyet gösterirken toplumu ve siyasal hayatı etkileyen pek çok işlev görürler. Öte yandan bu işlevlerin kolaylıkla genellenebileceğini düşünmek yanıltıcı olur. Zira siyasal sistemlerin birbirinden farklı özellikleri ve sistemin işleyişi partilerin üstlendikleri rolleri de değiştirir. Bu nedenle siyasal partilerin işlevlerini belirlerken ancak temel bazı rollerinden söz edilebilir.

Toplumsal temsil, siyasal parti örgütlerinin en önemli işlevlerinden biri olarak kabul edilir. Parti, siyasal grupları ve seçmen kitlelerini temsil etme işlevi ile bu grupların dönüşümünde ve gelişiminde etkili rol oynar ve bu anlamda bu grupların çıkarlarının örgütleyicisi ve geliştiricisi olması yönü ile temsil işlevini görür.²⁴⁸

Temsil işlevine bağlı olarak işleyen bir diğer parti işlevi ise, çıkarların bir araya getirilmesi, toplumda dağınık biçimde hareket halinde olan görüşlerin tek bir yere kanalize edilmesi işlevini de üstlenir. Yönetilebilirlik ilişkileri üzerinde kolaylaştırıcı bir etkiye yol açan bu işlev seçmen davranışlarında da, kolay tercih yapabilmeyi etkileyen bir faktör olarak görülür.²⁴⁹

²⁴⁸ Atılğan, G. ve Aytekin, A. (2014). *Siyaset Bilimi*. (4. Baskı). Yordam Kitap: İstanbul. s.244.

²⁴⁹ Günel, E. (2006). *Türkiye’de Siyasal Partiler ve Güncel Siyaset*, Bilim Adamı Yayınları: Ankara, s.16

Partilerin bir diğ er önemli işlevi de, kadroların dev  irildiği ve yetiştirildiği yapılar olarak görülmelerinden kaynaklı bir biçimde, okul işlevi görmeleri, seçkinlerin yetiştirilmesinde ve kendi seçmen kitlesi profilini oluşturmada önemli bir fonksiyon gösterir. Bu işlev gelecek siyasal kadrolarının yetiştirilmesinde, geleceğe doğru bir salınım yapma noktasında da partileri güdüleyen bir yön ta ıtmaktadır.²⁵⁰ Okul işlevi olarak ele alınan eğitcilik fonksiyonu, halk kitlelerinin ulusal ve uluslararası politik sorunlara ilişkin belirli bir g r   e sahip olmalarını sağlama noktasında da önem göstermektedir.²⁵¹

Parti politikalarının hayata geçirilmesi devlet aygıtı eli ile sağlanabilir. Bu nedenle parti politika ve programları yasama ve yürütme faaliyetleri ile müzakere edilme ortamına erişebilir. Bu bağlamda siyasal parti işlevlerinden birisi de partinin taşıyıcı niteliğini hükümet etme işlevi ile uyumlula tırmada görülmektedir.²⁵²

Günümüz demokrasileri,  zg r seçimler yoluyla belirlenen iktidarların siyasal parti kadroları tarafından aday gösterilen temsilcilerin,  zg r iradeleri ile seçimlerini gerçekleştiren belirlenmesi biçiminde tanımlanmaktadır. Ancak E. Fromm demokrasiyi manipüle edilmiş rıza biçiminde ele almaktadır. Bu anlamda siyasal partiler, manipüle yeteneklerini kitlelere yönlendirerek, onların rızasını oy yek nuna çevirmenin siyasal ve demokratik araçları olarak görülmektedir. Partiler iktidarda olsun ya da olmasın seçmen kitleleri ile iktidar arasında kaçınılmaz olarak köprü görevi görme işlevini yüklenirler.      toplumsal beklentileri etkileme faaliyetleri, devlet yönetimine katılma hakkının bir yönü ile siyasal bir örgüt içinde iktidarı elde etme çabası ile ele alınmaktadır. Seçmenleri bu noktada mobilize etme veya bir konu üzerinde kanalize etme bakımından sosyalleşme işlevini de partilere yükleyen bir görünümdedir.²⁵³

Siyasal partilerin en temel işlevi iktidarı elde etme yöntemlerinin belirlenmesi noktasında ortaya çıkar. Ancak literatürde, siyasal parti işlevleri; temsil, seçkin bir sınıf oluşturma ve bu sınıfı yetiştirme, hedef belirleme, çıkarları ortaya koyma, açıklama ve uzlaştırma ve mobilizasyon olarak temel kategorik başlıklar üzerinden ele alınmaktadır.²⁵⁴

²⁵⁰ Kapani, M. (2012) *Politika Bilimine Giriş*. (29. Baskı). Bilgi Yayınları: Ankara. s.183

²⁵¹ Teziç, E. (1976). *100 Soruda Siyasi Partiler*. Gerçek Yayınevi: İstanbul. s.19-20.

²⁵² Atılğan ve Aytekin, *Siyaset Bilimi*. s.245.

²⁵³ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*. s.182

²⁵⁴ Heywood, *Siyaset*, s.325

2.1.2. Partilerin Sınıflandırılması

Siyasal partilerin sınıflandırılması, parti sistemlerinin incelenmesi her ülkenin doğal ortamından, toplumsal yapısından, yönetim biçiminden etkilenen bir biçimde farklı şart ve türlerde olabilir. Siyasî partiler için çok çeşitli sınıflandırmalar kullanılmaktadır. Bu sınıflandırmalar içinde en yaygın kullanılan partiler, sayı kriterine göre tek, iki ve çok partili sistemler, kadro ve kitle partileri ayrımı ile çekirdek ve kitle partileri, temsilci ve birleştirici partiler, anayasal ve devrimci partiler, sağ ve sol kanat partiler olarak ayırım göstermektedir.²⁵⁵

Türkiye’de genellikle sayı kriterli parti sistemleri görülmekle beraber, Duverger’nin kitle ve kadro parti sistemleri de yaygın sınıflandırmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Tek partili rejimler dışında, genellikle temsili demokrasi ve siyasal katılımın kapsamının geniş tutulduğu ülkelerde birden çok parti bir arada görülmektedir. Partilerin bir arada bulunma koşulları genellikle ülkenin parti sistemleri hakkında çıkarımda bulunmanın en temel yollarından biri olarak kabul edilmektedir.²⁵⁶ Parti sayısını esas alan Duverger’den sonra Sartori parti sayısına ek olarak partiler arasındaki ideolojik mesafeyi de bir kriter olarak eklemiştir.²⁵⁷

Sayı kriteri göz önünde bulundurulduğunda karşılaşılan parti sistemleri, tek partili, iki partili ve çok partili sistemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Tek partili sistemler, halk demokrasilerinde görülen ve partiye dayanan diktatörlük biçiminde tezahür eden bir siyasal sistem olarak görülmektedir. Duverger’e göre tek partili sistem, demokrasi içinde doğmuş bir yönetimin diktatörlüğe uydurulmasıdır. Bu nedenle Duverger, XX. yüzyılın en büyük yeniliğini tek parti olarak değil parti olarak kabul etmektedir. Siyasal rekabetin mercek altına alındığı tarihsel incelemelerde de plüralist yapılar içinden doğan muhalefet partilerinin iktidarı ele geçirmelerinin ardından plüralist yapılarının aksi yönünde hareket etmeleri ve totaliter eğilimlerini ortaya koyarak tek parti olma sonucunu doğurmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken noktalardan biri, partinin tek olma isteğinin totaliter bir sonuç doğurması değil; totaliter nitelik gösteren parti yapısının tek parti olma sonucunu

²⁵⁵ Heeywood, *Siyaset*, s.321

²⁵⁶ Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler*, s.107

²⁵⁷ Atılğan ve Aytekin, *Siyaset Bilimi*, s.246.

ortaya çıkardığı düşüncesidir.²⁵⁸ Rusya’da komünist, İtalya’da faşist, Almanya’da Nazi partilerin durumu tipik tek partili sitemine örnek olarak gösterilmektedir. Bu örneklerin üzerinden ortaya konulan niteliklerden biri de tek partili sistemlerde parti ve hükümetin aynı anlamı taşımasıdır.²⁵⁹ Komünist, faşist ve Kemalist tek parti örneklerinin tamamen aynı tek partili sistemi işaret ettiği düşüncesi yanlış olacaktır. Zira söz konusu örneklerin sistematik benzerliklerinin yanı sıra ortaya çıktığı toplumsal koşullar ve tarihsel dönemler bakımından keskin farklılıkları da söz konusudur. Siyaset bilimciler arasında tek partili sistemler, gerçek tek partili ve karmaşık tek partili sistemler olarak ayırım gösterebilmektedir. Kışlalı’ya göre karmaşık tek partili sistemlerde partiler, reel politik düzlemde “belirli bir partinin” dışında kalan partiler olup, iktidara ulaşma şansı bulunmayan, göstermelik partiler olarak ele alınmalıdır. Kışlalı’ya göre, yasal olarak imkânları bulunsada dahi iktidarı elde etmesi mümkün olmayan siyasal partilerin varlığı öncül olarak kabul edildiğinde tek partili sistemden söz etmek mümkün değildir.²⁶⁰ Tek parti sisteminin diktatörlükle benzeştirilmesinin en önemli istisnalarından biri Kemalist tek parti dönemi olarak ifade edilebilir. Buradaki en temel farklılık ise tek parti yapısının Kemalist ideolojide toplumu çoğulcu bir yapıya hazırlama görevini üstlenmiş olması olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. CHP’nin ortaya çıkışında kullandığı “ocak” tipi örgütlenme modeli de totaliter partilerden ziyade kitle partilerinin niteliğine daha uygun düşmektedir.²⁶¹

İki partili sistem adından kaynaklanan bir şekilde ülke içinde yalnızca iki partinin varlığı anlamı ile sınırlanamaz, böyle bir sınırlama ile yapılacak tanımlama hatalı sonuçlara yol açacaktır. İki partili sistem, iktidarı elde etme yarışında baskın iki parti dışında diğer partilerin iktidarı etkileyebilecek güce sahip olmamasıdır. İki parti sisteminin en tipik örneği ABD olarak gösterilmekle beraber, İngiltere, Yeni Zelanda ve Avusturalya da iki parti sisteminin kullanıldığı örnekler olarak ele alınabilir. ABD’de Demokratlar ve Cumhuriyetçiler, İngiltere’de Muhafazakâr Parti ve İşçi Partisi; Avam Kamarasının etkili olduğu liberaller, Türkiye’de 1946 ve 1960 yılları arasında CHP ve DP olmak üzere sözü edilen partiler dışında başkaca partiler siyasal yaşamda var olsalar dahi iktidarı etkileyebilecek güç ve egemenliğe sahip değildirler.²⁶² Tekelci bir düzenden ziyade açık

²⁵⁸ Duverger, M. (1974). *Siyasi Partiler*, (Çev. Ergun Özbudun). Bilgi Yayınları: Ankara. s.335.

²⁵⁹ Daver, B. (1969). *Siyaset Bilimine Giriş*. Doğan Yayınevi: Ankara. s.233.

²⁶⁰ Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, s. 236.

²⁶¹ Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, s. 239.

²⁶² Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler*, s. 108.

yarışa dayanan iki partili sistemlerde görülen en önemli handikap ideolojik düzlemde seçimlerin partizan ve sınıf dayanışmasının sürdürüldüğü zaman diliminde iki hükümet programından birinin seçilmesi durumunda yeterli olmasına karşın daha bireysel ve artan sosyal farklılıklar durumunda yetersiz kalması olarak ifade edilebilir.²⁶³

İki partili sistemler içerisinde politik alan iki büyük parti olmak üzere küçük partileri de barındırmaktadır. Buradaki en temel ayrım baskın olan iktidar ve muhalefet partisi haricindeki küçük partilerin sistemin işletilmesinde etkinliğinin çok düşük düzeylerde olmasıdır. Özellikle Anglo-Amerikan ülke sisteminde çoğunlukçu temsili demokrasiler için en elverişli parti sistemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. İki partili sistemler içinde yer alan küçük partilerin önemli hale getirilmesinde en etkili faktör iki büyük partinin güç yönünden çekişmede olduğu haller olarak görülmektedir. Çünkü böylesi bir durum küçük partilerin dengeyi değiştirici niteliklerini ortaya çıkarmaktadır. Bazı durumlarda sistem üçüncü bir partiyi iki büyük partiden birinin yerini almaya götürebilmektedir. Bu durumun önemli örnekleri ise Amerika'da Whig'lerin yerini alan Cumhuriyetçi Parti iken; İngiltere'de Liberal Parti'yi egale eden İşçi Partisi'dir.²⁶⁴ 1960'lı yılların Türkiye'sinde de sistem CHP ve DP arasındaki iktidar bloklarından dolayı iki partili sistem örneğini teşkil etmektedir. CHP ve DP dışında küçük partiler de mevcut olmasına karşın söz konusu küçük partilerin hiçbir durumda DP ve CHP'yi kendileri ile ortak hükümet kurulmasına etki edecek nitelikte kuvvetleri söz konusu olmamıştır.²⁶⁵

Kısaca iki partili sistemden söz edilirken ülke içinde yalnızca iki siyasal parti olduğu düşüncesine kapılmamalı, sistemin içinde başkaca partilerin var olduğu ancak egemen iki siyasal parti dışında kalan başkaca partilerin iktidarı etkileme gücünün bulunmadığı bilinmelidir.²⁶⁶

Çok partili sistemler, ılımlı ve iki kutuplu sistem ile aşırı ve çok kutuplu sistem olarak iki farklı kategori yapı ve işleyişini ortaya koyan çok partili sistemler Kıta Avrupası'na özgü temsili rejimler içinde sıkça kullanılmakta ve kendi içerisinde iç ve dış politika bakımından birtakım sakıncalar ortaya çıkarabilmektedir. Sakıncaların temel sebebi çok partili sistemler içerisinde bulunan siyasal partilerin genellikle lider ve doktrin partileri biçiminde teşekkül

²⁶³ Heeywood, *Siyaset*, s.336.

²⁶⁴ Daver, *Siyaset Bilimine Giriş*, s.234.

²⁶⁵ Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, s.241.

²⁶⁶ Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler*, s. 108.

etmesi ve nitelikli bir çoğunluğun sağlanamaması sonucu hükümet kurma görevini sıkça koalisyonla gitme zorunluluğunu ortaya koymasından doğmaktadır. Bu durum koalisyon yönetimlerinde anlaşmazlığa düşen siyasal partilerin hükümet etme işlevini kesintiye uğratması ile olası bir kabine buhranına yol açma tehlikesi taşımaktadır.²⁶⁷

İtalyan siyaset bilimci Giovanni Sartori, çok partili sistemler içerisinde parti sayısından ziyade partiler arası kutuplaşmanın önemli olduğunu savunmaktadır. Buna göre çok partili sistemlerde ideolojik farklılıklar arasında büyük bir uçurum olmadığı takdirde partiler iki kutupta toplanarak sistemin iki partili gibi işlemesine yol açabilir. Aşırı çok kutuplu parti sistemi içerisinde de siyasal partilerin ideolojik farklılıkları partiler arasında fazla ve siyasal kutup olma bakımından yoğundur. İdeolojik bölünme genellikle toplumsal bölünmeleri yansıtır ancak siyasal parti sayısının artmasına da doğrudan etki ettiği durumlar söz konusudur. Toplumsal bölünmeye ek olarak seçim sistemi gibi teknik faktörlerde ülkedeki siyasal parti sayısı ve sistemine doğrudan etki gösterebilir. Örneğin tek turlu çoğunluk sistemleri oyların iki büyük partide toplanması sonucuna yol açarken iki turlu çoğunluk sistemi iki blokta toplanan birçok siyasal partiye yol açabilir.²⁶⁸

İlimli çok partili sistemlerin en tipik örnekleri İskandinav ülkeleri, Batı Almanya ve Belçika iken aşırı çok kutuplu parti sistemi III. ve IV. Cumhuriyet Fransa'sı, Weimar Almanya'sı ve İkinci Dünya Savaş'ı sonrası İtalya'sıdır.²⁶⁹

Partilerin kitle ve kadro partileri, sağ ve sol partiler, anayasal ve devrimci partiler gibi birçok türü görülmektedir.²⁷⁰ Fransız siyaset bilimci Maurice Duverger siyasal partileri kadro ve kitle partileri olmak üzere ikiye ayırmıştır.²⁷¹ Kadro partileri, komite partileri olarak da adlandırılmakta ve özellikle seçim süreçleri içinde daha çok oy toplama amacını taşıyan bir yapı göstermektedir. Bu parti türünde önemli olan seçkinlerin bir araya getirilmesi ve adayların seçim kampanyalarını örgütleme bakımından sermaye destekçilerinin sağlanmasıdır.²⁷² Kadro partileri sıkı bir parti disiplini barındırmayan siyasal yelpazenin sağ kanadında yer alan, genel oy ilkesinden önce ortaya çıkıp temelini parlamento içinden sağlayan ve Batı demokrasilerinin iktidar yarışlarında ortaya ilk çıkan

²⁶⁷ Daver, *Siyaset Bilimine Giriş*, s.234

²⁶⁸ Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, s.242-243

²⁶⁹ Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, s.111-112

²⁷⁰ Aydoğan, M. (2018). *Geçmişten Günümüze Parti ve Örgütlenme*. Galeati Yayıncılık: Ankara. s.15

²⁷¹ Günel, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s.19

²⁷² Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, s.49

parti tipi olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷³ Kadro partileri asli ağırlıklarını meclis gruplarından almaları sebebi ile disiplinini ve genel merkez otoritesi zayıf, tutucu, düzen yanlısı ve ideolojik ağırlığı düşük partilerdir.²⁷⁴

Kitle partileri işçi sınıfının mücadelesi sonucu oy hakkının genişlemesi ile ortaya çıkmış ve üye sayısının yüksek oranlarda tutulması amacıyla örgütlenen bir siyasal parti türü olarak kurgulanmıştır. Bu partilerde üye sayısının çokluğu mali zorlukların aşılmasının bir metodu olarak görülmektedir.²⁷⁵

Bu parti tipinin yol açtığı sistem halk yığınlarına siyasal eğitim verme imkânı ile parti tipinin siyasal ve mali yönlerinin birleştirilmesine doğrudan etki göstermektedir.²⁷⁶ Kitle partileri seçmenlerinin tümünü üye yapma yoluyla seçmen sayısı ve üye sayısını eşitlemeye çalışır, kadro partileri ise üye kaydından ziyade seçim döneminde oy getiri potansiyeli yüksek kişi ve grupları kazanmaya çalışır. Bu nedenle kadro partilerinde üye ve seçmen sayısı arasında ciddi farklar bulunur. Duverger'e göre genel gelişim yönü kadro partilerinden kitle partilerine doğrudur.²⁷⁷ Kadro ve kitle partileri arasındaki önemli farklardan biride temel örgüt birimleri arasındaki farktır. Kadro partileri komite tipi örgüt birimleri ile tezahür ederken kitle partileri ocak tipi örgütlenme birimlerine dayanır. Ocak tipi örgütlenme çok sayıda üyeye sahip olma amacına bağlı bulunması nedeniyle, mahalle ve köylere kadar uzanan örgütlere yol açmaktadır.²⁷⁸

Kadro ve kitle partileri ayrımında partinin doktrini ve yöneldiği sınıf, parti türünün belirlenmesinde, faktör özelliği göstermez ancak işçi sınıfına yönelmiş siyasal partilerin hemen hemen hepsi seslenme grupları bakımından kitle partileri olarak özellik gösterir. Siyasal partilerin sınıflandırılmasında siyaset bilimi disiplini parti türlerini karşıt pozisyonlarda tanımlasa dahi kitle partisi ile sınıf partisi ayrımı yapılamamaktadır. Zira bu ayrım birbirine karşıt oluşturmeyen kitle ve sınıf partileri için söz konusu edilemez.²⁷⁹

Toplumsal hareketler gibi siyasal partiler de modern bir hadise olarak değerlendirilmektedir. Amerikan ve Fransız siyasal devrimlerinden sonra parlamento ve

²⁷³ Günal, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s.19

²⁷⁴ Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, s.228

²⁷⁵ Günal, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s.19

²⁷⁶ Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, s.50

²⁷⁷ Daver, *Siyaset Bilimine Giriş*, s.232

²⁷⁸ Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, s.228-229

²⁷⁹ Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, s.52

seçimlerin gelişimi, soyluların partilerini kendi çevreleri içinde saygınlık ve servet sahibi bireylerden küçük seçim kurumları oluşturması biçiminde cereyan etmiştir. Oy hakkının yaygınlaşması ve seçimle iş başı yapan meclislerin artışı ile siyasi partiler ulusal çapta sürekli örgütler haline dönüşmüş ve XIX. yüzyıl sonlarında seçimlerin finansrlğnden siyasi katılımın aracıları haline doğru gelişme göstermiştir. XX. yüzyıl boyunca birbirinden farklı biçimlerinde dünyanın diğer alanlarına yaygınlık gösteren kitle partileri kapitalist batı toplumların başat etkenlerinden biri haline gelmiştir.²⁸⁰

Siyasal parti türlerinden yapılan ayrımlardan biri de çekirdek ve kitle partiler arasındadır. Çekirdek parti kavramı kitlesel örgütleri gereksiz gören, ileri gelenler partisi anlamını taşırken kitle partileri geniş seçmen ve ye kitlelerine önem verir. Çekirdek partilerin tipik ilk rnekleri Sovyetler Birliği Komnrist Partisi, Alman Nazi Partisi ve in Komnrist Partisi olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁸¹

Neumann tarafından yapılan ayırım temsil partileri ve birleştirici partiler arasındadır. Temsil partileri seçimlerde oyların güvenliğini misyon olarak yüklenen partiler olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle temsil partilerinin temel stratejileri ‘hepsini yakala’ biçiminde kurgulanmaktadır. Birleştirici partiler ise reaktif değil, proaktif stratejilerden beslenir. Yığınların sorunlarına efektif çözümler değil yığınları harekete geçirmeyi amaçlayan parti türü olarak görünmektedir.²⁸²

Bir ayrımda reformcu ve devrimci partiler arasında görülmektedir. Reformcu partiler eğer muhafazakâr bir çizgide iseler karşı çıkılmayan mevcut toplumsal ve siyasi düzendeki önlenemeyen değişimleri yerleştirmeye çalışırken eğer radikal iseler arzulanan değişimleri gerçekleştirmeye çalışırlar. Devrimci partiler ise yeni bir düzen kurmayı hedefler. Tüm sosyalist partiler devrimci parti özelliği gösterir çünkü sosyalist partilerin temel amacı kapitalist toplum biçimini allaşa ederek yerine sosyalist toplum biçimini yerleştirmektir. Sömürge yönetimini devirme amacını taşıyan milliyetçi partiler ve daha hiyerarşık ve otoriter toplum tipini kurmaya çalışan faşist partiler de sınırlı bir biçimde devrimci parti tipine dâhil edilebilir.²⁸³

²⁸⁰ Bottomore, T. (2017). *Siyaset Sosyolojisi*. (ev. E. Mutlu). İletişim Yayınları: İstanbul. s.62

²⁸¹ Heywood, *Siyaset*, s.321

²⁸² Heywood, *Siyaset*, s.323

²⁸³ Bottomore, *Siyaset Sosyolojisi*, s.64

İdeolojik yönelimlerine göre partilerin sınıflandırılmasında sağ kanat ve sol kanat parti ayrımları yapılabilir. Sol kanat partileri ilerlemeci sosyal reform, ekonomik dönüşümlere bağlılıkları yönünde karakterize edilmiş görülürken sağ kanat partiler muhafazakâr ve faşist eğilimlerin temsil edildiği parti türleri olarak görülür. Sağ kanat partiler temel stratejilerini mevcut düzen yanlısı ve devamlılık üzerine kurmuş partiler olarak ifade edilmektedir. Sağ kanat partilerin müdafileri genel olarak orta sınıfı içeren kesimden oluşmaktadır.²⁸⁴

Siyasal partilerin reformcu veya devrimci, sağ kanat veya sol kanat partiler arasındaki amaç farkıyla türlerine ayırma metodu sınırların tamamen belirgin bir şekilde yapılması mümkün görülmemektedir. Zira sağ ve sol kanat partileri reformcu-devrimci veya legal-illegal parti özellikleri de gösterebilir. Bu nedenle partilerin sağ ve sol kanat basitçe ayrımları yanıltıcı sonuçlara yol açabilir. Ayrımın kesin olarak yapılması belirli bir toplumsal sistem içinde neyin değişim olarak görüldüğünü belirlemenin zorluğunu ortaya koymaktadır.²⁸⁵ Modern demokrasilerin gelmiş olduğu nokta, seçim yarışı içinde partilerin ideolojik kimliklerini bulanıklaştırma, temel kuruluş ilkelerini izole etme gibi etkilere yol açabilmektedir. Büyük Britanya İşçi Partisi'nin kendisini “yeni” İşçi Partisi olarak tanımlaması oy kaygısını orta sınıfa doğru yönlendirmesi ile sonuçlanmıştır. Kısaca klasik sınıflandırma türleri insan hakları, hayvan hakları, çevre, feminizm vb. gibi yeni politik alanların sıkça gündeme alınması bakımından artık yetersiz ve hatta gereksiz hale dönüştüğü iddia edilebilir.

2.2. Siyasal Partilerin Doğuşu ve Gelişimi

Siyasal partilerin modern bir hadise olduğu ön bilgisi dâhilinde, parlamentarizmin kökenlerinin parti olgusundan çok daha eskilere dayandığı ve ilk partilerin parlamentoların içinden türediği göz önünde bulundurularak siyasal partilerin kökenlerine ilişkin tarihsel bir inceleme yapılması gerekmektedir.²⁸⁶

Modern siyasal partiler, kapitalizmin ve burjuvazinin anayurdu Britanya'da burjuvazinin iktidar mücadelesinin öbeğinde varlığını ilk kez ortaya koymuştur.

²⁸⁴ Heywood, *Siyaset*, s.324.

²⁸⁵ Bottomore, *Siyaset Sosyolojisi*, s.65.

²⁸⁶ Günal, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s.31.

Burjuvazinin aristokraziyle mücadelesinde silahlı isyanların yanı sıra ilk siyasal partiler de varlık kazanmış ve rejimin sosyoekonomik ve dinsel kurumlarını korumak isteyen kralın mutlak haklarına karşı da bir mücadele yürütülmüştür. Bu mücadeleden doğan ve bugün İngiltere’de Muhafazakâr ve Liberal Partiler olarak siyasal alanda varlığını sürdüren Tory’ler ve Whig’ler İngiliz Devrimi’ni bir arada yürütmüşlerdir. Devamında ise işçi sınıfının burjuvaziye karşı mücadelesi İşçi Partisi’nin doğmasına zemin hazırlamıştır. XVIII. yüzyılda ABD Anayasası’nın hazırlık sürecinde çiftçi, sanayici ve orta sınıf mücadelesi federalistler ve anti-federalistler arasında yürütülmüş, süreç aynı zamanda tarihsel olarak modern anlamda siyasal partilerin doğumunun da gerçekleşmesine olanak sağlamıştır.²⁸⁷

Siyasal partilerin gelişmesi genellikle demokrasinin gelişmesi ile paralel olarak oy hakkı ve parlamento yetkilerinin genişlemesi ile bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Parlamento fonksiyonlarının genişlemesi üyelerinin ortak niteliklerine göre gruplaşma eğilimlerini ortaya çıkarırken, oy hakkının genişlemesi ise seçmenlerin komiteler vasıtasıyla örgütlenmesi ve oyların adaylara yönlendirilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu durumun doğal sonucu ise siyasal partilerin ortaya çıkışı olarak ifade edilmektedir. Partilerin ortaya çıkışı teorik bağlamda bu yönüyle ele alınsa dahi bazı durumlarda, uygulamada bu amaçlardan sapma biçiminde örgütlenen ve ortaya çıkan siyasal partiler de olduğu doktrinde kabul görmektedir.²⁸⁸

XVIII. yüzyılda temelleri atılan, XIX. yüzyılda modern anlamına kavuşan siyasal partiler oy hakkı mücadelelerinin bir sonucu olarak kabul edilirken, tarihsel çözümlemenin dikkat çektiği bir nokta da oy hakkının ve XIX. yüzyıl liberalizminin ikilemidir. Öyle ki parlamenter ve anayasal bağlılığı kurulmuş liberalizm kadın nüfusunu ve erkek nüfusun önemli bir kısmını oy hakkından mahrum edip etmeyeceği ikilemiyle mücadele ederken siyasal partilerin kurumsallaşma evresine girmiş olması, oy hakkı bakımından hâkim sınıfların frenlemesine karşı kitle mücadelelerini ortaya koymuştur. Bu ikilemin en net tezahürlerinden biri 1840 yılının ABD’inde neredeyse yarım asırlık bir siyasal partinin var olduğu koşullarda, oy hakkının nüfusun yalnızca %14’ü tarafından kullanılabildiği gerçeği ile cereyan etmiştir. 1832 Britanya yasası ile orta sınıf burada oy hakkını elde edebilmişken,

²⁸⁷ Atılğan ve Aytekin, *Siyaset Bilimi*, s. 242.

²⁸⁸ Duverger, *Siyasi Partiler*, s.16.

bu durumun kadınların oy hakkı mücadelesinde XX. yüzyıl ortalarında ancak sonuç verdiği de paradoksun diğer görünümüdür. Genel ve eşit oy hakkı ise ancak 1948 yılında BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile ilan edilebilmiştir. Egemen sınıfların baskısı ve diğer sınıfların bunlara karşı oy hakkını talep etme mücadelesi XX. yüzyıl itibarıyla genişlemiş seçmen kitleleri ile yönlendirilen sistemler kurulmasına yol açmıştır. Bu durum aynı zamanda kitle iletişiminin ve kitlesel parti örgütlenmelerinin kaynağı olarak görülmektedir. Bu uzun tarihsel mücadeleler sırasında, egemen sınıfların genel oy hakkını reddi ise seçmen kitlelerinin liberal demokrasiye bağlanmasında itici güç olarak görülmektedir.²⁸⁹

2.2.1. İngiltere’de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı

Parlamento ilk kez tarihsel olarak İngiltere’de karşılaşılan bir siyasal kurum olarak ele alındığında, siyasal partilerin oluşumuna zemin hazırlayan ilk hiziplerin de buradan çıkmış olması paralellik göstermektedir. XVII. ve XVIII. yüzyılda monarşi karşısında güç kazanmaya başlayan parlamentoların İngiltere ayağında parlamento içi iki hizip arasındaki mücadele monarşinin nasıl olması gerektiği konusundaki çekişmeden doğmuştur.²⁹⁰

Parlamento’nun etkin gücü demokratik ve temsili bir yapının varlığı için yeterli olmamıştır. Oy hakkı toprak sahiplerine tanınan ve nicelik bakımından kısıtlı bir kesime tanınan bir hak biçimindedir. İlk siyasal partilerin temsili biçiminde ortaya çıkan parlamento hiziplerinin, iç savaş sonrası II. Charles dönemine tekabül etmesi 1678’den 1681’e dek ciddi bir yönetim krizine yol açmıştır. Krizin siyasal yaşamda ortaya çıkardığı dönüşümün somut sonucu ise, Anglikan kilisesinin kral yanlısı Tory hizbi ile Katolik kilisesinin burjuvazi yanlısı Whig hizbinin oluşumudur.²⁹¹ Tam olarak parti biçiminde kabul edilmeyen bu parlamento hizipleri, yaklaşık bir asır kadar sonra, İngiliz siyasal sisteminin iki büyük partisine yani Liberal ve Muhafazakâr Parti’ye dönüşecektir.²⁹² Muhafazakâr Parti’yi oluşturan Toryler ve Liberal Parti’yi oluşturan Whigler, siyasal partilere dönüşerek İngiliz

²⁸⁹ Atılğan ve Aytekin, *Siyaset Bilimi*, s.243.

²⁹⁰ Dağ, M. (2012). Türkiye’de ve İngiltere’de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*. 4(2), s.43.

²⁹¹ Göktürk, G. (2016). The Emergence of Political Parties: The Social and Historical Origins. *Istanbul Journal of Sociological Studies*. 54(2). s.253-254.

²⁹² Günel, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, s.33.

siyasal yaşamında ve parlamento tarihinde, ciddi bir süreklilik ve tecrübe birikiminin oluşmasında etkili olmuştur.²⁹³

Parlamento hiziplerinden doğan bu partilerin günümüz anlamını içerecek biçimde siyasal partilere dönüşmesi ancak 1832 tarihli Parlamento Reform Yasası'nın kabulü ile oy hakkının genişlemesi sonucunda mümkün olmuştur. Yasa 43 yeni bölgede, %50 oranını aşan düzeyde oy hakkını tanımış, böylece partilerin çekişme odağı krallardan seçmenlere doğru evrilmiştir. Yasanın öncesinde İngiliz Parlamentosunda milletvekilliği bir alım satım konusu olarak görülmekteydi. Parlamentoda elde edilecek bir sandalye ortalama 6.000 sterlin civarındaydı. 1832 Yasası bu durumu büyük ölçüde ıslah etmiştir.²⁹⁴ Yasanın oy hakkını genişleten sonucu seçmen kütüklerinin tanımlanmasında işleyişin hızını arttıramamış, bu görevi ise Liberallerin ve Muhafazakârların kayıt dernekleri üstlenmiştir. Parlamento gruplarının seçmen kayıt dernekleri ile etkileşimi siyasal partilerin kurulması ile sonuçlanmıştır.²⁹⁵ Bu durum yalnızca siyasal partilerin doğuşunu değil, aynı zamanda demokrasinin gelişimi ve siyasal katılımın çerçevesinin genişlemesinin tarihsel köklerini içermektedir. Parlamentonun kurumsallaşması, parlamento gruplarının oy hakkının genişlemesi ile seçmen kitlelerine entegrasyonu sonucu İngiltere siyasal partileri tarih sahnesindeki yerini almıştır.²⁹⁶

XIX. yüzyılda değişen toplumsal koşullar, Torylerin ve Whiglerin siyasal mirası üzerinde bir yenilik biçiminde, politik örgütleri yeniden dizayn ederek Liberal ve Muhafazakâr Partiyi oluşturmuşsa da parlamento temsil gruplarında biçimselliğin haricinde niteliksel bir dönüşüm söz konusu olmamıştır. 1906 yılında Liberal Partinin yerini alacak İşçi Partisinin kurulmasına kadar geçen süreçte, bu iki parti karşıt pozisyonlarda gibi görünse de, reel politik sahada mülkiyet ve sermayeye odaklı işleyici sırasıyla, tek bir parti gibi yönetmişlerdir. Duverger'in ifadesi ile bu durum parti ittifakları konusunda, şöyle açıklanmaktadır; *“Büyük Britanya’da Liberaller resmen Muhafazakârlardan ayrı bir parti oluştursalar dahi, gerçekte bu iki partinin ittifakı o denli sıkıdır ki, Liberaller bu nedenle Muhafazakârların bir parçası sayılmalıdır. İki partili sistemlerde ittifakların istisna kabul edildiği noktada, bu durumun üçüncü bir partinin ikinci partinin yerini almasında geciktirici*

²⁹³ Durgun, S. (2017). Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri. Taşkın, Y. (Ed.) *Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*. İletişim Yayınları: İstanbul. s. 339.

²⁹⁴ Karamustafaoğlu, T. (1961). İngiliz İşçi Partisi. *AÜHFD*. 18(1). s.229.

²⁹⁵ Günel, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, s.33-34.

²⁹⁶ Dağ, *Türkiye’de ve İngiltere’de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı*, s.45.

bir sonuç doğuracağı düşüncesi, ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında Liberallerin yerini alabilen İşçi Partisi örneğini destekler niteliktedir.²⁹⁷

Endüstri Devrimi'nin dönüşüme uğrattığı proletarya, ardından Reform Hareketinin işçi sınıfını endüstrileşmiş şehirlerde cereyan eden orta sınıfın geçici olarak birleşmesinde itici güç durumunda olmuştur. 1832 yasası, orta sınıfın isteklerini tatmin eden bir sonuç olarak değerlendirilirken, proletaryanın istekleri sonuçsuz kalmış ve işçi sınıfının *Reform Yasası* tabiri, *1832 İhaneti* olarak kayda düşülmüştür. İngiliz siyasal partilerinin işleyişinin tarihsel hatları bugün bulunduğu noktaya gelene dek birçok dönüşüm yaşamıştır. İngiliz teamülleri genellikle iki partinin varlığını zorunlu kılmaktadır. Parlamente'ya ancak 1918'de Liberal ve Muhafazakâr Partilerin yanında üçüncü bir parti olarak katılabilen İşçi Partisi, sistemin iki partili yapısında bir değişime sebep olmamıştır. Çünkü İşçi Partisi, Liberal Partiyi parlamente'da oldukça düşük bir siyasal konuma getirmiş ve parlamente'ya hâkim iki siyasal partiden biri olan Liberal Partinin yerini almıştır.²⁹⁸

2.2.2. ABD'de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı

Siyasal partilerin ortaya çıkışı, ilk kez İngiltere'de cereyan ediyor gibi algılanıyor olsa da, modern siyasal partilerin ortaya çıkmasında ilk örnekler ABD'de görülmektedir. ABD Anayasası'nın yapımı sırasında mücadelede bulunan federalist ve anti-federalist gruplardan; federalistler kapitalizmin çıkarlarını savunan Hamilton'ın etrafında yer alırken, kapitalizmin karşısında orta tabakanın çıkarlarını savunan Thomas Jefferson'ın etrafında birleşenler anti-federalist grubu oluşturmaktaydı.²⁹⁹

Amerika'da siyasal partilerin kurumsallaşmasının altında yatan temel sebep, aynı tarihsel dönem içinde Kıta Avrupası'nda toplumsal ve siyasal alanda dönüşümün feodalite ve burjuvazi mücadelesi kısılcığında sürdürülürken, Amerika'nın endüstri devrimini tamamlamış durumda olması ve aristokrat sınıfın Amerika'da var olmamasıdır. Bu durum Amerika'nın yerleşik ideolojisinin liberal doktrinde sabitliğini ve etkili sınıf mücadelelerine rastlanmamasını açıklamak noktasında anlamlıdır. Liberal pragmatizmin hemen hemen her alana sinikliği, federalist ve anti-federalist bölünmeyi dahi liberal düşüncenin iki tezahürü

²⁹⁷ Duverger, *Siyasi Partiler*, s.417-418.

²⁹⁸ Karamustafaoğlu, İngiliz İşçi Partisi. s.227-228.

²⁹⁹ Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler*, s.17.

olarak görmeyi mümkün hale getirmektedir. Bireyciliğin yoğun olarak ön plana çıktığı Amerikan parti sistemi içinde işçi sınıfının siyasal bir parti biçiminde politik alana entegre olamamasını nedeni olarak da görülen liberal pragmatizm, işçi sınıfının sınıf bilincinden yoksun olmasının da sebepleri arasında görülmektedir.³⁰⁰

Avrupa'nın toprak mülkiyeti gelişiminde etkili olan toprak aristokrasisi, Amerika'nın morfolojik faktörleri göz önünde bulundurulduğunda toprak yapısı aristokratik yapıların oluşumuna imkân vermemiştir. Bu nedenle Amerikan toprak mülkiyeti ancak mülk sahibinin ürün alabileceği parçalar şeklinde dizayn edilmiştir. Bu durum Amerika'da aristokratik yapının gelişmesini engelleyen bir faktör olarak gelişirken, aynı zamanda burjuvaziyi kurumsallaştırmış ve kapitalist modelin sınırlandırılmasını da engellemiştir. Bu durumun en doğal sonuçlarından biri de Avrupa ile Amerika sistemlerinin temelde ayrılıklar göstermesidir. Amerikan sisteminin dönüm noktası 1861 ve 1865 yılları içinde yaşanan iç savaş sonrasında endüstriyel üretim ilişkileri ile yeni bir sürece girmiş, plantasyon kölelik kaldırılarak demokrasinin önündeki en önemli engel aşılmış ve siyasal partilerin düşünce zemini için uygun ortam kurulmuştur.³⁰¹ Ayrıca, Jackson'ın 1828 yılında seçim başarısını üstlenmesinin ardından idari mevkileri, yarışı kazanmasında yardımcı olanlara dağıtması "*Spoil System*"* adı verilen ganimet sisteminin kurulmasını ve komitelere güçlü mali araçların tahsisi ile seçim mekanizması içinde komitelerin gücünü artmasını sağlamıştır.³⁰² Amerika'nın kuruluşunda önderlik eden düşünce insanları başlangıçta hizipçilik ve bölünme endişesi ile siyasal partiler gibi yapılara ılımlı yaklaşım göstermemiş olsalar da başkanlık seçimleri esnasında seçim koalisyonlarının ve destek komitelerinin oluşması siyasal fikir, tutum ve davranışlarda benzeşen grupların oluşumuna zemin hazırlamış ve dolayısıyla siyasal partilerin oluşumu kaçınılmaz bir sonuç olarak görülmüştür.³⁰³ Böylece modern anlamda ilk siyasal partiler ABD'de ortaya çıkmış ve tarihsel olarak Federal Parti(Whigs, 1860 sonrasının Cumhuriyetçi Partisi) 1800 yılında başkanlık seçimlerinin taban partisi olarak siyasal yaşamına başlamıştır.³⁰⁴

³⁰⁰ Günal, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s.35.

³⁰¹ Göktürk, *The Emergence of Political Parties*, s.251-252.

*Spoil System; Ganimet sistemi olarak adlandırılan bu sistem; Amerika'da seçimlerin kazanılmasının ardından, seçimin kazanılmasında yardımcı dokunan kişi ve kurumlara, seçim sonrasında makam ve mevkilerin pay olarak dağıtılmasıdır.

³⁰² Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, s.19.

³⁰³ Durgun, *Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri*, s.339.

³⁰⁴ Heywood, *Siyaset*, s.321.

İşleyen bir toplum sözleşmesi için sınıfsız bir toplum yaratma zorunluluğunun ortadan kalkmış olduğu kapitalist üretim modelinde ekonomik eşitsizliğin liberal model için ortaya çıkarabileceği sorunlar, oy hakkının mülk sahibi olmayanlara da tanınması durumunda burjuva devletin desteklenmesi için yeterli gelip gelmeyeceği noktasında bağlantılı görülmekteydi. Bu nedenle Macpherson'a göre, kurulacak parti sistemi oy hakkı vasıtasıyla işçi sınıfı ve kapitalizm arasındaki çekişmeyi etkisiz hale getirecek biçimde sistematize edilmeliydi. ABD siyasal sisteminde partiler, liberal modeli ve kapitalist işleyişi olası sınıfsal bölünmelerin tehlikesinden uzak tutma mekanizmaları biçiminde kurmuştur. Przeworski'nin oy hakkının kapitalizmi devirme noktasında yetersizliğini ise ülkede işçilerin sayısal çoğunluğu elde edememesi ve bu nedenle çoğunluğun tarafında ılımlı bir konum almak durumunda bırakılan işçiler diğer gruplarla birleşmek zorunda kalmıştır.³⁰⁵ Bu klikler üzerinde ülkede hakim iki kanat da liberal modelin ilkelerini benimsemiştir. Ancak temel ilkelerin liberal öğretide birleştiği bu iki kanat oy hakkının kullanılması konusunda ayrılık göstermiştir. Kent burjuvazisi oy hakkının sınırlılığından yana pozisyonunu belirlerken, işçi ve köylü sınıfının homojenize birlikteliğinden beslenen burjuvazi ise oy hakkının genişletilmesinden yana duruş göstermiştir. Aristokrasi ve burjuvazi savaşımı genel oyun gelişini Avrupa'da geciktirse de, aristokrat yapının Amerika'da olmayışı ve sistemin sayısal yönden yetersiz ve örgütsüz işçi sınıfı ve burjuva sınıfını uzlaştırma yoluna gitmesi oy hakkının genişlemesi Amerika'da daha hızlı çözümlenmiştir. Bu durum siyasal partilerin Amerika'da diğer Batılı devletlerden önce kurulmasında da etkili olmuştur.³⁰⁶ Federal Parti bir süre sonra İngiltere özenimi ile Whigs ismini almış, daha sonra toplumsal sorunlara çözüm üretme noktasında yaşanan tıkanıklık partinin dağılmasına yol açmıştır. Akabinde kölelik karşıtı demokratlar ve bu partinin eski yöneticileri bir araya gelerek Cumhuriyetçi Parti'yi kurmuşlardır. Anti-federalist kanat temsilcileri ise Amerikan'ın iki büyük partisinden biri olan Demokrat Parti'de yer almışlardır. Demokrat Parti 1790'lı yıllarda Jefferson ve Madison tarafından kurulmuştur.³⁰⁷

Cumhuriyetçi ve Demokrat Parti temelinde gelişen ABD toplumsal yapısında, siyasal partilerin belirleyici faktörü temel yapının liberal doktrinde kurulmasıdır. İki partili sistem işleyişinde en tipik örneklerden birini teşkil eden ABD siyasal parti sistemi, II. Dünya

³⁰⁵ Carnoy, M. (2014). *Devlet ve Siyaset Teorisi*. (Çev. S. Coşar, A. Örküp vd.) Dipnot Yayınları: Ankara. s.53.

³⁰⁶ Göktürk, The Emergence of Political Parties, s.252.

³⁰⁷ Durgun, Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri. s.339.

Savaşı sonrasında ulus-devlet inşa sürecine giren ülkelerde yerleşen siyasal parti sistemlerinde de önemli rol oynamıştır.³⁰⁸

2.2.3. Fransa’da Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı

Fransız Devrimi’nden itibaren iktidarı elde etme mücadelesi iki ya da üç karşıt görüş alanını birbirine karşı rekabet etme durumunda bıraktığı için Fransız siyasal yaşamının yapısı sıkça değişiklik göstermiştir. Fransız siyasal yaşamının bu dinamik yapısı içerisinde siyasal partilerinin de gelişiminin ve dönüşümünün izlerini sürmek dolayısıyla güç hale gelmektedir. Fransız siyasal alanı içinde yer alan muhafazakâr ve ilerici gruplar arasında sürdürülen iktidar mücadelesi yalnızca bu iki grubu temsilen örgütlenmiş iki siyasal partiyi kapsayacak biçimde olmamıştır.³⁰⁹ 1789 Fransız Devrimi sonrası toplanan mecliste, kralın sağında ve solunda yer alan sandalyelerin konumları ile saptanan ideolojik konum, Fransızların siyasal terminolojiye sağ ve sol kavramlarının kazandırılmasında etkin olan siyasal dizgedir. Siyasal partilerin kuruluşunda kapsayıcı söylem parlamentodan türemesi yönündedir. Ancak Fransız siyasal partileri İngiltere ve ABD örneklerinden farklı olarak parlamento dışından kuruluşu meydana gelmiş siyasal partilerdir. Kuruluş yönünden farklılık gösterse de siyasal partilerin gerçek anlamları ile örgütlü yapılar olarak ulusal siyasal yaşama girmesinde dönüm noktası benzerlik göstermektedir. Bu dönüm noktası diğer ülkelerde olduğu gibi oy hakkının genişlemesi ile gerçekleşmiştir. Örgütlü kurumsal yapılar olarak siyasal yaşama müdahil olan siyasal partilerin varlığı ise 1875 yılından itibaren ortaya çıkmıştır. Fransız siyasal yaşamına hâkim sağ ve sol kanat anlayışının yanı sıra radikal çizgide yer alan siyasal partilerin de bu tarihten itibaren kurulmaya başladıkları bilinmektedir.³¹⁰

Duverger’in siyasal partilerin kuruluşuna ilişkin temel görüşlerinden biri de, parlamentoda yer alan grupların siyasal doktrin ortaklığının itici güç olma özelliği göstermesidir. Teorinin yanı sıra reel politik yaşamda karşılaşılan olgular daima bu savunmayı destekler nitelikte olmayabilir. Örneğin Fransa’da kendi mesleğini savunma isteği, coğrafi yakınlık gibi sebeplerle bir araya gelen ilk parlamento gruplarının yöresel

³⁰⁸ Göktürk, The Emergence of Political Parties, s.253.

³⁰⁹ Luc Albert, J. (2005). Siyasi Partilerin Örgütlenmesi ve Parti İçi Demokrasi. *Türkiye Barolar Birliği ve Ankara Barosu Siyasi Partiler ve Demokrasi Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (3. Baskı.) Güngör Basım: Ankara. s.17.

³¹⁰ Günal, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, s.36-37.

topluluklarının öncelikle fiziksel ve ortak çıkarlar etrafında toplanıp, sonrasında ideolojik gruplara dönüştüğü ve daha sonra ortak bir doktrin ile siyasal parti oluşumlarına zemin hazırladığı bilinmektedir.³¹¹

Etats Généraux 1789'da Versailles'e geldiklerinde sistematize edilmiş bir teamülün içinde yer almadıklarından dolayı, aynı bölgeden gelen temsilciler bir araya gelme eğilimi göstermişlerdir. Tamamen davranışsal olarak sergilenen bu tutum doğrudan siyasal ve ideolojik bir itici güçten beslenmemiştir. Bunun ilk örneklerin olan ve düzenli toplantılar gerçekleştiren Breton milletvekilleri Breton kulübünü oluşturmuş ve kısa bir süre sonra kulüp Anayasa Dostları Derneği adını almıştır. Dernek vasıtasıyla gerçekleştirilen toplantı ve faaliyetleri esnasında gösterdikleri katı disiplin nedeniyle "jacobins" veya "jacobites" adıyla anılmaya başlanmışlardır. Jakobenler, kurulan birlikler içerisinde siyasal yaşama hakim görüşler bakımından en önemli kuruluşlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Disiplin ve siyasal tavırları Fransa coğrafyasının dışına taşacak minvalde öykünmelere de yol açmıştır. Jakobenlerin ardından ılımlılar da Feillant'lar kulübünü kurmuşlar ve Cordeliers kulübünün kuruluşu da onları takip etmiştir. Birlik, grup veya kulüp biçiminde ortaya çıkan bu yapılar, Fransız siyasal sisteminde parti kuruluşlarına öncülük etmekle beraber bugün bilinen anlamda bir siyasal parti biçiminde nitelendirilemezler. Komite yapılarının daha hızlı örgütlenmesinde etkili olan sol anlayış, Fransız siyasal partilerinin oluşumunda öncü konumdadır.³¹²

Fransız siyasal sisteminde 200 yıllık bir mücadele ürünü olan siyasal partilerinin tarihi önemli bir birikim ve arka plan taşımaktadır. Fransız siyasal yaşamında belirli evreleri tamamlamış olan siyasal partiler, bir gelenek biçiminde birlik, komite ve kulüpler ile sıkı bağlar içindedir. Bu tip bağları en etkin kullanan siyasal parti Fransız Komünist Partisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransız siyasal partilerinin değerlendirmesi, Fransız siyasal yaşamından bağımsız olarak ele alınamaz. Beş cumhuriyet, iki imparatorluk ve hanedan dönemleri oldukça yoğun ve çalkantılı mücadelelerle örülü Fransız siyasal yaşamının nitelikli bir incelemesinin ortaya konulması, olanaklarının üzerinde bir çaba gerektirmektedir.³¹³

³¹¹ Duverger, *Siyasi Partiler*, s.17-18

³¹² Göktürk, *The Emergence of Political Parties*, s.262-263.

³¹³ Luc Albert, *Siyasi Partilerin Örgütlenmesi ve Parti İçi Demokrasi*, s.27.

Fransa siyasal partileri, ABD ve İngiltere benzeri bir biçimde iki kanat üzerinde yerleşik egemen partiler şeklinde örgütlenmiş değildir. Sağ ve sol ideolojik yapıların temsil edildiği veya daha radikal ideolojilere hâkim irili ufaklı birçok siyasal parti Fransız siyasal yaşamı içinde varlık göstermektedir.³¹⁴ Fransız siyasal yaşamında etkili olan partilerden önemli birkaçına, aşırı sağda FN(Halk Cephesi Partisi), sağda UMP(Halk Çoğunluğu Partisi), merkez sağda UDF(Fransız Demokrasi Partisi), aşırı solda LCR(Devrimci Komünist Parti) ve LO(İşçi Mücadelesi Partisi), solda PS(Sosyalist Parti) ve LCR(Fransız Komünist Partisi) örnek verilebilir.³¹⁵

2.2.4. Almanya’da Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı

Alman siyasi partilerinin ortaya çıkışı XIX. yüzyıl ortalarında İkinci *Reich* yani Alman Ulusal Meclisi kuruluşu ve sınırlı da olsa oy hakkının tanınması ile başlamıştır. Bu sınırlı girişim sonraki süreçte siyasal partilerin gelişiminde önemli rol oynamıştır. 1871 ile 1918 arasında süren imparatorluk rejimi Alman Sosyal Demokrat Partisinin kurumsallaşmasında 1863 yılında kurulan Alman İşçi Birliği ve 1869 yılında kurulan Sosyal Demokrat İşçi Partisinin 1875 yılında bir araya gelmesi ile örgütlenmesi sonucu oluşmuştur. 1871 seçimlerinde halkın farklı kesimlerini temsil eden 8 parti meclise temsilci göndermiştir. Bu sayılar 1918 yılında 11, 1930 yılında 15’e çıkmış ve 1933 yılında Hitler’in partileri kapatmasına kadar Halk Partisi, İlerici Halk Partisi, Demokrat Parti, Katolik Merkez Partisi, Alman Milli Halk Partisi öne çıkan siyasal partiler olmuştur. 1933’e kadar Alman Parti sistemi çok partili yapıda iken İkinci Dünya Savaşı sonrasında iki partili sistem kurulmuştur.

Sosyal Demokrat Parti, Hitler dönemi dışında Alman siyasal parti tarihi içinde belirleyici bir konumda olmuştur. Alman Şansölyesi(Başbakan) Bismarck ve Kayzer Wilhelm için *sosyalizm*, vatan hainliği ile eşdeğer tutulmakta ve bu nedenle Bismarck tarafından yasaklanan sosyalist partiler Sosyal Demokrat Parti’nin siyasetini illegal yolla yürütmesine yol açmıştır. İllegal siyaset metotları partinin gelişiminde ve kitle partisi haline dönüşmesinde itici bir güç teşkil etmiştir. Sosyal Demokrat Parti’nin nitelik yönünden katılımcı olmayan muhalefet unsurunu barındırdığı ifade edilebilir. Çünkü 1920’li yılların faşist partilerinde ve memnuniyetsizliğin süregelen olduğu çeşitli toplumlarda söz konusu

³¹⁴ Göktürk, The Emergence of Political Parties, s.263.

³¹⁵ Luc Albert, Siyasi Partilerin Örgütlenmesi ve Parti İçi Demokrasi, s.24.

muhalefet anlayışının gelişmesi mümkündür. 1911 yılından itibaren devlet içinde devlet görünümünü kazanan parti 1914 yılına gelindiğinde bir milyondan fazla üyeye sahip bir kitle partisi olarak var olan siyasal sistemi ve sosyo-ekonomik temelini çöküşü ile miras olarak iktidarı devralmayı bekleyen bir parti olmuştur.³¹⁶

1917 yılında Alman Sosyal Demokrat Partisi içinde parti politikalarına karşı çıkan ve savaş karşıtı kesim partiden ayrıldı. Partinin üye tabanında nitelikli bir değişim gerçekleşmiş 1918 seçimlerinden birinci parti olarak çıkmış ve ilk kez hükümete girmiştir. Ayrılanların büyük bir kısmı, 1919 yılında kurulan Komünist Parti'ye katılmıştır. Komünist Parti ve Sosyal Demokrat Parti arasındaki şiddetli mücadele Hitler'i iktidara getiren etkenlerden biri olarak görülmektedir. 1933 ve 1945 arasında Üçüncü *Reich* döneminde Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi iktidarında bütün partiler kapatılmış komünistler ve Sosyal Demokratlar ile birlikte tehlikeli görülen tüm unsurlar toplama kamplarına gönderilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Almanya'da Sosyal Demokrat Parti ve Komünist Parti örgütleri birleşerek Alman Birleşik Sosyalist Parti'sini kurmuşlardır. 1959 yılında kongrede alınan kararla Sosyal Demokrat Parti Marksizm'den kesin olarak kopuşunu açıklamıştır. 1964 yılında W. Brandt parti başkanı olmuş ve ardından yapılan seçimlerde parti iktidara gelmiştir. 1974 yılında H. Schmidt başkanlığa seçilmiş ve parti ekseni hızla sağa doğru kaymıştır. Hristiyan Demokrat Birlik Partisi ile iki partili sisteme dönüşen Alman Siyasi sisteminin gelişimi başka partilerin güçlenmesine engel olmuştur. Alman Siyasal parti sisteminde her iki parti de iç ve dış politikada tam bir uzlaş göstermiştir.³¹⁷

Federal Almanya siyasi partiler kanununa göre partiler demokratik düzenin zorunlu unsurları olarak kabul edilmiş ve temsili demokrasiye uygun amaçları doğrultusunda yeterli derecede etkinlik gösteren vatandaş birlikleri olarak kabul edilmektedirler.³¹⁸

2017 yılında Almanya genel seçimlerinde İkinci Dünya Savaşından sonra ilk kez 6 parti Federal Meclise girmeye hak kazanmıştır. Seçimleri Merkel liderliğindeki Hristiyan Demokratik Birlik kazanmış, sıralamayı Sosyal Demokrat Parti takip etmiş, Yeşiller ve Sol

³¹⁶ Bottomore, Siyaset Sosyolojisi, s.63 - 64

³¹⁷ Aydoğan, Parti ve Örgütlenme, s.ç111 - 112

³¹⁸ Perinçek, D. (1967). Federal Almanya Siyasi Partiler Kanunu, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(24). s.105 - 106

Parti temsil imkânı bulmuş ve aşırı sağcı Almaya İçin Alternatif Parti'si Federal Meclise girmiştir.³¹⁹

2.3. Siyasal Partilerin Türkiye’de Tarihsel ve Toplumsal Kökeni

2.3.1. Osmanlı Devleti’nde Siyasal Partiler

Osmanlı Devleti’nde siyasal örgütlerin XIX. yüzyıl ortalarında azınlıklar tarafından kurulmuş olduğu ve I. Meşrutiyet öncesinde siyasal örgütlerin anayasanın dernek kurma özgürlüğünü tanımaması nedeniyle gizli olarak faaliyetlerini yürüttüğü bilinmektedir. Bu nedenle 1908 yılında hürriyetin ilanı sonrasında başlayan II. Meşrutiyet döneminde anayasanın 1909 değişiklikleri ile 120’nci maddesinde dernek kurma hürriyetini tanınması bakımından, Türk siyasal partilerinin hukuki statülerinde bir dönüm noktası olarak ele alınmaktadır. Bu gelişmeyi 3 Ağustos 1909 tarihli ve 310 sayılı Cemiyetler Kanunu takip etmiştir. Kanunun 2’nci maddesi cemiyet kurma esasında izne tabiliği öngörmemiş ancak cemiyet kurma şartlarını 120’nci maddesinde gizli ve milli olmaması, kavim esasına dayanmaması şeklinde sıralama yoluna gitmiştir.³²⁰ Osmanlı Dönemi’nden Cumhuriyetin ilanına kadar kökleri uzanacak ilerici atılımların yapıldığı, kısa süreli de olsa demokratik bir yönetime ulaşma hayalini besleyecek gelişmelerin yaşandığı süreç 1908 yılında II. Meşrutiyet dönemi ile anılmaktadır.³²¹ Sina Akşin, bu dönemin özelliğini Türklerin 1789’u olarak belirtirken, Tarık Zafer Tunaya ise Cumhuriyetin siyaset laboratuvarı nitelemesini yapmıştır.³²² Dönemin koşulları içinde 1909 değişiklikleri öncesinde, gizli olarak yürütülen cemiyet faaliyetleri, değişiklikler sonrasında önemli siyasal yapılara dönüşmüştür. Bu örgütler arasında öne çıkan siyasal yapıları İttihat ve Terakki Fırkası³²³ ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası’dır. Dönemin siyasal rekabetinde 1908 seçimlerinde çoğunluğu elde eden İttihat ve Terakki Fırkası öne çıkarken, 1911 ara seçimlerini ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası yalnızca 1 oy farkı ile kazanmıştır. Seçimlerin ortaya koyduğu sonuçlar, geleceğin muhaliflerini de

³¹⁹ Almanya Seçimleri, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41380859> (Erişim Tarihi: 7 Eylül 2019).

³²⁰ Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, s.28.

³²¹ Tunaya, T. Z. (1986). *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C.I. (2. Baskı). Hürriyet Vakfı Yayınları, s.3.

³²² Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*. s.49.

³²³ Fırka; grup, topluluk, belirli bir parça anlamına gelmekte olan fırka siyasal parti anlamını da içermektedir.

içinde barındıran İttihat ve Terakki'nin Türk siyasal arenasında ne denli önemli bir yer tuttuğunu kanıtlayacak siyasal dönüm noktalarının başlangıcı durumunda olacaktır.³²⁴

II. Meşrutiyet'in çok partili yaşamı 1913'e dek sürmüştü, bu süre zarfının hakim partisi olarak İttihat ve Terakki ön plana çıkmıştır. Yapısal olarak kitle partisi özelliği gösteren İttihat ve Terakki'nin 1908 seçimlerinde, karşısında Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, İttihad-ı Muhammedi Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi başkaca siyasal parti ve cemiyetler de yer almasına rağmen, etkin bir muhalefetin kurulamayışı, İttihat ve Terakki'yi meclis içinde rakipsiz konuma getirmiştir. 1911 yılında muhalefetin etkili hale gelmesinin ilk sonucu yapılan ara seçimlerde yaklaşık bir ay önce siyasal yaşama eklenen Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın 1 oy fark ile seçimi kazanmasıdır.³²⁵

Hürriyet ve İtilaf Fırkası İttihat ve Terakki karşısında yer alan muhalif kesimlerin büyük bir kesimini kapsayacak biçimde yeni düzene uyumlu ve İttihat ve Terakki'den sonra en çok ön plana çıkabilen partilerden biridir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın teknik olarak biyografisi şu şekilde ele alınabilir; Parti 1911 yılının Kasım ayında İstanbul'da kurulmuştur. Kurucu kadrosu; İsmail Hakkı Paşa, Dr. Dagavaryan, Mustafa Sabri, Fuat Paşa, Damat Ferit, Ferik Süleyman, Rıza Nur gibi isimlerden oluşmaktadır.³²⁶ Siyasal partiler tarihinin en kapsamlı muhalefet partilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Fırka yasal olarak kapatılma kararına maruz olmasa da, muhalefet hareketinin sönmesi ile etkinliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Mütareke döneminde siyasal yaşama yeniden tutunmaya çalışmış olsa da bir etki gösterememiştir.

1908'den sonra siyasal partiler alanında İttihat ve Terakki'nin henüz Selanik'te kurulmuş bir cemiyetken başlattığı faaliyetlerinin sonuçlarının başarılı yönde olmasında eski düzen yanlılarının siyasal parti örgütlenmesinde ve siyasal rekabet noktasında zorlanması ile de ilintilidir.³²⁷ Bu yalnızca eski düzen siyasetçilerinin alışlageldikleri düzenin dönüşümünden kaynaklanmamış, aynı zamanda fikrî bakımdan da bu yeni siyasal düzene yabancı olduklarını göstermiştir. Bu noktada 1908 seçimlerinde eski düzen yanlısı siyasetçilerin gerçek anlamda bir siyasal parti örgütleyememeleri ve seçimlerde etkili bir

³²⁴ Dağ, Türkiye'de ve İngiltere'de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı, s.46.

³²⁵ Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, s.13

³²⁶ Yücel, S. (2005). Türkiye'nin Siyasal Partileri: 1859-2005. Alfa Yayınları: İstanbul. s.9

³²⁷ Kansu, İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi: 1908-1913. s.6

sonuç alamamaları şaşırtıcı değildir. Eski düzencilerin içerisinde yer aldığı Ahrar Fırkası güçlü bir yönetim kadrosundan mahrum ve yeni tarz siyaset içerisinde üretimsiz ve etkinsiz bir yapı olarak, mevcut siyasal koşullarda İttihat ve Terakki'ye karşı etkili bir muhalefet yürütememiştir.

Modern Türkiye'nin kuruluşunda siyasal partilerin kuruluşunun hukuki olarak altyapısının kurulduğu bu dönem insan hakları ve özgürlükler bakımından da oldukça büyük önem taşımaktadır. Çünkü 1908 Devrimi, kısa bir süreliğine de olsa, kadın hakları, basın özgürlüğü, yeni rejimin heyecanını taşıyan çoğulculuğun yansıtılması bakımından Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal yaşamında etkili bir miras bırakmıştır. Anayasa yeniden yürürlüğe girmiş, ülke Abdülhamit istibdadının ardından anayasal özgürlüklerin, eşitlik, adalet, özgürlük gibi kavramlarla donatıldığı manzaralar şehir ve kasaba raporlarında yer almaya başlamış ve seçimler birçok siyasal partinin kuruluşunu beraberinde getirmiştir. Politik düzlemde odak noktanın artık değişmeye başladığı aşikârdır. Basın özgürlüğünün ilk izleri 1910 yılında 353 gazete ve derginin yayın hayatına başlamasında kendisini gösterirken; kadın hakları alanında da dönüşüm kendisini feminist yazın ve derneklerle göstermiştir. İşçi haklarında yaşanan gelişmeler ise ekonomik yaşamda genişleyen yabancı sermaye ve serbest teşebbüsün yaygın işçi örgütlenmelerine yol açması ile kendisini göstermiştir. Örgütlü işçi hareketleri altı ay gibi bir sürede yüzden fazla grevin yapılmasına ve işçi eylemlerine yol açmıştır.³²⁸

1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlık ve Avusturya – Macaristan'ın ilhak ilanı sonrası Osmanlı Devleti yeni bir protesto biçimi olan boykotla tanışmıştır. Bunun temel sebebi ise henüz yeni ilan edilen hürriyete odaklanmış İttihat ve Terakki'nin ortaya çıkan toplumsal hareketi besleyen gösteri ve eylemlerin Meşrutiyet karşıtı bir hal almasını engelleme ve bu eylemleri lehte kazanımlarla sonuçlandırma isteğidir. Osmanlı için boykot, hem yeni bir protesto biçimi hem de Osmanlı kamuoyunun mobilizasyonunun bir vasıtası olarak karşımıza çıkmaktadır. Boykotun Osmanlı siyasal yaşamında önemli bir yer tutmasının bir başka kaynağı da Meşrutiyet'in kazanımları olarak ifade edilecek basın ve cemiyetlerin etkin bir biçimde kullanılmış olmasıdır.³²⁹ Cemiyetler boykotu toplumun tüm kesimlerine

³²⁸ Findley, C. V. (2012). *Modern Türkiye Tarihi: 1789 – 2007*. (Çev. G. Ayas) (2. Baskı). Timaş Yayınları: İstanbul. s.194.

³²⁹ Çetinkaya, D. (2004). *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İletişim Yayınları: İstanbul. s.14.

ulaştırma ve basın ile eşgüdümlü hareket etme noktasında bu süreçte önemli bir sınavı başarı ile sonuçlandırmıştır.

Mete Tunçay, 1908 devriminin ekonomik tabanı kurulmamış milliyetçi bir burjuva tabanıyla canlandırmak için yapılmış olarak değerlendirmektedir. Bu açıdan 1911 seçimi ve ardından 1914'te iktidarın rejimi saptırmak pahasına elde tutularak çok partili dönemin sonlandırılması, Fransız etkisi ve İngiliz meşruti monarşisi özentisine rağmen Abdülhamit dönemine dönüşüm zeminini kurmuştur.³³⁰

1913'te başlayan tek parti rejimi I. Dünya Savaşı ile sona ermiş ve İttihat ve Terakki Fırkası 1918 yılında Teceddüt Fırkası'na dönüşmüştür. İttihat ve Terakki'nin Alman ekolü üzerine ideolojik temellerine konumlandırıan fraksiyonu ve bu fraksiyonun uygulamalarında Abdülhamit modeline dönüşümün konumu yadsınamamakla beraber toplumsal yapının sosyo-ekonomik koşullarında bir değişim gerçekleştirememesini de payı vardır. Türk milliyetçiliğini Alman emperyalizmi ile inşa etme girişimi 1918'de hezimetle sonuçlanmıştır.³³¹

1911 yılına gelindiğinde İttihat ve Terakki karşısındaki tüm kişi, grup ve hizipler meclis içinden ve dışından bir araya gelerek Hürriyet ve İtilaf Fırkasında birleşmiştir. İttihat ve Terakki kadroları bu fırkanın kurulmasından itibaren yaklaşık bir ay sonra yapılan seçimlerde siyasal partilerle rekabet noktasında ilk kez kaybeden konumuna düşmüş ve iktidarı kaybetme tereddüdünü bu anlamda ilk kez deneyimlemiştir. Çözüm yolu olarak ise 1912 yılında meclisin padişahça feshedilmesi yoluna gidilmiştir. 1912 seçimleri ile iktidarı yeniden ele alan İttihat ve Terakki bu süreçten itibaren karşısında durarak iktidara geldiği müstebitliği bu kez kendisi kurma yoluna gitmiştir. Siyasal partilerin ve cemiyetlerin kurulmasına, eşitlik, özgürlük ve adalet kavramlarının anayasal olarak meşruti bir yönetimle toplumsal hayatta yer bulmasına basın özgürlüğünün ve rejimin demokratik bir yapıda dönüştürülmesine ön ayak olma niyeti ile siyasal parti varlığını kuran İttihat ve Terakki 1913'te çok partili yaşamı sonlandırarak kendi tarihsel sürecini kısır bir döngüye sokmuştur.³³²

³³⁰ Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925*. s.28

³³¹ Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925*. s.28

³³² Üçok, C. (1975). *Siyasal Tarih: 1789 – 1960*. Sevinç Matbaası: Ankara. s.204-205

İttihat ve Terakki'nin ideolojik ve yapısal dönüşümlerinin izleri kongrelerinin ana eksenleri üzerinden sürülebilir. Bu bağlamda kongreler üç ana eksenle ele alınacak olursa, bunlardan ilki, cemiyetin açık ve yasal bir partiye dönüştürülmesidir. İkincisi, çok partili rejimin tek partili rejime geçirilmesidir. Son olarak ise ideolojik tabanın Osmanlıcı fikri zemininden Türkçü, milliyetçi çizgiye doğru evrilmesidir.³³³

Tarihsel olarak İttihat ve Terakki Fırkası Osmanlı'nın en önemli siyasal partisi olarak değerlendirilmektedir. Partinin teknik olarak biyografisi şu şekilde değerlendirilebilir; 1889 yılında İstanbul'da kurulmuştur. Kurucu başkanlığını Ali Rüştü üstlenirken, kurucu kadrosu; İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, Mehmed Reşid, Hüseyinzade Ali'den oluşmaktadır. Partinin 1908'de kurulan Selanik şubesi Talat Bey başkanlığında en etkili şube olma özelliğini taşımıştır. Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının önemli bir kısmı bu şubeden yetişmiştir. Parti 1908'den siyasal yaşamının sonlandığı 1918'e dek, kısa bir dönem hariç olmak üzere, iktidarı elinde bulundurmıştır.³³⁴

I. Dünya Savaşı ile birlikte İttihat ve Terakki Fırkası içindeki fraksiyon çatışmaları kendisini daha çok belli etmiştir. Fraksiyonlardan biri Alman düşünce ve devlet anlayışından beslenirken diğeri Fransız fikir ikliminden etkilenecek ideolojik donanımını bunun üzerine kurmuştur. İttihat ve Terakkinin temsil ettiği milliyetçilik anlayışı Cumhuriyetin kuruluşunda da izleri görülen bir modernleşme sürecinin parçasını bu parça İttihat ve Terakki'nin tüm kadro ve fraksiyonlarını kapsamamaktadır. Bu noktada cumhuriyetin kuruluşunda Ahmet Rıza'nın, Prens Sabahattin'in, Abdullah Cevdet'in izlerinin değil de; Enver Paşa'nın, Mithat Şükrü'nün, Yakup Cemil'in izlerinin görülmesi fraksiyonların ve ideolojik tasarrufların hangi yönden etki ettiğini açıklamaktadır.³³⁵

İttihat ve Terakki ile Cumhuriyetin kuruluşunda etkili klikler ve siyasal yaşamın Cumhuriyet sonrası en etkili yapısı olarak Cumhuriyet Halk Partisi, ideolojik, sosyolojik ve kadro bağları yönünden önemli bir tarih birlikteliği göstermektedir. Özellikle Kurtuluş Savaşı'nın fikri ve ideolojik yapısı İttihat ve Terakki'den çok başka bir programatik özellik göstermez. Kurtuluş Savaşı ve Mustafa Kemal Paşa'nın programatik ve fiili yönden başarısı ve Cumhuriyet'in II. Meşrutiyet'e mahsus çarpıklık ve eksiklikleri taşımadığı gerçeği ile

³³³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s.28.

³³⁴ Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri: 1859-2005*. s.5

³³⁵ Aydın, S. (2009). İki İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset. T. Bora ve M. Gültekingil. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.I* içinde (117-128). (Sekizinci Baskı). İletişim Yayınları: İstanbul. s.127-128

ilişkisi açıkça görülmektedir. Bu başarının ve tam bağımsızlık mücadelesinin sürdürülmesinin temelinde yatan tarihsel okumanın, organik ve ideolojik yönden köken teşkil eden II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki bilgisinden müstesna bir şekilde yapılamayacağı ifade edilebilir.³³⁶

2.3.2. Cumhuriyet Dönemi Siyasal Partileri: Tek Partili Dönem

*“Özgürlük ve bağımsızlık benim karakterimdir.”**

Parlamentarizm ve siyasal partilerin Türkiye’deki kökenleri I. Meşrutiyet’e kadar uzanmasına rağmen, bu yapıların geleneksel olarak benimsenmeye başlaması ve toplumsal yapıya eklemlenmesi 1920’den sonraki yıllara yayılmıştır. 1920’de Ankara’da toplanan Büyük Millet Meclisi Kurtuluş Savaşı’nın, askeri, siyasi, fikrî ve diplomatik mücadelesini üstlenmiştir.³³⁷ 11 Ağustos 1923’te Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin teşekkül ettiği süreç Halk Fırkası’nın kuruluş sürecini de içermektedir. Fırka, kurucuları yönünden, Milli Mücadele’de ulusal bağımsızlığın tesisi için 1919 koşullarında ortaya çıkan ve Erzurum, Sivas Kongrelerinden geçip BMM’nin kurulmasında etkin bir örgütlenme yürüten Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin içinden doğmuştur. Lozan görüşmeleri öncesinde diğer devletlerin karşısına yenilikçi bir rejim ile donatılmış bir siyasal görünümde çıkmanın yerinde olacağı inancı ve devletin siyasal işleyişinin çağın gereklerine uygun mekanizmalarla sağlandığı yapıların tesis edilmesi ihtiyacı, hem meclisin yenilenmesi hem de yenilenen mecliste siyasal bir örgütün varlığını gerekli kılmıştır. Lozan bakımından bu ihtiyacın sebebi; İtilaf Devletleri’nin halen bir İstanbul Hükümeti tanıma ısrarı ve Ankara’daki Meclis ile birlikte konferansa davet etme teşebbüsü olmuştur. Yapılan seçim kampanyasında hâkim durumda olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Meclis’te Birinci Grup olarak anılacak, Cumhuriyet’in kurucu ideolojisi ve resmi kaynaklarının bileşenlerini oluşturan bu yapı siyasal bir partiye dönüşecektir.³³⁸

Mustafa Kemal Atatürk 7 Aralık 1922’de verdiği bir demeçle, halkçılık ilkesine dayanan ve “Halk Fırkası” adında bir siyasal parti kurma niyetinde olduğunu beyan

* Mustafa Kemal ATATÜRK

³³⁶ Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*. s.312.

³³⁷ Güneş. İ. (1997). *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Düşünce Yapısı: 1920-1923*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul. s.7

³³⁸ Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi*. s.128.

etmiştir.³³⁹ Cemiyet'in artık bir siyasal partiye dönüşmesi gerektiğine inanan Mustafa Kemal Paşa, bu konu üzerindeki düşüncelerinin şekillenmesinde doğrudan halk ile temas etme isteği doğrultusunda, 14 Aralık 1923 tarihinde Eskişehir'den başlamak üzere Batı Anadolu'ya bir gezi başlatmıştır.³⁴⁰

Parti kurma isteğinin ardından Mustafa Kemal Paşa, partinin nasıl bir programa sahip olması gerektiği konusunda, tüm aydın ve entelektüel çevrelerin yardımını istemiştir. Batı Anadolu gezisi esnasında halk ile yapılan görüşmeler ve aydın çevrelerden aldığı geri dönüşler, 8 Nisan 1923'te Meclis seçimleri esnasında, parti kuruluşuna temel olan program dokuz ilke olarak yayınlanmıştır. Program, rejimin temel niteliklerini ve kurallarını içermenin yanı sıra; mahkeme reformları, kanunların günün hukuk sistematığına uygun şekilde düzenlenip işler hale getirileceği, milli bankaların sermayelerine ilişkin düzenlemeleri, imar ve demiryolları çalışmaları, eğitim ve öğretimde birliğin sağlanacağı, askerliğe ilişkin düzenlemeleri ve ülkenin yeniden inşası için gereken ihtiyaçları içerecek biçimde düzenlenmiştir. Program, dönemin koşulları içinde, Halk Partisinin kuruluş ve faaliyet aşamaları için gereken yetkinliği sağlamıştır. Parti'nin adına "Cumhuriyet" kelimesinin eklenmesi ise 1924 yılında gerçekleşmiştir.³⁴¹

1919 yılında Sivas Kongresi ve Heyet-i Temsiliye üyeleri tarafından, Mustafa Kemal Paşa, Refet Bey, Hüseyin Rauf Bey, Hakkı Behiç gibi isimlerin öncülüğünde, Sivas ve Ankara merkezli olmak üzere kurulan Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Milli Mücadele'yi örgütleyen, Birinci Büyük Millet Meclisi'ni kuran, Cumhuriyeti ilan ve devrimlerin tatbik eden ve Halk Fırkası'na dönüşen öncü grup olarak Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yerini almıştır.³⁴² Diğer bir yönüyle Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin organik bağı ise Mustafa Kemal Paşa olarak kabul edilmektedir.³⁴³ Cemiyet, Birinci Büyük Millet Meclisi içinde, 1921 yılında Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde Birinci Grup olarak görevlerde bulunmuş ve 1923 yılında Birinci Grup yöneticileri kurulacak Halk Fırkası'nın çekirdek kadrosunu oluşturmuştur.³⁴⁴ Meclis içinde Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin oluşturduğu Birinci grubun içinde muhafazakâr ve modernist kadroların, yeni

³³⁹ Timur, T. (1993). *Türk Devrimi ve Sonrası*. (7. Baskı). İmge Kitabevi: Ankara. s.48.

³⁴⁰ Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı: 1920-1923*. s.93

³⁴¹ Parla, T. (1991). *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Nutuk'u*. C.I. İletişim Yayınları: İstanbul. s.115.

³⁴² Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri: 1859-2005*. s.18

³⁴³ Karpaz, H. K. (2016). *Türk Siyasi Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi*. Timaş Yayınları: İstanbul. s.32

³⁴⁴ Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri: 1859-2005*. s.20

kurulan devletin siyasal mekanizmasının işleyişine ilişkin keskin görüş ayrılıkları belirlemeye başlamıştır. 1920’li yılların sonlarına dek modernistlerin ideolojik konumu eklektik bir yapıda muhafazakârların görüşleri ile uzlaşma biçiminde görülürken, ilerleyen süreç gelenekçileri ve modernistleri devlet kurumlarının tamamen yenilikçi ve modern bir biçimde tesis edilmesi gerektiği noktasında ayrılıklar ortaya çıkmış ve temel çatışma noktasını oluşturmuştur.³⁴⁵ Birinci grup karşısında aynı mekanizma içinde, muhalefet etme amacı ile kurulan İkinci Grup 1922 yılında Hüseyin Avni ve Selahattin Köseoğlu önderliğinde programını ilan edemeden Birinci Meclis’in kapatılması ile dağılmıştır.³⁴⁶ İkinci Grup genel itibarıyla liberal bir muhalif anlayış takınmış ve büyük bir kısmı ise liberal anlayışına ek olarak muhafazakâr bir eğilim göstermiştir. Liberal, muhafazakâr çizgiyi takınan İkinci Grup üyeleri hilafetin devamından yana bir tutum sergilemişlerdir.³⁴⁷

Cumhuriyet Halk Partisi öncülüğünde gerçekleştirilen yenilik hareketleri, geleneksel toplumun temel kurumlarının köktenci bir modernleşme politikası ile yapılan devrim ve reformlar, 1922 yılında saltanatın ilgası; 1923 yılında Cumhuriyet’in ilanı ve ekonomik alanda İzmir İktisat Kongresi’nin toplanması, Başkent’in Ankara olarak ilan edilmesi; 1924 yılında gelindiğinde halifeliğin kaldırılması, eğitim ve öğretimin birleştirilmesi, medreselerin kapatılması, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulması, Şer’iye ve Evkaf Vekaleti’nin kapatılması; 1925’te tekke ve zaviyelerin kapatılması, Ankara Hukuk Mektebi’nin açılması; 1926’da Hukuk Devrimi’nin tamamlayıcılığı çalışmaları olarak Medeni Kanun, Borçlar Kanunu ve Ceza Kanunu yapılması; 1927’de HMK yapılması; 1928’de Latin Alfabesi kabulü, Devletin dini İslam’dır ibaresinin Anayasa’dan çıkartılması; 1930’lu yıllara gelindiğinde eğitim ve kültür politikalarının toplumsal olarak yerleştirilmesi için halkevleri, halkodaları, TTK, TDK, Köy Eğitimci Teşkilatı ve Köy Enstitüleri’nin açılması, ekonomik kalkınmada öncülük etmesi planlanan çok sayıda sanayi ve finans kuruluşlarının açılması olarak kabul edilir.³⁴⁸ CHP’nin seçimlerde ve Cumhuriyet’in 10’uncu yıl kutlamalarında kullandığı döviz ve pankartlarında yer alan slogan ve söylemlerin bazıları, “*Türk kadını! Sana hakkını veren Cumhuriyettir.*”, “*Öz tarihimizi, öz*

³⁴⁵ Karpaz, *Türk Siyasal Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi*. s.33

³⁴⁶ Yücel, *Türkiye’nin Siyasal Partileri: 1859-2005*. s.21

³⁴⁷ Belge, M. (2012). *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*. (2. Baskı). İletişim Yayınları: İstanbul. s.607

³⁴⁸ Özkaya, Y. (1991). Altı İlke. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 2(8). s.650.

dilimizi Cumhuriyet öğretti.”, “Durmayalım, düşeriz.”, “Türk inkılâbı asrı yıla sığdırdı.” gibi örnekleri ile partinin yenilik ve devrimlerine ilişkin anlayışının izlerini taşımaktadır.³⁴⁹

Partinin de kurucu ideolojisi olarak kabul ettiği “Kemalizm”, partinin kuruluşundan itibaren bir rehber işlevi gören altı ilke ile ele alınmakta, altı ilke aynı zamanda altı ok ile partinin simgesi olarak temsil edilmiştir. Kemalizm, bir siyasal ideoloji olarak yöntemi bakımından açıklanması durumunda altı ilke referans alınmaktadır.³⁵⁰ Altı ilke aşamalı olarak parti programında yerini almıştır. İlk aşama, 1927 Kurultayı’nda, “Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık ve Laiklik” ilkelerinin kabulüdür. İkinci aşamada ise 1931 yılı Kurultayı’nda “Devletçilik ve Devrimcilik” ilkeleri programa alınmıştır. 1935 yılında ise bu ilkeler “Kemalizm” olarak parti programında yer almış, 1937’de ise devletin resmi ideolojik unsurlarından sayılarak Anayasa’da yer almıştır.³⁵¹

1927 yılı Kurultayı’nda kabul edilen ilkeler parti tüzüğünde “Umumi Esaslar” başlığının 1’inci maddesinde *"Cumhuriyet Halk Fırkası, Cemiyetler Kanununa göre kurulmuş, cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi siyasi bir cemiyettir."* ibaresi ile programatik bir nitelik kazanmıştır. Tüzüğün 4’üncü maddesi halkçılık anlayışını, *"Cumhuriyet Halk Fırkası,, kanun nazarında mutlak bir eşitliği kabul eder ve hiçbir ailenin ve hiçbir sınıfın ve hiçbir cemaatin imtiyazlarını tanımayan fertleri, halktan ve halkçı kabul eder."* ibaresi ile açıklamıştır.³⁵² Cumhuriyetçilik ilkesinin somut karşılığı, parti örgütünün Cumhuriyet’i ilan eden kadrolardan oluşmasıdır. Partinin milliyetçilik anlayışı milli birlik, milli şuur, milli varlık esaslarına dayanmaktadır.³⁵³ Parti ikinci kurultayında cumhuriyetçilik ve laiklik ilkelerinin içeriğinin genişletilmesi yoluna gitmiş, halkçılık ve milliyetçilik ilkelerini bunlarla beraber resmen tüzüğüne almıştır. Üçüncü kurultayında ise bu ilkelere ek olarak devletçilik ve devrimcilik ilkelerini kabul etmiştir. Devrimcilik ilkesi partinin doğurduğu andan itibaren açıkça ortaya koyduğu bir şiarı olarak görülmüştür. Devletçilik ilkesi ise, milli ekonominin korunup yükseltilmesi için gerekli bir prensip olarak ele alınmıştır.³⁵⁴

³⁴⁹ Aydoğan, E. ve Mahmutoglu, T. B. (2013). Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri. *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (10). s.137.

³⁵⁰ Çeçen, A. (2009). *100 Soruda Kemalizm*. (8. Baskı). Fark Yayınları: Ankara. s.121.

³⁵¹ Özkaya, Altı İlke. s.647.

³⁵² Makal, A. . (1999). *Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*. İmge Kitabevi: Ankara. s.110-111

³⁵³ Özkaya, Altı İlke. s.655

³⁵⁴ Cumhuriyet Halk Partisi, (1938). *Onbeşinci Yıl Kitabı*. Cumhuriyet Matbaası: Ankara. s.7

Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek partili dönem içerisinde yer alan programları 1931, 1935, 1939 ve 1943 tarihlidir. Bu süre zarfında ülke içinde demokratik bir işleyişin sistematik hale getirilmesinde önemli kriterlerden biri olarak sayılan çok partili yaşam tesis edilmeye çalışılmış ancak Terakkiperver Cumhuriyet ve Serbest Cumhuriyet Fırkası denemeleri dönemin sosyoekonomik ve siyasal koşulları nedeniyle başarıya ulaşamamıştır.³⁵⁵

Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924 yılında hilafetin ilgası ve yeni anayasanın hazırlanması sonrasında CHP'ye karşı artan ideolojik tepkiler Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisinin doğumuna yol açmıştır. Parti, 17 Kasım 1924 tarihinde, Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Adnan Adıvar, Hüseyin Avni, Hüseyin Cahit Yalçın gibi isimlerin kuruculuğunda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adıyla siyasal yaşam katılmıştır.³⁵⁶ Osmanlı'nın son döneminde yerleşmiş liberal isteği programlarına yansıtan partinin İstiklal, Son Telgraf, Tanin, Vatan gibi İstanbul basınının bir kısmını oluşturan gazetelerden aldığı desteği yüklenerek Mustafa Kemal Paşa'ya karşı giriştikleri sert muhalefet, gericileri, basını ve emperyalizm kuşatıcılarını birleştirmek için yeterli olmuştur. Parti ideolojik bir birlikteliğin uzağında bir imajla bütünleşme göstermiştir. Parti programatik açıdan liberal bir çizgide düzenlenmiştir. Liberal ekonomik modelin ispatı niteliğini taşıyan program maddeleri ise yabancı sermayenin ve piyasa serbestisinin ele alındığı 40'inci maddede yer almıştır. Âdemi merkeziyetçi düşünce de yine bu programda ele alınan konu başlıklarından biri olarak görülmüştür.³⁵⁷ Hilafetin kaldırılmasından yaklaşık altı ay sonra tutucu tepkilerin şiddetlendiği bir ortam içerisinde, parti programında yer alan 6'ncı madde “...*dinsel düşünce ve inançlara saygılıdır.*” ibaresi ile tutucu tepkiler parti tarafından siyasi amaçla kullanılmak istenmiştir.³⁵⁸

Ülkenin toplumsal yapısı içinde, derebeyi kalıntıları, ağalık, şeyhlik, aile, cemaat imtiyazları söz konusu idi. 1924 Anayasası'nın yapısı ve Batı anlamında bir demokrasi düzeni dahi bu sınıfların kendi kendine tasfiye olması için yeterli olamamıştır. Toplumun belirli bir kesimi ile Halk Fırkası'nın ideolojik anlayışı çatışma içerisinde bir görünüm göstermiştir. Özellikle halkçılık ilkesinin idealizmi ile toplumun bu kesiminin tutucu

³⁵⁵ Cumhuriyet Halk Partisi resmi web sitesi üzerinde yer alan parti tarihi, bilgilendirme portalı; <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-tarihi> (Erişim Tarihi: 19 Haziran 2019).

³⁵⁶ Güven, T. Y. (2013). *Partiler Curcunası*. Sim Matbaa: Ankara. s.67

³⁵⁷ Teziç, 100 Soruda Siyasi Partiler. s.244

³⁵⁸ Aydoğan, *Geçmişten Günümüze Parti ve Örgütlenme*. s.67-68

eğilimli yapısı ve Halk Fırkası'nın gelişme istikameti çelişmekteydi. İdealize edilen ile toplumda yerleşmiş bu gelenekçi kesimin nesnel gerçeklerinin istikametleri arasında er ya da geç muhakkak bir çatışma olacağı öngörülmele birlikte, Halk Fırkası 'nın çatışmalara yönelik önlemleri belirsizdir.³⁵⁹ Bu noktada TCF muhalefetine beslendiği kaynakların geldiği nokta 7 ay gibi bir süre içinde, bu önlemlerin nasıl alınacağını göstermiştir.

TCF dönemin koşulları içinde Mustafa Kemal Paşa ve CHF karşıtlığı bakımından ilk muhalefet partisi olma özelliğine ek olarak, 1950 ve 1960 yılları siyasaları ile aynı çizgide olması bakımından ve çok partili bir yaşamın ilk ama başarısız bir girişimi olarak önemli bir yer edinmektedir. Partinin siyasal ömrü yalnızca yedi ay kadar sürmüştür. Şeyh Sait İsyanı sonrasında, toplumun siyasal uçlarının bu denli hassas seyrettiği süreç, Haziran 1925'te önce TCF'nin kapatılması ardından siyasal muhalefetin askıya alınması kararının tatbiki olarak Takrir'i Sükûn Kanunu ile tek partili yönetim resmi olarak kurulmuştur.³⁶⁰ Bu durum siyasi bir intikam malzemesi biçiminde İzmir Suikastı girişimi ile TCF kadrolarından 17 kişinin idamı ile sonuçlanmıştır.³⁶¹

1930 yılının Temmuz ayında Fethi Okyar'a yeni bir parti kurması önerisi ile giden Mustafa Kemal Paşa, ülkede artık çok partili düzene geçilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu öneri üzerine siyasal ömrü ancak 4 ay kadar sürebilecek olan Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Fırka bir muhalefet oluşturma amacından değil, rejimi çok partili yaşama hazırlama bakımından bir kamuoyu oluşturma isteğinden vücut bulmuştur.³⁶²

SCF'nin Halk Fırkası ile organik bir bağ taşıdığının somut göstergelerinden biri de, Mustafa Kemal Paşa'nın kız kardeşi olan Makbule Hanımefendi'nin partinin kurucu kadroları içinde yer almış olmasıdır. Fırka kurulduğu ilk süreçte şüpheli bulunmuş olmasına karşın kısa sürede ilgi görmeye başlamıştır.³⁶³ Öyle ki Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruluşunun 40'inci gününe tekabül eden yerel seçimlerde belirli bölgelerde başarı elde etmeyi başarmıştır.³⁶⁴ Fırkanın teşkilatlanma rotası, Ege, Karadeniz ve Doğu bölgesi illeri şeklinde olmuştur. Programatik olarak "cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik" ilkelerine

³⁵⁹ Aydemir, Ş. S. (2010), *Tek Adam*, C.III. (16. Baskı). Remzi Kitabevi: İstanbul, s.424

³⁶⁰ Zürcher, E. J. (1992). *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*. (Çev. G. Ç. Güven). Bağlam Yayıncılık: Ankara. s.8

³⁶¹ Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri: 1859-2005*. s.26

³⁶² Aydoğan, *Geçmişten Günümüze Parti ve Örgütlenme*. s.69.

³⁶³ Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*. s.247

³⁶⁴ Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri: 1859-2005*. s.27

bağılılığa yer verilmiş, ekonomik yönden ise köylüye ucuz kredi, serbest girişim ve yabancı sermaye teşvikine yer ayrılmıştır.³⁶⁵ Seçim sonuçları ile örgütlenme sisteminin toplumda oluşturduğu etki CHF tarafından SCF'ye karşı geliştirilecek tutumun, iktidar ve güç olgularının merkez alındığı bir biçimde okunması, meselenin fırka odağından devlet ve iktidar odağına yerleştirilmiş bir analizini gerektirebilir.³⁶⁶

SCF'nin tutarsız görünen yapısı, kısa süre içerisinde karşı devrimci eğilimleri çekmeyi sağlamıştır. Bir süre sonra bu eğilimlerin gün yüzüne çıkması, Halk Fırkası teşkilatlarını endişelendirmiş ve bu endişe Ege gezisi sırasında Halk Fırkası teşkilatlarının eylemleri ile tepkileşmiştir. Karşı devrimci eğilimlerin bu denli hızlı bütünleşme göstermesi kısa zamanda engellenmiştir. Engelleme sonrası rejim tek partili niteliğine geri dönmüş ve ideoloji giderek artan bir sertleşme sürecine girmiştir.³⁶⁷

17 Aralık 1930 tarihine gelindiğinde Fethi Bey Dahiliye Vekaleti'ne ilettiği bir yazı ile SCF'nin feshini bildirmiş ve TCF'den yaklaşık 5 yıl sonra ortaya çıkan ikinci parti ancak 3 ay siyasal yaşamda varlığını sürdürebilmiştir.³⁶⁸

1923'te kurulan Halk Fırkası, 1935 Cumhuriyet Halk Fırkası asını almış ve fırka 1945'e dek hakim ve tek parti olarak iktidarı üstlenmiş, 1946 Cemiyetler Kanunu değişikliği ile çok partili rejime geçilmiştir.³⁶⁹

2.3.3. Cumhuriyet Dönemi Siyasal Partileri: Çok Partili Yaşama Geçiş

II. Dünya Savaşı'nın öncesi devletlerin rejimlerini otoriterleşme eğilimleri ile donattığı bir düzlemde seyretmiştir. Batılı devletlerin yanı sıra Türkiye'de de düzlem bu ekseninde hareket etmiş, otoriterleşme etkileri şeflik yönetimi ile parti-devlet bütünleşmesi tartışmalarının gölgesinde uygulamalara sahne olmuştur. Ancak savaş faşizmin ve otoriter eğilimlerin yenilgisiyle sonuçlanmış ve rüzgâr tersine dönmüştür. Devletler bu çöküşün reçetesini demokrasi lehine rejimlerin dizaynı ve baskının hafifletilmesi ile uygulama

³⁶⁵ Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler*. s.247

³⁶⁶ Kılınçkaya, D. (2012). Serbest Cumhuriyet Fırkasının Toplumsal Tabanı ve Cumhuriyet Halk Partisi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(2). s.17

³⁶⁷ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*. s.149

³⁶⁸ Teziç, *100 Soruda Siyasal Partiler*. s.248-249

³⁶⁹ Aliefendioğlu, Y. (1999). Siyasal Partiler ve Sivil Toplum Örgütleri. *Anayasa Yargısı*, (16). s.100.

yoluna gitmişlerdir.³⁷⁰ Türkiye'nin çok partili siyasal yaşama geçişi de bu konjonktürde gerçekleşme imkânı bulmuştur. Dönemin toplumsal ve siyasal şartları, geline noktada yeni bir muhalefet partisini bir zorunluluk olarak ortaya koymuş olmasının yanı sıra ülke artık çok partili siyasal düzen için hazır bir görünüm vermekteydi. Çok partili yaşamın ilk resmi işareti dönemin cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından 19 Mayıs nutku ile verilmiştir. Buna istinaden Temmuz ayında Nuri Demirağ tarafından Milli Kalkınma Partisi kuruluş dilekçesi valiliğe intikal ettirilmiştir. Bu adımdan sonra kısa bir sürede ülkenin siyasal partilere ilişkin tablosu etkili bir değişime uğramıştır.³⁷¹

Milli Kalkınma Partisi, 18 Temmuz 1945'te kurulmuş, 1946 ve 1950 seçimlerinde etkin bir sonuç elde edememiş, ideolojik düzlemde sağ çizgide kendisini konumlandırmış, tutucu bir politik anlayış sergilemiştir. Parti içi anlaşmazlıklar partinin kurucu başkanı Nuri Demirağ'ın partiden ihracına yol açıyorsa da, daha sonra mahkeme kararı ile partisine geri dönmüştür. Ancak seçimlerde başarı gösteremeyen parti, genel başkanının DP listelerinden milletvekili seçilmesi sonrasında tabela partisi niteliğine bürünmüştür. Kaçınılmaz sonuç olarak ise 22 Mayıs 1958'de dağılmıştır.³⁷²

Ülkenin çok partili siyasal yapısının asıl dönüm noktası ise Demokrat Parti'nin kurulması ile olmuştur. Demokrat Parti, 1945 yılında TBMM'de bütçe görüşmeleri ile gündeme gelen tartışmalar ve daha sonra Çiftçiye Topraklandırma Kanunu görüşmeleri esnasında tarihe "Dörtlü Takrir" olarak geçecek olan İzmir milletvekili Celâl Bayar, Aydın milletvekili Adnan Menderes, İçel milletvekili Refik Koraltan ve Kars milletvekili Fuat Köprülü'nün CHP meclis grubuna önerge vermesiyle muhalefet hareketi sert tartışmalar içinde doğmuştur.³⁷³ Önergenin reddedilmesinden bir süre sonra Menderes ve Köprülü açık muhalif tavır almışlar ve partiden ihraç edilmişlerdir. Dörtlü'nün lideri konumunda bulunan Bayar ise önce milletvekilliğinden ardından Aralık ayında partiden istifa edince; Mayıs ayında açıkça dile getirilen liberalleşme, artık muhalif bir parti kurulması gerektiği inancını arttırmıştır. İktidar partisinin de onayı ile birlikte 7 Ocak 1946 günü Demokrat Parti, dördü muhalefette olmak üzere on beş yıl sürecek olan, siyasal yaşamına resmen başlamıştır.³⁷⁴

³⁷⁰ Timur, T. (1991). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. İletişim Yayınları: İstanbul. s.11

³⁷¹ Eroğul, C. (2014). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. Yordam Kitap: İstanbul. s.8

³⁷² Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri: 1859-2005*. s.28.

³⁷³ Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*. s.255

³⁷⁴ Eroğul, *Demokrat Parti*, s.15-16

Kuruluşu ile aynı gün ilan olunan parti programı iki temel görüş üzerinde inşa edilmiştir. Bunlardan ilki demokrasinin ülke genelinde geniş ve yüksek düzeyde varlığının tesisidir. İkincisi ise temel hak ve özgürlükler üzerinden ele alınmıştır. Temel hak ve özgürlüklere parti programında oldukça geniş oranda yer verilmiş, dernek kurma özgürlüğü vurgulanmıştır. Laiklik anlayışını, din özgürlüğünün en az diğer özgürlükler kadar önemi olduğu anlayışından yola çıkarak dinsizlik ile bağdaştırmaksızın kalem etmiştir. Bunlara ek olarak tek dereceli seçim sistemi, seçim güvenliği, özel girişim ve sermaye hareketliliği üzerinde de önemle durulmuştur. Partinin kuruluşundan itibaren ilk seçimle tarihe “sopalı seçimler” olarak geçecek olan, açık oy gizli sayım usulsüzlükleri ile anılan 21 Temmuz 1946 günü yapılmıştır. DP bu seçimlerden 66 sandalye ile sonuç almış ve siyasal yaşamının ilk adımını üye sayısını arttırarak muhalefet partisi olma niteliği ile atmıştır. Seçim güvenliği ve sonuçlarına ilişkin şiddetli itiraz ve protestolar yapılmış olmasına karşın sonuç değişmemiştir. CHP, DP’nin kuruluşundan sonra yalnızca 4 yıl daha iktidarda kalmayı başaramıştır.³⁷⁵

Tarih 14 Mayıs 1950’yi gösterdiğinde, yapılan seçimlerde DP, %52.7 oy oranı ile Meclis’te 408 sandalye elde etmiş ve ilk kez ülke yönetimi liberal – muhafazakar programlı, kurucu parti haricinde bir siyasal parti iktidarını seçmiştir. Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar, Başbakanlığı Adnan Menderes, TBMM Başkanlığını ise Refik Koraltan üstlenmiştir. Kimi çevrelerce “Beyaz Devrim” olarak adlandırılan seçimler sonrasında, partinin ideolojik çizgisini keskinleştiren uygulamalar hız kesmeden faaliyete geçirildi.³⁷⁶

Geçmişe ait hırslar, özlemler ve gerici düşünceler birden gün yüzüne çıkmıştır. Zira 29 Mayıs 1950’de Meclis konuşmaları, Atatürk karşıtı bir anlayışın alışılmamış bir ölçüsüzlük içinde dile getiriliyor olması, ulus-devlet anlayışına karşı ve liberal isteklerle kuşatılmış siyasal bir program açıklıkla dile getirilmiştir. Bu durum devlet karşıtı politikanın devlet politikasına dönüştürülme çabasının bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Partinin iktidara geldikten kısa süre içinde yaptığı faaliyetlerden en dikkat çekenleri; ordu kademelerinin büyük bir kısmında tasfiyelerin başlaması, Türkçe ezanın kaldırılması, radyo

³⁷⁵ Tunçay, M., Koçak, C. vd. (1989). *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908 - 1980*. Cem Yayınevi: İstanbul. s.142-143.

³⁷⁶ Güven, *Partiler Curcunası*. s.102

ve okullarda din konulu yayın ve derslerin yolunun açılması, Halkevleri ve Halkodalarının kapatılmasıdır.³⁷⁷

1946 ve 1950 yılları arasında birçok yeni siyasal parti kurulmuş ancak hiçbirisi DP kadar etkin siyaset yürütememiştir. Bu partiler; Müstakil Türk Sosyalist Partisi, Öz Demokratlar Partisi, Serbest Demokrat Partisi, Millet Partisi, Türkiye Yükselme Partisi, Türk Muhafazakâr Partisi, İdealist Parti, Yurt Görev Partisi, İslam Koruma Partisi, Arıtma Koruma Partisi, Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi, Yalnız Vatan İçin Partisi, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi, Liberal Demokrat Parti, Sosyal Adalet Partisi'dir.³⁷⁸

DP, 1950 yılında iktidara geldiğinde, en sık başvurduğu argümanlardan biri olan anti-demokratik yasaların kaldırılması ısrarından, 1951 yılında tam tersi istikamette vazgeçmiş ve kendisi büyük oranda bu tür yasaların üreticisi ve uygulayıcısı olarak solun ve CHP kadroları ile sıkı ilişkide olan bürokrasi çevrelerinin tabir yerindeyse canına okumak için kullanmıştır. DP'nin meşru olan bir kararını meşru olmayan yöntemlerle uygulamasının en kadim örneğini ise, CHP elinde bulundurulmuş gayrimenkullerin kamulaştırılması kanununda görürüz. Kanun 1951 yılında onanmış olmasına karşın bir tehdit kartı olarak kullanılması 1953 yılını bulmuştur. İnönü'nün ideolojik korkuları da bu sürecin bu şekilde işleminin sebepleri arasında görülebilir. Çünkü kendisi, soluna baktığında hiçbir şey olmayan bir siyasal skalada sağına baktığında ehlileşmiş ve çok bir miktar izin verilmiş partiler olmasını yeğlemiş olmasına karşın, DP iktidarı beyaz terörü başlatmış ve bu çizginin çok dışında baskıcı tutuklamalara çoktan başlamıştır.³⁷⁹

Siyasal alanda yaşanan bu dönüşüm ve değişiklik, uygulamaların dayanağı ideolojik argümanlar vesilesiyle, başta şiddetli bir dinsel uyanışı tetiklemekle beraber, 1954 sonrasında hız kaybetmeye başlamıştır. Bu gelişmelere, taşrada dinsel tarikat ve etkinliklerin artışı ile bazı yerlerde Atatürk heykellerine saldırıda bulunan gerici eylemler de eklenmiştir. Din odağında yaşanan bu çekişmeli gelişmeler, ülkenin modern ve gelişmeci karakterine kalıcı bir zarar verememiştir. Ancak ekonomik görünüm de hızla değişmektedir.

³⁷⁷ Aydoğan, *Geçmişten Günümüze Parti ve Örgütlenme*. s.74-75.

³⁷⁸ Yeşil, A. (2001). Türkiye'de Çok Partili Siyasi Yaşama Geçiş. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara. s. 165-179

³⁷⁹ Findley, *Modern Türkiye Tarihi: 1789 – 2007*. s.306

Ekonomi politikaları ABD yardımlarını arttıracak yönde dizayn edilmiştir. 1952 yılında NATO üyeliği ile Batı ekonomisi felsefesi ile ülkenin ekonomi politikalarının özdeşleşmesi sonucunu doğurmuştur. Ekonomik sahada yaşanan bu değişim ve liberalizasyon dalgası kırsal kente göçü tetikleyici bir unsur olarak da etkisini göstermiştir. Kırsal alanda yaşayanların kentlere büyük oranlarda göç etmesi, sonraki süreçte kentsel, toplumsal ve siyasal birçok soruna yol açmıştır.³⁸⁰

1950 ve 1960 yılları arasında siyasal yaşam kutuplara ayrılmış, çatışmacı iki siyasal partinin eksenine sıkışmış bir görünümdeydi. 1957 sonrasında hak ve özgürlükler artan baskıcı unsurlar ile iyice kuşatılmış, Tahkikat Komisyonu'nun kurulması ile en üst düzeyde seyretilmiştir. Komisyon sivil, asker ve savcılarının tüm yetkileri ile donatılmıştır. Kurulmasındaki temel amaç CHP'nin kapatılarak, tek parti yönetiminin yeniden kurulması ve seçimlerin rakipsiz tek egemen gücü olma girişimi olarak değerlendirilmiştir. Ancak komisyonun kurulmasından sonra öğrenci ayaklanmaları tüm ülkede büyük ses getirmiştir. Basın, üniversite ve muhalefet üzerinde kurulan baskı, komisyonun kurulması ile antidemokratik bir yönetim anlayışının somut göstergeleri olarak ifade edilebilir. Bu çatışmacı siyasal yaşam, tarih 27 Mayıs'ı gösterdiğinde, ordunun yönetime el koyması ile sonuçlanmış, DP dâhil olmak üzere tüm siyasal partiler kapatılarak, siyasal yaşam askıya alınmıştır.³⁸¹

1961 Anayasası ekonomik anlamından, yasama ve yürütmenin hızlı karar alma mekanizmasından yoksun yönlerine rağmen, dönemin koşullarında sosyal yönden bir rahatlama etkisinin de yolunu açmıştır.³⁸² Bu yönüyle, toplum içinde sosyalist kuramlara ilgi duyulmaya başlanmasında ve öğrenilme çabasında, özgürlükçü yönü açısından itici bir güç oluşturduğunu da ifade etmek önemlidir.

1950 ve 1960 yılları arasında CHP kendi iktidar döneminde uygulamadığı, basın özgürlüğü, sendikal haklar, üniversitelerin özerkliği gibi isteklerin savunucusu konumuna

³⁸⁰ Karpaz, *Türk Siyasi Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi*. s.147.

³⁸¹ Aliefendioğlu, *Siyasal Partiler ve Sivil Toplum Örgütleri*. s.100

³⁸² Çakan, I. (2004). *Türk Siyasal Hayatında Bir Aydın Profili: Doğan Avcıoğlu*. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (7), s.34

gelmiş, 1960 sonrasında özgürlükler hukuki dayanaktan yoksun kalmış, 12 Mart 1971'in sıkıyönetim mahkemelerinde ise mahkum edilmiştir.³⁸³

27 Mayıs'ın ardından 30 civarında siyasal parti kurulmuş, bu partilerden 20 kadarı 1965 seçimlerine ulaşmadan siyasal yaşamdan silinmiştir. Demokrat Parti'nin siyasal mirasını devralan Adalet Partisi, 1961 yılında Ragıp Gümüşpala başkanlığında kurulmuş, 1961 seçimlerinde %34,8 ile ikinci parti olmuş; 1964 yılında genel başkanlık makamına Süleyman Demirel seçilmiş ve 1965 seçimlerinde iktidar olmuştur. Demirel'in parti içi oligarşi tartışmalarına yol açan tutumu, Demokratik Parti ile partinin bölünmesine yol açmıştır. Demokratik Parti AP'nin oy kaybına yol açacak bir etki oluşturmamış olsa da, İslamcı motifleri ideolojik olarak benimsemiş MSP'nin kuruluşu ve milliyetçi ideolojinin bugün halen temsilciliğini yürütmeye ısrarcı MHP'nin kuruluşu, AP'ye klasik tabanını kaybettirmeye yetecek bir oy mobilizasyonuna sebep olmuştur. 1979 seçimlerinde MSP ve MHP destekli azınlık hükümetinin kurulmasını sağlayan AP, 12 Eylül Darbesi ile kapatılmıştır.³⁸⁴

Genel başkanlığını ve kuruculuğunu Osman Bölükbaşı'nın yaptığı CKMP, 1969 yılında Alparslan Türkeş'in liderliğinde bulunduğu sırada %3 oy oranı ile seçimlerde bir etkinlik gösterememişse de; 8-9 Şubat 1969 tarihinde adı Milliyetçi Hareket Partisi olarak değiştirilmiştir. Parti Türk siyasetinde önemli bir kesimin uzun yıllar temsilciliğini yürütmüş, komünizme ve kapitalizme karşı üçüncü yol olarak "Milli Yol" anlayışını "9 Işık" ile ideolojik doktrinini ve metodolojisini ortaya koymuştur. MHP'nin ideolojik skalasında karşısında durduğu komünizm ve kapitalizm mücadelesinde, antikomünizm ölçütü antikapitalizmden önce gelmektedir. Zira bu noktada 1975 yılında kapitalist sermaye yanlısı AP liderliğinde kurulacak olan Milliyetçi Cephe hükümeti, antikapitalist ideoloji eksenli MHP'nin desteğini almış olacaktır.³⁸⁵ Antikapitalist bir mücadelenin örgütlenmesini üstlenen ideoloji ile kapitalist sermayenin üretimini destekleyen ideolojinin aynı skalada yer alması teoride oksimoron* ve pratikte ironiktir.

1961 Anayasası ülkede yeni siyasal akımların gelişmesine de uygun bir ortam hazırlamış, farklı siyasal görüşlerin de Meclis'te temsiline imkân tanımıştır. Partiler arası

³⁸³ Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, s.111.

³⁸⁴ Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri: 1859-2005*. s.38-39

³⁸⁵ Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*. s.315

*Oksimoron; birbiriyle çelişen veya tamamen zıt iki olgu veya kavramın bir arada kullanılması durumudur.

ideolojik farklılaşma ilk kez bu dönemde bu denli belirgin çizgiler taşımıştır. Bu durum koalisyonu bağlı istikrarsız hükümetleri de beraberinde getirmiştir. Milliyetçi Cephe hükümetlerinin, siyasal ve iktisadi alanda çalkantılı bir sürece tekabül eden, siyasal şiddetin en yaygın olduğu 1970'li yılların anayasal zemini 12 Eylül 1980 Darbesi ile akıl almaz cinayetler dönemini ve dolayısıyla farklılaşan siyasal kesimleri bıçak gibi kesen yeni bir siyasal dönemi başlatmıştır. Bu süreçte önce 12 Mart 1971 Muhtırası ile MNP laiklik ilkesine aykırılık, TEP ve TİP üniter devlet ilkesine aykırılık gerekçeleri ile AYM kararı ile kapatıldı. 12 Eylül 1980 Darbesi ile de tüm siyasal partiler kapatılarak siyasal yaşam askıya alınmıştır. 1983 yılına gelindiğinde ise az sayıda ve kontrollü siyasal partilerin faaliyet göstermesi kararı alındı.³⁸⁶ 1983 yılında bu doğrultuda seçime katılmasına izin verilen partiler ise, Milliyetçi Demokrasi Partisi, Halkçı Parti ve Anavatan Partisi olmuştur.

1980 sonrası çalkantılı bir siyasal sürece giren Türkiye, 1990'lı yılları koalisyon hükümetlerinin yönetimleri ile geçirmiş, ekonomik yönden ise 1994, 2000 ve 2001 krizleri ile siyasal sistemdeki boşluğu derhal doldurma eğilimi sergilemiştir. Ekonomik göstergelerin de bir zorunluluk gibi işlediği süreç neoliberal politik duruş ile 1980 darbesi sonucu önü kesilen solun ideolojik köklerinin yıkımı 2000'li yıllarda neoliberal ve muhafazakâr bir iktidarı yeniden ortaya çıkarmıştır.³⁸⁷ AKP, 14 Mayıs 2001 tarihinde kurulmuş ve bu tarihten itibaren bu zaman dilimine dek girdiği tüm seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır.³⁸⁸

2.4. Siyasal Parti Programları

Program her siyasal partinin anayasası işlevini üstlenir. Siyasal parti kuruluş amacı iktidarı ele geçirme üzerinde inşa edilen bir mekanizma olarak ele alındığında, parti programı, iktidarı ele geçirme yöntemleri ve elde edilmesinden sonra iktidarın kullanım metotlarını, parti amaçları doğrultusunda yansıtmak için kullanılmaktadır.³⁸⁹

Partinin temsilciliğini üstlenmeye aday olduğu kitlenin temel sorunlarının anlaşılması ve bu sorunlara ilişkin efektif çözüm yollarının kurgulandığı, ideolojik olmasına ek olarak

³⁸⁶ Aliefendioğlu, Siyasal Partiler ve Sivil Toplum Örgütleri. s.105

³⁸⁷ Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2015). *Akp'li Yıllarda Emeğin Durumu*. Yordam Kitap: İstanbul. s.17

³⁸⁸ Taşkın, Y. (2017). *AKP Devri: Türkiye Siyaseti, İslâmcılık, Arap Baharı* (2. Baskı). İletişim Yayınları: İstanbul. s.19

³⁸⁹ Aydoğan, *Geçmişten Günümüze Parti ve Örgütlenme*. s.19

bilimsel ve somut ölçütlerin de geliştirildiği, ülkenin siyasal mekanizmasının işleyişine uygun ve ortaya koyduğu hedefler ile hedefleri gerçekleştirme aygıtları uyumlu ve uygulanabilir olmalıdır. Bu işleyiş parti programının propaganda malzemesi olarak değil, parti faaliyetlerinin çözümlemesini içeren bir şekilde yansıtılmalıdır. Parti yapısı itibariyle dinamiktir ve bu nedenle eylem esastır. Ancak eylemin yönlendirilmesinde pusula işlevi parti programları tarafından görülür.

Doktrinde siyasal parti programları temel bir çalışma olarak ele alınmamış olsa da, programların ihtiva ettiği nokta üzerinde iki temel anlayış görülmektedir. Bunlardan ilki, siyasal parti programlarına kaynaklık eden hedeflerin sistematize edilmiş versiyonlarını ortaya koyan bu belgenin, partilerin oluşum sebebi olarak kabul edildiği görüşüdür. İkincisi ise programı, partiyi kısıtlayıcı bir unsur olarak ele almaktadır. Ayrıca bunun kaynağını ise program işlevinin partinin dinamik yapısını içeren işlev ile çatışmacı bir nitelik gösterdiği iddiasını taşımaktadır.³⁹⁰

Parti eylem ve örgütlenme sistematığı program vasıtası ile kurulmaktadır. İdeolojik hareket başarı ile programa uygun nitelik gösterdiği takdirde siyasal parti programlarının işlevini yerine getirdiği iddia edilebilir. Parti programları içinde yer aldıkları toplumun tarihsel, kültürel, sosyoekonomik ve siyasal kodlarına hâkim olmalı ve bu yönde toplumsal gereksinimlerin çözümlenmesine ilişkin araştırma ve uygulama tekniklerini içeren bir yapıda dizayn edilmelidir. Zira program, partinin kimlik özelliklerini içeren bir mahiyet taşır. Bu anlamda kimliğin içerdiği bilgilerin uyumsuz koşullarda kendisini var etmesi, parti işleyişini başından sakatlayıcı bir özellik taşıyacaktır.³⁹¹

Parti programları, partilerin kuruluşuna kaynaklık eden, parti işleyişini ve partinin fikri yapısını açıkça ortaya koyan belgelerdir. Özellikle neo-liberal, kapitalist işleyişin hâkim olduğu ülkelerde, sistemin izin verdiği ölçüde kendisini var edebilen ve liberalizasyona uyumlu partilerin sistem içinde varlıkları sistemin izin verdiği ölçüde gerçekleşmektedir. Bu anlamda parti programlarının ekonomik göstergeleri büyük oranda benzerlik taşımaktadır. İdeolojik olarak skalada merkezin sağında ya da solunda olmak üzere, ne kadar farklılık gösterirlerse gösterebilirler, neoliberal hâkimiyet ve emperyalist zorunluluklar partileri ve programlarını benzer niteliklerle donatarak ortaya koymaktadır.

³⁹⁰ Özbudun, E. (1979). *Siyasal Partiler*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Matbaası: Ankara. s.96

³⁹¹ Aydoğan, *Geçmişten Günümüze Parti ve Örgütlenme*. s.20

Bu nedenle partilerde eylem, esas olarak kabul edilir. Zira ayrışma program düzeyinde değil eylem düzeyinde kendisini göstermektedir. Program düzeyi yalnızca belirli sözlerin verildiği bir belge olarak partinin kuruluşunda etkisini ortaya koymaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SİYASAL PARTİ PROGRAMLARINDA İNSAN HAKLARI OLGUSUNA BAKIŞ

Çalışmanın üçüncü bölümünde Türkiye’de 1 Kasım 2015 tarihinde yapılan genel seçimlere katılmış olan ve seçim sonucunda 26’ncı dönem TBMM sandalyelerini paylaşan siyasal partilerin, programları üzerinden, insan haklarına ilişkin atfettikleri önemin saptanması ve bu saptama üzerinden bir değerlendirme elde edilmesi hedeflenmektedir.

Üçüncü bölümün ilk kısmında, araştırmanın kapsadığı dönemin insan hakları yönünden bir incelemesi ortaya konulacaktır. İncelemenin amacı parti programlarında insan haklarına yönelik önerilerin, örnek olaylara ve hak ihlallerine ilişkin bir bağ taşıyıp taşımadığını saptayabilmektir. İkinci kısım, siyasal partilerin programlarında insan hakları olgusunun konumunun saptanması ve her partinin tek tek değerlendirmeye tabi tutularak ideolojik tutumunun insan hakları yaklaşımı ile bağına ilişkin yorum geliştirmeyi amaçlamaktadır.

3.1. 26’nci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni Oluşturan Seçim Sürecinde İnsan Haklarına Etki Eden Siyasal Olaylar

TBMM 26’nci dönemi 1 Kasım 2015 tarihinde yapılan genel seçimlerle oluşturuldu. Türkiye Cumhuriyeti seçimleri, toplumun sosyolojik yapısı itibarıyla, kurulduğu günden itibaren çekişmeli, sosyal ve siyasal yaşam içinde aksiyoner ve toplumu etkileme kapasitesine sahip tüm olaylara karşı seçmen davranışı reaksiyoner bir yapı göstermektedir. Seçmen kitlesinin reaksiyoner yapısı nedeniyle siyasal seçimler oldukça çekişmeli geçmektedir. Zira oy mobilizasyonu siyasal partileri, seçmen kitlelerini ellerinde tutabilme amacıyla oy kaygısına bağımlı bir yapıya sürüklemekte, bu nedenle gündem yoğun ve hızlı bir şekilde değişime sürüklenmektedir. Bu açıdan çalışmanın bu kısmında seçimlerin öncesinde toplumsal yapıda tepki uyandıran ve seçim sonuçlarına etki ettiği düşünülen insan hakları içerikli olayların kronolojik olarak verilmesi planlanmıştır. Olayların tarih aralığı seçimin yapıldığı yılın başı olan Ocak 2015 ve seçim günü olan 1 Kasım 2015 şeklinde belirlenmiştir.

2015 yılı, sivil, asker, polis olmak üzere yüzlerce insanın terör sebebiyle yaşamını kaybettiği, kadın cinayetlerinin yaşandığı ve bu cinayetlerin katillerinin yargı kararlarında aldığı indirimlerle sıkça gündeme gelen, tutuklu gazeteciler, Rusya ile yaşanan kriz, sokağa çıkma yasağı gibi konularla ülke gündemine damga vurmuş, beş ay gibi bir süre içinde iki seçimin yapıldığı, uzun bir aranın ardından koalisyon tartışmalarının yeniden gündeme geldiği bir yıl olmuştur.

6 Ocak 2015 günü IŞİD bağlantılı Diana Ramazova isimli teröristin İstanbul Sultanahmet Emniyet Turizm Şube Müdürlüğü'ne canlı bombalı intihar saldırısında on kişinin öldüğü ve on beş kişinin yaralandığı eylem yıl içinde yaşanan terör eylemlerinden yalnızca ilki olmuştur.³⁹²

17-25 Aralık yolsuzluk ve rüşvet operasyonları olarak tarihe geçen ve paralel yapı tartışmaları siyaset gündemini belirleyen ana başlıklardan biri haline gelmişti. Sürecin 2015 yılındaki etkileri ise 4 Bakan hakkında verilen soruşturma önergeleri ile halen kamuoyunun yakından takip ettiği bir süreçti. 5 Ocak'ta Meclis Soruşturma Komisyonu 4 Bakan 5 onay, 9 ret oyu ile Yüce Divan'a sevk etmeme kararı almıştır. Bunun üzerine TBMM Genel Kurulu'nda 20 Ocak 2015'te yapılan oylamada ise önerge kabul edilmemiş ve böylece 4 Bakan için Yüce Divan yolu kapatılmıştır. Oylama sonucu ana muhalefet partisi CHP milletvekilleri tarafından alkışlarla protesto edilmiştir.³⁹³

11 Şubat 2015'te ise ülke akıl almaz bir cinayetle sarsılmış, bindiği minibüste tecavüze direnirken öldürülen 20 yaşındaki Özgecan Aslan ile toplumsal cinsiyet, kadının konumu, kadın cinayetleri, tecavüz ve taciz cezalarının yıldırcılığı konuları ülke gündemine taşınmıştır. Kadın platformları Özgecan Yasası adını verdikleri düzenlemeleri ile kadın cinayetlerinde uygulanan indirimlerin kaldırılmasını daha etkin bir şekilde işlemeye başlamıştır.³⁹⁴ Özgecan'dan sonra 1 yıl süre içinde 700 kadın cinayeti işlenmiştir. Özgecan Yasası ise Meclis Genel Kurulu'nda yapılan oylamada reddedilmiştir.

³⁹² <https://www.cnnturk.com/video/turkiye/sultanahmette-canli-bomba-saldirisi> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

³⁹³ <http://www.milliyet.com.tr/siyaset/4-bakan-icin-yuce-divan-yolu-kapandi-2001253> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

³⁹⁴ <http://www.diken.com.tr/bize-bir-yasa-lazim-ama-bu-isimle-degil-ozgecan-yasasi-ne-demek/>, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/siyaset/490942/CHP_nin_Ozgecan_Yasasi_teklifi_iade_edildi.html, <https://www.cnnturk.com/turkiye/meclise-ozgecan-aslan-yasasi-sunuldu>, http://www.cumhuriyet.com.tr/foto/foto_galeri/1241878/1/Ozgecan_Aslan_in_katledilisinin_4_yilinda_babasi

17 Şubat 2015'te gazeteci Nuh Köklü İstanbul Kadıköy'de bir esnaf tarafından bıçaklanarak öldürüldü.³⁹⁵

20 Şubat 2015'te Ege Üniversitesi'nde iki grup arasında çıkan tartışmada, Ülkü Ocakları'nda faaliyet gösteren milliyetçi öğrenci Fırat Çakıroğlu bıçaklanarak öldürüldü. Çakıroğlu'nun katiline ağırlaştırılmış müebbet cezası verildi.³⁹⁶

22 Şubat 2015'te TSK'ya bağlı birlikler gece yarısı operasyonu ile Suriye'de Süleyman Şah Saygı Karakolu'nda görev yapan askerle birlikte Şah Fırat Operasyonu'nu gerçekleştirmiş, türbeye ait emanetleri tahliye etmiştir.³⁹⁷

28 Şubat 2015'te Başbakan Yardımcısı Yalçın Akdoğan ile HDP imralı heyeti arasında yapılan görüşmelerde 10 maddelik ortak bir metin açıklanmış ve bu metin görüşmelerin Dolmabahçe'de yapılması nedeniyle Dolmabahçe Mutabakatı olarak anılmıştır. Ancak Cumhurbaşkanı Erdoğan yapılan görüşmelerde karşı tarafın siyasal bir mekanizma, parti olarak kabul edilemeyeceğini; bu nedenle ortak açıklamanın Dolmabahçe Mutabakatı olarak ifade edilmesini kabul etmediğini beyan etmiştir.³⁹⁸

Ülke 7 Haziran seçimlerine doğru giderken, 7 Mart 2015'te Gaziantep'te bir açılış töreninde konuşan Cumhurbaşkanı Erdoğan, ülke ihtiyacının başkanlık sistemi olduğunu belirtmiş, *"Bu sistem bize dar geliyor. Bu beden bu gömleğe olmuyor artık. Şu andaki sistem yamalı bohça. Başkanlık sistemi demek yeni anayasa demek."* diyerek; *"400 milletvekilini verin ve bu iş huzur içinde çözülsün"* ifadesini kullanmıştır.³⁹⁹

27 Mart 2015'te muhalefet partisi CHP'nin itirazları ve protestolarına rağmen, yargı kararı olmadan 48 saate kadar gözaltı, telefon dinleme gibi yetkilerin polise tanınması; şüpheli bulunan kişilerin üstü, eşyası ve aracı dışarıdan bakıldığında içi görünmeyen

nin_sozleri_yurek_dagladi.html, <https://www.sozcu.com.tr/2019/gundem/ozgecan-aslan-olumunun-4-yilinda-anildi-zaman-gectikce-aci-katmerlesiyor-3482994/>, <https://www.karar.com/guncel-haberler/ozgecan-aslanin-katledilmesinin-ardindan-4-yil-gecti-1115916>, <https://www.haberturk.com/yillar-gectikce-ozgecanin-acisi-katmerleniyor-2369731> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

³⁹⁵ https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/02/150217_nuh_koklu, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

³⁹⁶ <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/firat-cakiroglunun-katiline-muebbet-hapis-cezasi-verildi-2511748/> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

³⁹⁷ <https://www.ntv.com.tr/turkiye/tskdan-suleyman-sah-karakoluna-sah-firat-operasyonu.LmYkF4lOM0SIRTLJzsiEeg>, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

³⁹⁸ https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/07/150717_erdogan_hdp, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

³⁹⁹ <https://t24.com.tr/haber/cumhurbaskani-erdogan-gaziantep-te-konusuyor,289627>, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

kısımların aranması mülki amirin görevlendireceği kolluk amirinin yazılı veya acele hallerde sözlü emri ile yerine getirebileceği, toplantı ve gösteri yürüyüşü esnasında yüzleri kapalı olanlara hapis cezasını öngören Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı, Meclis Genel Kurulu'nda kabul edilerek yasalaşmıştır. Kamuoyunda Kanun, İç Güvenlik Paketi olarak anılmıştır.⁴⁰⁰

31 Mart 2015'te Çağlayan İstanbul Adalet Sarayı'nda Berkin Elvan soruşturmasını yürüten savcı M. Selim Kiraz odasında rehin alınmış, yaklaşık sekiz saat süren rehine krizi savcı Kiraz'ın yaşamını kaybetmesi ve savcayı rehin alan iki eylemcinin öldürülmesi ile sonuçlanmıştır.⁴⁰¹

2015'in 1 Mayıs Emek ve Dayanışma Günü'nün İstanbul görünümü; görevli 20 bin polis, 300'ün üzerinde gözaltı, biber gazlı TOMA'lı müdahale ve 1 yaralı.⁴⁰²

6 Mayıs 2015 ülkemiz hayvan hakları bakımından bir ilke imza atmış, Eskişehir'de bir kediyi öldürdüğü görüntülerini sosyal medyada yayınlayan M.C.A. 3 yıl hapis cezası almıştır.⁴⁰³

5 Haziran 2015 HDP Diyarbakır Mitingine yapılan bombalı saldırıda 2 kişi ölmüş, 100'den fazla kişi yaralanmıştır.⁴⁰⁴

7 Haziran 2015 günü genel seçimler yapılmış, seçim sonucunda AKP; %40,87, CHP; % 24,95, MHP; %16,29, HDP; %13,12 oranında oy alarak barajı milletvekili çıkarabilen partiler olmuştur. Diğer partiler %10 seçim barajını aşacak oy oranlarını elde edememiştir. HDP bu seçimlere ilk kez parti olarak katılım göstermiş ve barajı aşmıştır. Oylama sonuçlarının ardından ülke koalisyon ihtimalleri gündemine girmiştir.⁴⁰⁵

⁴⁰⁰ https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/03/150327_ic_guvenlik_paketi_kabuledildi, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

⁴⁰¹ https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/03/150331_adliye_toplama (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

⁴⁰² https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/05/150501_1_mayis, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

⁴⁰³ <https://www.aksam.com.tr/guncel/eskisehirde-kedi-vahseti/haber-283595>; (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

⁴⁰⁴ <https://www.haberturk.com/video/haber/izle/hdp-diyarbakir-mitingi-patlama-ani/142017>, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

⁴⁰⁵ <https://secim.haberler.com/7-haziran-2015-secimi/> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

20 Temmuz'da IŞİD'li canlı bomba, Suruç'ta kendisini patlattı ve 33 kişi hayatını kaybetti. Temmuz 20 sonrası IŞİD, PKK, DHKP-C eylemlerinin kesintisiz can almaya, terör eylemlerinin ardı arkası gelmeyen bir süreç olarak devam etmiştir.⁴⁰⁶

10 Ağustos 2015; Ergenekon kumpasının savcısı Zekeriya Öz yurtdışına kaçtı.⁴⁰⁷

25 Ağustos 2015; sonuçsuz kalan koalisyon görüşmeleri sonucunda 1 Kasım 2015'te seçimlerin yenilenmesi kararı alındı.⁴⁰⁸

2 Eylül 2015; “insanlık kıyıya vurdu.” Aylan bebeğin cansız bedeni dünya basınında sığınmacı krizini gündeme getirdi.⁴⁰⁹

3 Temmuz 2011'de başlayan şike davasında Aziz Yıldırım dahil tüm sanıklar 9 Ekim 2015'te beraat etti. Dava sürecinde Yıldırım 1 yıl cezaevinde kalmış, 6 yıl 3 ay ceza almıştı.⁴¹⁰

10 Ekim 2015'te Türkiye tarihinin en kanlı terör eylemlerinden biri gerçekleşmiş, Başkent'te Emek, Barış, Demokrasi mitingi için toplanan kalabalığın arasında patlayan iki bomba 103 kişinin hayatını kaybetmesine yüzlerce kişinin de yaralanmasına neden olmuştur.⁴¹¹

1 Kasım 2015'te yaklaşık olarak 54 milyon seçmenin katılımıyla 26'ncı dönem TBMM'si seçimleri yapıldı. 16 siyasi partinin ve 21 bağımsız adayın katıldığı seçimin sonucunda, AKP; %49,48, CHP; %25,31, MHP; %11,9, HDP; %10,75 oranında oy aldı. Seçimler sonucunda AKP yine, yeniden tek başına iktidar olmuş ve hükümeti kurmuştur.⁴¹²

⁴⁰⁶ <https://t24.com.tr/haber/iste-7-hazirandan-1-kasima-secime-etki-eden-olaylar,315129> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

⁴⁰⁷ <https://www.sozcu.com.tr/2015/gundem/zekeriya-oz-yurtdisina-kacti-906253/> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

⁴⁰⁸ https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/08/150805_koalisyon_sure_azaliyor (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

⁴⁰⁹ <https://www.bik.gov.tr/meksika-abd-sinirinda-aylan-bebek-drami/> (Erişim Tarihi: 27 Haziran 2019)

⁴¹⁰ https://www.bbc.com/turkce/spor/2015/10/151009_sike_davasi (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

⁴¹¹ <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ankara-tren-gari-onunde-patlama-95-olu-48i-agir-246-yarali-30285510> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

⁴¹² <https://www.haberturk.com/secim/secim2015/genel-secim-1-kasim> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

3.2. 26'ncı Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi Siyasal Partilerinin Parti Programlarında İnsan Hakları

Çalışma yalnızca siyasal partilerin program metinleri üzerinde yapılmış ve siyasal partilerin yazılı kaynakları parti lider ve yönetici kadrolarının yazılı ve sözlü beyanları çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir. Parti programları üzerinde çalışmanın temel kategorisini oluşturan “insan hakları” olgusunun kullanım sıklığı, tekrarları sayısal olarak ifade edilmekte ancak; olguya yaklaşım perspektifinin yorumlanmasında bu durum bir kıstas olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü program metinlerinin içeriği, sınırları, metnin temel ruhu, uzunluğu ve hazırlanma dönemleri farklılık göstermektedir. Bu nedenle olguya yaklaşımın değerlendirilmesinde temel kıstas, insan hakları olgusunun birinci bölümde yer aldığı biçimi ile tarihsel olarak bugün geline nokta içerisinde hangi ağırlığı taşıdığı, program metinleri oluşturulurken insan hak ve özgürlükleri ile hak ihlallerine ilişkin siyasal partilerin saptamaları esas alınmıştır. Hak ve özgürlüklere ilişkin temel politikalar, hak ihlallerine ilişkin çözüm önerileri, hakların korunmasına ilişkin temel ideolojik bakış açısı program metinleri üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır.

Çalışma insan haklarına ilişkin tüm alanları kapsama iddiasını taşımamaktadır. Yaşam hakkı, kişi güvenliği, düşünce ve ifade özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, basın özgürlüğü, öne çıkan insan hakları kategorileri olarak öncelikle ele alınacaktır. Çünkü zaman kısıtı bu tür bir sınırlandırmayı zaruri kılmıştır. Konu edilen siyasal partilerin dönemsel olarak, sosyolojik ve ideolojik perspektif üzerinden, insan haklarına ilişkin tüm amaçlarını ve niyetlerini kapsamlı bir şekilde tek tek ele alan çalışmalara literatürde rastlanmamıştır. Bu nedenle çalışma büyük ölçüde insan hakları kuruluşlarının yayınladığı yıllık raporların verileri ve partilerin program metinlerine yaslanarak hazırlanmıştır.

3.2.1. Adalet ve Kalkınma Partisi: Parti Programında İnsan Hakları**

AKP parti programında “insan hakları” sözcük öbeği birbirinden farklı kategoriler altında olmak üzere 16 kez zikredilmiştir. Program, giriş, temel haklar ve siyasi ilkeler, ekonomi, kamu yönetimi, sosyal politikalar, dış politika ve sonuç olmak üzere 7 bölümden oluşturulmuştur. İnsan haklarına ilişkin temel kategori temel haklar ve siyasi ilkeler bölümünde ele alınmıştır.

Temel hak ve özgürlükler bölümünde insan hakları insanlık mücadeleleri sonucu elde edilen bir kazanım olarak ifade edilmiştir. İnsan hakları, özgürlükler ile bir bütün olarak değerlendirmeye tabi tutulmuş ve özgürlük modern toplum göstergelerinden biri olarak kabul edilmiştir.

“Temel insan hak ve özgürlükleri, insanlığın yüzyıllar boyu süren mücadeleleri sonucu elde edilmiş kazanımıdır. Bu özgürlüklerin düzeyi medeni bir toplum olmanın göstergesidir. Medeni dünyanın bir parçası olan Türkiye'nin temel hak ve özgürlükler açısından hakkettiği konuma getirilmesi, toplumumuzun da beklentisidir. Dolayısıyla atılacak adımlar, uluslararası kuruluşlar istediği için değil insanımız bu hak ve özgürlüklere layık olduğu için atılmalıdır.”⁴¹³

Programda bir mücadele kazanımı olarak ele alınan haklar; partinin tüzüğünün 14'üncü maddesinde “... hiç bir ayırım gözetmeksizin, toplumu oluşturan her bireyin, insan olmasından kaynaklanan temel haklar ve özgürlükler...” ibaresi ile doğuştan kazanılan görüşünü esas almıştır.⁴¹⁴

Programda özgürlükler demokrasinin temeli olarak ifade edilmiş, bireysel yahut kurumsal hiçbir baskının kabul edilemeyeceği belirtilmiştir.

“Özgürlükler demokrasinin temelini oluşturur. Hiçbir bireysel ve kurumsal baskı kabul edilemez.”⁴¹⁵

Bireylerin toplumsal alanda hak ve özgürlüklerine saygı duyulduğu inancının, toplum güvenini tesis eden ve buna bağlı olarak sosyal ve ekonomik hareketleri sağlayan bir dinamik olarak ele alınmış inanç olgusu, toplum barışının ve huzurunun şartlarından sayılmıştır. Bu noktada dikkat çeken ayrıntılardan biri de; Atatürk İlke ve İnkılaplarının çağdaşlaşmada bir vasıta olarak belirtilmesi ve toplum barışı için gerekli bir unsur olarak buna yer verilmesidir. Siyasal Partiler Kanunu'nun getirdiği bir zorunluluk olarak kabul edilebilir görünse de bu durumun temel hak ve özgürlükler kategorisinde belirtilmesi, hak

^{**}Başlık altında “iki tırnak” şeklinde doğrudan yer verilen beyanların tümü, http://www.akparti.org.tr/parti-programi_79.html web adresi üzerinden erişilen parti programı metninden doğrudan alıntılanmıştır.

⁴¹³ http://www.akparti.org.tr/parti-programi_79.html (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019)

⁴¹⁴ <http://www.akparti.org.tr/parti/parti-tuzugu/> (TÜZÜK 14'üncü Madde) (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

⁴¹⁵ http://www.akparti.org.tr/parti-programi_79.html (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

ve özgürlüklerin geliştirilmesine ilişkin bir sınır olarak görülmüş olabileceği yönünde bir anlayış geliştirilebilir.

“Bir toplumdaki en önemli güven unsuru, toplum içinde yaşayan bireylerin kendi hak ve özgürlüklerine saygı duyulduğuna olan inançlarıdır. Bu inanç tüm sosyal ve iktisadî dinamikleri harekete geçiren temel güçtür. Ayrıca bireylerin hak ve özgürlüklerine saygı, demokratik bir siyasi rejimin toplum tarafından benimsenmesinin, toplumsal barış ve huzurun temel şartıdır.”

“Partimiz Atatürk ilke ve inkılaplarını, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarmanın en önemli vasıtası olarak algılar ve bunu toplumsal barışın bir unsuru olarak görür.”

AKP kendisi ve “Milli Görüş” hareketi ile arasına mesafe koyduğunu ifade ederek kendisini “muhafazakâr, demokrat” bir parti olarak tanımlamış olmasına karşın, parti yöneticilerinin zaman zaman ortaya koydukları söylem, mesafenin çok uzak olmadığını göstermektedir. Örneğin 25 Ocak 2008 yılında dönemin başbakanlığını yürüten AKP genel başkanı Erdoğan, “Biz Batı’nın ilmini, sanatını almadık, maalesef bize ters düşen ahlaksızlığını aldık.” sözlerini yurtdışına gitmek üzere hazırlanan lisansüstü öğrencilerine yaptığı bir konuşmada yer vermiştir.⁴¹⁶ “Batı’nın Ahlaksızlığı” söylemi, İslamcı düşüncenin sık sık başvurduğu argümanlardan biri olarak kabul edilmektedir. Buradaki temel problem cümlesi şudur; siyasallaşmış İslamın ideolojik argümanları ile bu denli örüntülü ve kökleri bu gelenekten gelen bir siyasal partinin ve kadroların, hangi itici güç vasıtasıyla, Batı kökenli “*insan hakları, demokrasi, özgürlük*” gibi olgulara karşı böylesine olumlayıcı bir program inşa edilebilmişti? Bu sorunun cevabı, iki yönlü olarak ele alınabilir. Bu yönler, AKP’nin siyasal köklerini teşkil eden kendinden önceki siyasal partilerin kapatılma davaları ile siyasal yaşamlarının sonlandırılması ve siyasetçi kadrolarının yasaklarla siyaseten uzaklaştırılması; yeni kurulan AKP’yi daha liberal bir çizgiye itmiş, uluslararası destek arayışının çözümü ise küresel kapitalizme eklemlenmesini hızlandırarak AB üyelik

⁴¹⁶ <http://www.gazetevatan.com/-bati-nin-ilmini-degil-ahlaksizligini-aldik--158437-siyaset/> (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

müzakerelerinin gerekli kıldığı insan hakları iyileştirmelerinde adımlar atılmasını zorunlu kılmıştır.⁴¹⁷

Partinin temel hak ve özgürlüklere ilişkin anlayışının ele alınması ile işlenen başlığın devamında, partinin bu alandaki temel hedeflerine yer verilmiş ve bu hedefler sıralı bir liste düzeneği içinde tek tek verilmiştir.

“Temel hak ve özgürlüklere ilişkin partimiz aşağıdaki hedefleri gerçekleştirecektir.” ifadesi ile, program, insan hakları hedeflerini gerçekleştirme vaadiyle bütünleştirilmiştir.

İlk hedef; *“Başta İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Paris Şartı ve Helsinki Nihai Senedi olmak üzere Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerin insan hakları alanında getirdiği standartlar uygulamaya geçirilecektir.”* biçiminde belirlenmiştir.

İnsan hakları alanında faaliyet gösteren gönüllü kuruluşların, STK'ların görüş ve önerileri dikkate alınarak, devlet organları ile söz konusu kuruluşlar arasında işbirliği kurulması, insan hakları ihlallerinin tespiti ile bunlara ilişkin çözüm önerileri geliştirilmesi, insan hakları eğitimi ve kolluk güçlerinin denetiminin içerdiği faaliyet konularında söz konusu kuruluşların katılımının sağlanması hedefler arasında sayılmıştır.

“Düşünce ve ifade özgürlükleri uluslararası standartlar temelinde inşa edilecek, düşünceler özgürce açıklanabilecek, farklılıklar birer zenginlik olarak görülecektir.” hedefi ile partinin liberal demokratik kimliğini kurma çabası açıkça görülmektedir. Demokrasinin en önemli unsurlarından biri olan düşünce özgürlüğü, bireyci bir yaklaşımla bütüncül olarak parti programında bir hedef sayılmıştır. Programın yazıldığı dönemden bağımsız olarak, uygulamada kaldığı ve çalışma alanını kapsayan 26'ncı dönem tarihsel koşulları içinde kamuoyu gündeminde yer alan haber manşetleri bu hedefin gerçekleştirilmesine ilişkin temel koşulların tesis edilmesinde halen aksaklıklar olduğu düşüncesine yol açmaktadır. Düşünceyi açıklama hürriyetinin kullanılmasında belirlenen sınırlamalar, düşüncenin suç kapsamına girmesinde çok ince bir geçiş olduğu iddia edilebilir görünmektedir.

⁴¹⁷ Türközü, E. S. (2009). *AKP ve İnsan Hakları*. (Der. İ. Uzel ve B. Duru). AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu. Phoenix Yayınları: İstanbul. s.231-233

“Partimiz, dini insanlığın en önemli kurumlarından biri, laikliği ise demokrasinin vazgeçilmez şartı, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak görür. Laikliğin, din düşmanlığı şeklinde yorumlanmasına ve örselenmesine karşıdır. Esasen laiklik her türlü din ve inanç mensuplarının ibadetlerini rahatça icra etmelerini, dini kanaatlerini açıklayıp bu doğrultuda yaşamalarını ancak inançsız insanların da hayatlarını bu doğrultuda tanzim etmelerini sağlar. Bu bakımdan laiklik, özgürlük ve toplumsal barış ilkesidir. Partimiz kutsal dini değerlerin ve etnisitenin istismar edilerek siyaset malzemesi yapılmasını reddeder. Dindar insanları rencide eden tavır ve uygulamaları ve onların, dini yaşayış ve tercihlerinden dolayı farklı muameleye tabi tutulmalarını anti-demokratik, insan hak ve özgürlüklerine aykırı bulur. Öte yandan dini, siyasi, ekonomik veya başka çıkarlara alet etmek veya dini kullanarak farklı düşünen ve yaşayan insanlar üzerinde baskı kurmak da kabul edilemez.” şeklinde yer verilen hedef, partinin laiklik anlayışının açıkça ortaya konulma çabası olarak görülebilir. Ülkenin kuruluşundan itibaren siyasal partilerin çekişmelerinde temel odaklardan birini yansıtan laiklik tartışmaları, baştan konulacak bir kriter olarak görülmüş, insan hak ve özgürlüklerinin inanç hürriyeti bakımından uygulanmasında bu tavrın yerleştirilmesi isteğinin laiklik ilkesi ile bağdaştırılarak ortaya konulmuştur.

“Partimiz bütün vatandaşlarımızın özgür haber alma ve düşüncelerini yansıtmaya hakkını esas kabul eder. Çağımız demokrasilerinin vazgeçilmez koşullarından biri özgür medyanın varlığıdır. Başta anayasa olmak üzere medyaya ilişkin tüm yasal çerçeve ele alınarak, medyanın ifade özgürlüğüne getirilen ve demokratik toplum düzeninin gerekleri ile bağdaşmayan yasak ve cezalar kaldırılacaktır. Yazılı ve görsel medyanın özgürlükleri, titizlikle korunacak ve tekelleşmeye fırsat tanınmayacaktır.” hedefi, yazılı ve görsel basın ve yayın kuruluşlarının ve gazetecilerin tam özgürlüğünü içeren bir anlamda düzenlenmiştir. Düşünce özgürlüğü ve düşünceyi açıklama özgürlüğü, medya araçları ile ilişkilendirilen bir perspektifte programa yansıtılmıştır.

“İnsan hak ve özgürlüklerini bir davranış biçimi haline getirmek ve bu sayede insan hakları ihlallerini ortadan kaldırmak için ilköğretim okullarından ve kamu kuruluşlarından başlamak üzere eğitim programları düzenlenecektir.” program hedefine ek bir bilgilendirme

olarak; 2015'in Ekim ayından itibaren insan hakları ilköğretim okullarının müfredatına alınmıştır.⁴¹⁸

“Hak arama özgürlüğü ve adil yargılanma hakkı bütün unsurlarıyla gerçekleştirilecektir. Tüm bireylerin hak arama yolları kolaylaştırılacaktır.” Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi adil yargılanma hakkını, “Herkes davasının, medeni hak ve yükümlülükleriyle ilgili uyuşmazlıklar ya da cezai alanda kendisine yöneltilen suçlamaların esası konusunda karar verecek olan, yasayla kurulmuş, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından, kamuya açık olarak ve makul bir süre içinde görülmesini isteme hakkına sahiptir.” ibaresi ile hüküm altına almıştır. Hukuk kavram itibarıyla hak kavramına yaslanmakta, toplumsal düzenin işletilmesinde ise hukuk düzenleyici kuralları işleten mekanizmalarla sistematize edilmiştir. Toplum düzeninin kurulmasında devlet aygıtları içerisinde hukukun niteliği ve önemi açıkça görülmektedir. Bu nedenle hukuku var eden hakkın, devlet aygıtı düzenine erişmesi, devletin hakkı koruma şartını kurması gerektiği inancını da pekiştirmektedir.⁴¹⁹ Parti programı adil yargılanma ve hak arama özgürlüğü anlayışı bakımından, hakkın korunmasını sağlamada üzerine düşen tüm işleyişi kurma yahut işleyişte ortaya çıkabilecek tüm ihlallere çözüm üretmeyi amaçladığını açıkça beyan etmiştir.

Parti programında, *“Kadın, çocuk ve çalışma hayatına ilişkin hak ve özgürlük alanlarında uluslararası standartlar ülkemizde de eksiksiz uygulanacaktır.”* hedefi, umut vaat eden, üzerine iyileştirmelerin yapıldığı, ancak “eksiksiz” uygulanmasının halen hayal olarak algılandığı bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada 26’ncı dönem içerisinde, 1.480 kadın cinayeti⁴²⁰ işlenmiş, yılda ortalama 8.000 çocuk cinsel istismara⁴²¹ uğramış, 354 çocuk işçi hayatını kaybetmiş⁴²², 2015 yılında iş kazası sayısı 241 bin, 2016’da 286 bin, 2017’de 360 bin olarak belirtilirken, 2018 yılında yaşanan iş kazalarından

⁴¹⁸ Buğday, G. ve Küçükoglu, A. (2017). 4. Sınıf İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi Ders Kitabının Çocuk Katılım Hakkı İlkelerine Göre İncelenmesi. *Türkiye Eğitim Dergisi*. 2(2). s.62

⁴¹⁹ Aydın, M. (2006). Anayasa Mahkemesi Kararlarında Hak Arama Özgürlüğü. *nkara Üniversitesi SBF Dergisi*. 61(3). s.3

⁴²⁰ <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/2017-utanc-raporu-2017de-409-kadin-olduruldu-387-cocuk-cinsel-istismara-ugradi-40696747>, <https://www.ntv.com.tr/kadina-siddet/2018-yilinda-440-kadin-olduruldu,EntxopiEs0a7fCB3mfbSvg>, <http://www.hurriyet.com.tr/kelebek/magazin/2016-yilinda-328-kadin-olduruldu-40365652>, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kadin-cinayeti-raporu-aciklandi-2015-yilinda-303-kadin-olduruldu-40038016> (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

⁴²¹ <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201806101033803155-ihd-turkiye-cinsel-istismar-cocuk-dogum/> (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

⁴²² <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/5-yilda-354-cocuk-isci-oldu-213776h.htm> (Erişim Tarihi:

2006'sı ölümle sonuçlanmıştır.⁴²³ Bu veriler doğrultusunda eksiksiz uygulama hedefi, uzun yıllar daha parti programlarında yer tutabilir görünmektedir.

“İşkence, gözaltında ölüm, kayıp, faili meçhul cinayetler gibi demokratik hukuk devletinde kabul edilemez uygulamaların üstüne ciddiyetle gidilecek ve şeffaflık sağlanacaktır. Bu konuda her vatandaşın şikâyeti değerlendirilecek, caydırıcılığı sağlayan gerekli düzenlemeler yapılacak, sorumlular cezasız kalmayacaktır.” ve “İnsan hakları ihlalleriyle ilgili şikâyetlerin mahkemelerde harçsız ve bizzat temsil yolu açık tutularak öncelik ve ivedilikle sonuçlandırılabilmesi için gerekli yasal düzenlemeler yapılacaktır.” ifadesi ile faili meçhul cinayetlerin çözülmesi ve vatandaşın sorunlarına yönelik çözüm metotları üzerinde durulacağı ve bu metotların şeffaflık esası ile kanuni temelde işletileceği program hedeflerinden biri olarak görünmektedir.

“Vatandaşların şikâyetlerini kamu adına izleyecek kurum ve kuruluşlar oluşturulacaktır.” Haziran 2012'de Kamu Denetçiliği Kurumu kurulmasına ilişkin tasarı kabul edilerek kanunlaştırıldı. Başdenetçi tarafından yönetilecek olan kurumda görev yapanlardan bir denetçinin kadın ve çocuk hakları alanında görev yapmasına karar verilmiştir. Kamu Denetçiliği Kurumu, idarenin eylem ve işlemlerine karşı, şikâyet üzerine, insan haklarına dayanan adalet anlayışı içinde hukuka uygunluk denetimi gerçekleştirmek üzere kurulmuştur.⁴²⁴

“Partimiz tüm yurttaşların kamu hizmetlerinden hiçbir ayırım gözetilmeksizin faydalanması için gereken düzenlemelerin yapılmasını öngörür. Bu bağlamda, devlet ve kurumlarıyla yurttaşlar arasında gittikçe artan güven bunalımı giderilecek ve yurttaşın devlete ve devletin tüm kurumlarına güvenini sağlayacak bir yönetim anlayışı tesis edilecektir.” Kamu yönetimi anlayışı bakımından gündeme alınan yenilikler, şeffaflık, katılımcılık, hesap verebilirlik, mali saydamlık gibi ilkeler çerçevesinde konu edilmiş, bu yönde yerel yönetimler alanında reform kanunları, yasal düzenlemeler, mali saydamlığa ilişkin yeni düzenlemeler yürürlüğe konulmuştur. Bu anlamda hedeflenen program verilerinin, düzenlemeler yapılırken göz önünde bulundurulduğu ifade edilebilir.

⁴²³ <https://www.mmo.org.tr/merkez/basin-aciklamasi/fisci-sagligi-ve-guvenligi-oda-raporu-aciklandi-kazalari-ve-cinayetlerinde>, <https://osgbistanbul.com.tr/2018-is-kazasi-istatistikleri/>, <https://isgfrm.com/threads/2017-yili-is-kazasi-ve-meslek-hastaliklari-istatistikleri.27848/>, <http://saglikcalisanisagligi.org/2667-isig-meclisi-mart-2018-is-cinayetleri-raporu.html> (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

⁴²⁴ <https://www.cnnturk.com/2012/turkiye/06/15/kamu.denetciligi.kurumu.kuruldu/665150.0/index.html> (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

İnsan hakları kavramı, programın ikinci bölümünün dördüncü kısmında hukuk ve adalet başlığı altında, “...hukuk devletinden ziyade kanun devleti görüntüsü vermektedir. “Devletin hukuku” yerine “hukuk devleti” anlayışının esas olması gerekir. Kanunları hukuka, hukuku evrensel adalet ve insan hakları esaslarına dayandırmadıkça, Türkiye gerçek bir hukuk devleti olamaz ve uluslararası camiada saygın bir yer edinemez.”⁴²⁵ çıkarımı yapılmış, insan haklarına hukukun esaslarından biri olarak, hukuk devleti ilkesi çerçevesinde yer verilmiştir. Hukuk devleti ilkesi; iktidar odaklarının keyfi uygulamalarının önüne geçmek amacıyla, bağımsız yargı mercileri ve anayasal metinlerle güvence altına alınmış, kuvvetler ayrılığı, insan hakları, hukukun üstünlüğü, yasallık, eşitlik ve temel hak ve özgürlükler ilkeleri ile uygulamaya elverişli bir sistem olarak ifade edilmekte, gerekliliği ve uygulanabilirliği doktrini ve güncel siyasal yaşamı oldukça meşgul eden bir anlayıştır. Bu noktada genel seyir, hikmet-i hükümet anlayışının terk edilerek, toplum istencinin iktidar istencinin yerine geçirilmesi şeklinde cereyan etmektedir. Ancak tüm bu ifadeler, zorba devlet anlayışından başlayarak insan hakları ve hukuk devleti anlayışına kadar gelen süreçte söylem ve yasal olarak her ne kadar tam donanımlı gibi görünse de, uygulamada halen kritik sorunlara yol açmaktadır. Hukuk devleti ilkesinin sağlanabilmesi genel olarak, teorik bir problem biçiminde değil, toplumun hukuki kültür ve eğitimi, toplumsal kodların insan haklarına yönelik işleyişi ile birlikte hukukun ve temel hak ve özgürlüklerin toplumsal alanda yaşam pratiği ile ilintili bir sorun olarak ele alınmaktadır.

“Türkiye, demokrasisi, ekonomisi ve insan haklarına saygılı tutumuyla bulunduğu bölgede bir istikrar unsurudur. Bu nitelikleriyle, çevresindeki kriz bölgelerinde daha fazla inisiyatif alacak ve krizlerin çözümüne daha somut katkı sağlamaya çalışacaktır.” ifadesi ile dış politikada etkisini gösteren sığınmacı krizine ilişkin yaklaşımlar, inisiyatif alma noktasında partinin tutumu ile paralel bir görünüm arz etmektedir. Zira sığınmacılara ilişkin uygulamalar noktasında ülkenin sığınmacılara ev sahipliği yapma bakımından 3,7 milyon sığınmacı ile dünyada en çok sığınmacının yaşadığı ülke olmuştur.⁴²⁶

Programın sonuç bölümünde, benimsenen siyasi yönün ve önerilerin kapsamında, ülkenin hukukun üstünlüğüne, insan hak ve özgürlüklerine dayanan demokratik yapıya kavuşturulması hedefi korunmuş; partinin, çoğulcu değerleri benimsediği, ahlaki ve insani

⁴²⁵ http://www.akparti.org.tr/parti-programi_79.html (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

⁴²⁶ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48688755> (Erişim Tarihi: 3 Temmuz 2019)

duyguları sahiplendiği, ayrışmacı yapının reddedildiği ve piyasa ekonomisine bağlılığı vurgulanmıştır.

AKP iktidarının ilk yıllarında insan haklarına ilişkin ihlallerin oranlarında görece bir azalma yaşandığı ancak 2007 sonrası süreçten itibaren bu oranların giderek artan düzeylerde meydana geldiği birçok görüş tarafından kabul edilmektedir. Onur Karahanoğulları, “1 Mayıs 2007” tarihinin AKP için bir milat olduğunu, bu tarihten sonrasının 1990’lı yılların uygulamalarına geri dönüş biçiminde; soft baskıcı yapının çizdiği demokrasi illüzyonunun sonuna gelinmesi olarak değerlendirmektedir.⁴²⁷

3.2.2. Cumhuriyet Halk Partisi: Parti Programında İnsan Hakları**

CHP parti programında “insan hakları” sözcük öbeği birbirinden farklı kategoriler altında olmak üzere toplam 52 yerde geçmektedir. Program, hedef ve önceliklerimiz, demokrasiyi güçlendirme ve demokrasi, insan hakları ve özgürlükler, kamu yönetimi, ulusal güvenlik ve dış politika, üretim ve yeni ekonomik düzen ve sosyal refah devleti olmak üzere 6 bölümden oluşturulmuştur. İnsan haklarına ilişkin temel kategori demokrasiyi güçlendirme ve demokrasi, insan hakları ve özgürlükler bölümünde ele alınmıştır. Programda insan hakları temel hak ve özgürlükler bağlamında değil, bir üst kategori olarak insan hakları ve özgürlükler bütün olarak ele alınmıştır.

İnsan hakları parti programının ilk bölümünü teşkil eden hedef ve önceliklerimiz başlığında, partinin hedefleri arasında sayılmıştır. İnsan haklarının bu anlamda içerdiği hedeflere ise parti programı; bütün vatandaşların evrensel insan haklarına sahip olması gerektiğini, bu alanda kanundan ve uygulamadan kaynaklanan tüm sorunların çözüme kavuşturulmasını, azınlık haklarını korumayı ancak bunu sağlarken toplum içerisinde yeni azınlık grupların oluşturulmasını önlemeyi, bir toprak reformu vasıtası ile yurttaşların topraklandırılmasını, GAP’ı tamamlamayı, terörün sonlandırılarak terörle mücadele kaynaklarının bölge kalkınmasına aktarılmasını, etnisitenin korunarak bölge halklarının bütünleşmesinin sağlanmasını hedeflediğine yer vermiştir. Ek olarak kürt vatandaşların

⁴²⁷ Türközü, *AKP ve İnsan Hakları*. s.248

**Başlık altında “iki tırnak” şeklinde doğrudan yer verilen beyanların tümü, <https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf> web adresi üzerinden erişilen parti programı metninden doğrudan alıntılanmıştır.

yaşadığı bölgelere ilişkin sosyoekonomik bir değerlendirme ile bölge işsizliğinin, yoksulluğunun ve feodal ilişki yapılarının ortadan kaldırılmasının hedeflendiği açıklanmıştır. Bu ifadeye özellikle yer verilmesi, partinin kürt vatandaşlara ilişkin bir pozisyon geliştirmeyi açıktan gerçekleştirmiş olması, insan hakları noktasında özel bir ilgi konusu olarak belirtilmesi ikircikli bir tutum olarak ele alınabilir. Zira temel hedef insan hakları olarak açıklanmıştır ve belirtilen işsizlik, yoksulluk ve feodal ilişki ağları maalesef belirli bölge ve etnik yapılar üzerinde sınırlı sorunlar olarak görülemeyecek düzeyde; toplumun tümüne sirayet etmiş oranlarda seyretmektedir.

“Bütün vatandaşlarımızın evrensel insan haklarına eksiksiz sahip olmalarıdır. İnsan hakları alanında yalnız yasalardan değil, uygulamadan kaynaklanan sorunları çözüme kavuşturmadır. Uluslararası antlaşmalardan kaynaklanan azınlık haklarını korumak, ancak toplum içinde yeni azınlıklar yaratılması çabalarına karşı çıkmaktır. Kurt kökenli vatandaşlarımızın yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdeki geri kalmışlığı, işsizliği, yoksulluğu, feodal düzeni ortadan kaldırmaktır. Bir toprak reformu gerçekleştirerek yurttaşlarımızı toprak sahibi yapmaktır. GAP projesini süratle tamamlamaktır. Terörü ortadan kaldırıp evvelce terörle mücadele için sarf edilen kaynakları bölgenin kalkınmasına harcamaktır. O bölgedeki vatandaşlarımızın etnik kimliklerini koruyarak bütün toplumumuzla bütünleştirme hedefine ulaşmaktır.”⁴²⁸

Bu hedef planı doğrultusunda, kökleri Cumhuriyet’e ve hatta Cumhuriyet öncesine dayanan bir siyasal parti olan CHP, insan hakları hedefleri noktasında, günün liberal istek ve özlemlerine, tarihsel köklerinden daha uyumlu bir görünüm taşımaktadır.

Kimliğini sosyal demokratlıkla açıklayan parti, klik oluşturan başlıca koşulları da; çoğulculuk ve katılımcılığı; insan haklarını, özgürlük ve hukuk devleti kurallarına sahip çıkmayı, azınlık haklarına saygıyı, eşitlik ve adalet ilkelerini, dayanışmayı, barış ve hoşgörüyü; emeğin önceliği ve bütünlüğün, çevrenin ve doğanın korunmasını; yani sosyal demokrasinin çağdaş evrensel değerlerini her koşul ve ortamda sahiplenerek, politikalarında rehber olarak değerlendireceğini programında ilan etmiştir. Çağdaş demokrasinin sosyal demokrasi olarak ele alınması, sosyal demokrasilerin sosyal liberal yapıları içerdiği ön kabulü ile değerlendirmeye tabi tutulduğunda, CHP’nin ideolojik dönüşümüne ilişkin bazı

⁴²⁸ <https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf> (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

savunmaların temel hareket noktaları, programın ideolojik üslubu ile örtüşmektedir. 1980 sonrası süreçte sosyal demokrasinin öngördüğü sanayileşme, laikleşme ve uluslaşma süreci ile uyumlulaştırılmış, sosyal liberalizme dönüşümü kaçınılmaz olarak gerçekleşmiş sosyal demokratik işleyişin özgürlükçü, serbest piyasacı ve uluslararası kuruluşların hedefleri ile uyumlu sosyal demokrat kimlikli CHP modelinin varlığı iddiaları⁴²⁹, program klikleri göz önünde bulundurulduğunda kabul edilebilir iddialar olarak görünmektedir.

CHP parti programının insan hak ve özgürlükleri başlığı altında ele aldığı öncelikli kavram özgür birey olmuş ve kavramın tanımlanması ile insan haklarına verilen değerin saptanması bir referans noktası şeklinde ele alınmıştır. Programa göre özgür birey; demokrasinin asıl ögesidir. “Özgür olmayan bireyin, kendi potansiyelini geliştirebilmesi, yeteneklerini sergileyebilmesi, toplumda demokratikleşmeye, insan hak ve özgürlükleri çitasının yükseltilmesine katkıda bulunabilmesi, demokrasi bilincini paylaşabilmesi, gerçek anlamda seçme yeterliliğine sahip olabilmesi mümkün değildir.”⁴³⁰ şeklinde yer verilen ifade ile özgür birey olmaksızın, demokrasinin işleyen bir mekanizma olamayacağına işaret edilmiştir. CHP bu ön koşul ile temel amacını, bireyi özgürleştirmek, bireyin kendisini geliştirmesinin önündeki ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel engelleri kaldırmak, bireyin özgürlüklerini bilinçli olarak kullanmasını sağlamak olarak açıklamıştır.

Program insan hak ve özgürlüklerine ilişkin anlayışını ise dinamik yapı üzerinde şekillendirmiştir. “İnsan haklarının, çağın gereklerine uygun olarak süreklilik içinde geliştirilmesinin gereğine inanmaktadır.”⁴³¹ maddesi ile insan haklarının özü itibarıyla dinamik nitelik gösterdiği, çağın koşulları doğrultusunda içeriğinin değiştiği inancını taşıdığını belirtmektedir.

“Özgürlükçü ve çoğulcu demokrasinin tüm kurum ve kuralları ile yaşama geçirilmesini amaçlayan CHP; başta İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi olmak üzere, insan hakları alanında ülkemizin taraf olduğu tüm uluslararası sözleşme hüküm ve ilkelerinin eksiksiz olarak uygulanmasını öncelikli hedef olarak görmektedir.”⁴³² İHEB başta olmak üzere uluslararası tarafı olunan tüm sözleşmelere atıfta bulunularak tüm hükümlerin eksiksiz uygulanması amacının taşındığının beyan edilmesi, partinin tarafı olursa da henüz tüm

⁴²⁹ Hatipoğlu, A. (2017). Sosyal Demokrasinin Yapısal Karakteri ve CHP. *Teori Dergisi*. (332). s. 33.

⁴³⁰ <https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf> (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

⁴³¹ <https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf> (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

⁴³² <https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf> (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019)

insan hakları sözleşmelerinde yer alan esasların tam anlamıyla uygulamaya geçirilemediği düşüncesini taşıdığı anlamını ortaya çıkarmaktadır.

“CHP en geniş anlamda insan hak ve özgürlüklerinin uygulanmasının takipçisi olacaktır.”⁴³³ ibaresi hak ve özgürlüklerin ancak yasa yoluyla sınırlandırılabilceğini belirtmiş ve içerik yönünden hakkı esas, sınırlamayı istisna gören anlayışı program metninde işlemiştir.

Özgürlüklerin bir bütün olarak değerlendirildiği, alanı ve unsurları dikkate alınmaksızın herkes için özgürlüğünün en etkili şekilde kullanılmasının yolunun saptanacağı ve bu anlamda özgürlüklerin hem koruyucusu olmayı hem de Anayasa’da gereken değişikliklerin yapılarak aynı zamanda özgürlüklerin savunuculuğunu üstlenmeyi hedeflediğini programında tekraren belirtmiş olan CHP, yapılacak tüm düzenlemelerde referans kaynağının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi başta olmak üzere uluslararası insan hakları belgelerinde yer alan temel ilkeler doğrultusunda olacağını belirtmiştir.

Hedefler arasına “Başbakanlığa bağlı bir İnsan Hakları Müsteşarlığı kurumunun kurulması” alınmıştır. Bu yönüyle parti programında bir revize yoluna gidilmesi gerektiği görülmektedir. Çalışma 26’ncı dönemi içermesine karşın, çalışmanın gerçekleştirildiği süreç içerisinde ülkede 16 Nisan 2017 Anayasa Değişikliği Referandumu ile Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi kabul edilmiş ve 24 Haziran 2018 Milletvekili ve Cumhurbaşkanlığı Seçimi ile sistem yürürlüğe girmiştir. Uygulanmaya başlayan sistem ile yürütme erkinin tüm yetkileri Cumhurbaşkanlığı’na intikal ettirilmiş ve Başbakanlık teşkilatı kaldırılmıştır.⁴³⁴

Kadın erkek eşitliği ve toplumsal cinsiyet yönünden, kadına ilişkin sorunlar programda, demokrasi ve insan hakları perspektifinden ele alınmıştır; “Kadın sorunu bir demokrasi, insan hakları ve eğitim sorunudur. kadınlarımıza her alanda fırsat eşitliği, çağdaş laik demokratik cumhuriyetimizin var olma koşuludur.”

“Kadına karşı şiddet, en yaygın ve sık rastlanılan insan hakları ihlallerindendir. Kadına karşı şiddet, özellikle de aile içi şiddet, kadın erkek ilişkilerinde derhal aşılması

⁴³³ <https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf> (Erişim Tarihi: 4 Temmuz 2019)

⁴³⁴ 6771 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. Kabul Tarihi:21/01/2017

gereken temel bir sorun alanıdır.” ifadesi ile soruna ilişkin saptama yapılmış; çözümler ise aşağıdaki şekilleri ile hassasiyetle tek tek sunulmuştur.

Kadına karşı şiddetle mücadele ulusal eylem planı oluşturulacaktır.

Kadınlara yönelik her türlü şiddete, töreler ya da namus gerekçe gösterilerek uygulanan insanlık dışı ve suç teşkil eden davranışlara karşı kararlılıkla mücadele edilecek, töre ve namus cinayetlerinin en ağır şekilde cezalandırılabilmesi için Türk Ceza Kanunu’nda gerekli düzenlemeler yapılacaktır.

Kadınlara karşı, aile içi ve dışı her türlü şiddet, cinsel taciz vb. onur kırıcı eylemler caydırıcı, eğitici ve koruyucu hukuksal politikalarla önlenecek, yerel yönetimlerin yeterli sayıda ve nitelikte sığınma evleri açmaları desteklenecek, bu evlerde ücretsiz danışmanlık, psikolojik destek ve yasal yardım yapılması sağlanacaktır.

Aile içi şiddet ve töre cinayetlerini önlemek için gerekli eğitim ve aydınlatma çalışmaları yapılacak, kadın-erkek eşitliğinin ve bütün aile fertlerinin saygınlığının korunması temel sosyal hedefler olarak okul eğitim programlarında yer alacaktır.

Şiddete uğrayan kadınların tedavi ve rehabilitasyonu için özel merkezler açılacaktır.

Toplumsal cinsiyet ayrımcılığına son vermek için kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi ile tarafı olduğumuz kadın hakları alanında Türkiye’nin taraf olduğu tüm uluslararası sözleşmelerin, toplumsal yaşama ve hukuk sistemimize yansıtılmasını sağlayacak düzenlemeler yapılacaktır.

Kadına karşı şiddet ve ayrımcılıkla mücadele amacıyla, Merkezi İdare ve yerel yönetimlerde gerekli bütçe ödeneklerinin ayrılması sağlanacaktır.

Kadın - erkek eşitliğini sağlam temeller üzerinde kurabilmek için fırsat önceliği cinsiyetler arası eşitliğin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilecek, pozitif ayrımcılıkla yaklaşılabılır.

Çeşitli kanunlarda yer alan ve kadınlara karşı ayrımcılık anlayışı içeren veya aileyi korumada yetersiz kalan yasa hükümleri değiştirilecektir.

Devlete bu konuda gerekli düzenlemeleri yapma yükümlülüğünü getiren anayasal, yasal ve diğer mevzuat düzenlerinde gerekli düzenlemeler yapılacak, Eşitlik Çerçeve Kanunu çıkarılacaktır.

TBMM çatısı altında bir Kadın Erkek Eşitliği Komisyonu kurularak çıkacak tüm yasalar kadın erkek eşitliği açısından değerlendirilecek ve uygulamalar takip edilecektir.

Kamu sektöründeki istihdamda ilkeli kota uygulamasına geçilecek, özel sektöre yönelik kadın istihdamını artırmaya yönelik özendirici düzenlemelere gidilecektir.

Kadınların günümüz ihtiyaçları ve teknolojilerinin öngördüğü geniş alanlarda mesleki eğitim olanağına kavuşturulmaları sağlanacaktır.

Kadın erkek eşitliğinin önemini vurgulayacak ders programlarına eğitimin her kademesinde yer verilecektir.

Kamu yönetiminde ve siyasette, karar verme mekanizmalarında kadın oranının yükseltilmesi amaçlanacak, partimize üye kadınların yerel ve genel seçimlerde aday olmaları özendirilecektir.

Kadınların özellikle yargı, idare, ekonominin yönetimi ile iç ve dış siyaset alanlarında daha etkin olabilmelerine özel önem verilecektir.

Mevcut yasal mal rejiminde, 2002'den önce evlenen kadınlara yönelik eksiklik yasal düzenlemeyle giderilecek, yasal mal rejimine tabi olabilmelerinin önü açılacaktır.

Kadının ekonomik bağımsızlığını kazanabilmesi için AB ile uyumlu Ulusal İstihdam Stratejisi hızla yaşama geçirilecek, bu strateji temelinde başta işveren, işçi kesimleriyle ve diğer ilgili tüm sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği yapılarak uzun vadeli bir Ulusal Kadın İstihdamı Politikası geliştirilecek; bu politika, Yıllık Eylem Planları ile yürütülecektir.

Çalışma yaşamında kadınlara karşı mevcut her türlü ayrımcılık kaldırılacak, iş için değerlendirme ile işe girişte kadınların işe alınması teşvik edilecektir.

İşyerlerinde kreş olanaklarının yaygınlaştırılması gerçekleştirilecek, İş Kanunu yeniden düzenlenerek, en az 100 işçi çalıştıran yerlerde devletin de desteğiyle kreş kurma

zorunluluğu getirilecektir. Kendi hesabına çalışan girişimci kadınların kredi olanaklarının genişletilmesi sağlanacaktır.

Çocuk ve yaşlı bakımı için gerekli olan kurumlar geliştirilerek hizmetleri iyileştirilecek, çalışan annelerin iş yükleri azaltılacaktır.

Analık izni sırasında zorunlu sigorta kaynaklarıyla ödenen ücretlerin makul düzeye yükseltilmesi hedef alınacaktır.

Gebeliğe, analığa, emzirmeye ve cinsiyete bağlı işten çıkarmaları ve doğumdan sonra çalışmaya dönen kadınlara uygulanan ayrımcılığın yasal ve idari yapılanmalarla önlenmesi sağlanacaktır.

Kadın sağlığıyla ilgili sağlık hizmetlerinin niteliği yükseltilecek; kadın sağlığı konusunda koruyucu sağlık önlemleri geliştirilecek; Ana - Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması merkezleri çoğaltılacaktır.

Kadınların yurttaşlık haklarından eksiksiz yararlanmaları sağlanacaktır.

Evlilikte, hem erkekler, hem kadınlarda 18 yaşını tamamlamış olması koşulu öngörülerek, çocuk yaşta erken evliliğin önlenmesi hedef alınacaktır.⁴³⁵

Yukarıda sayılan hedefler, CHP parti programı içerisinde, toplumsal cinsiyetin, kadın haklarının, ülkede kadınların hak ve özgürlüklerine ilişkin yaşam olanaklarının tüm yönleri ile ele alındığını, tespit edilen ana sorun başlıklarının büyük oranda çözüm önerileri biçiminde programa eklendiğini göstermektedir.

CHP parti programında basın, medya ve haber alma özgürlüğün yönelik temel kategoriler uygulamada karşılaşılan mevcut sorunlar dikkate alınarak açıklanmıştır. Doğru haber alma ve gerçekleri bilme hakkı demokrasinin esasları arasında görülen bir anlayışla programa yansıtılmıştır.

Medyaya ilişkin ana hedef; güçlü, yansız, ilkel ve demokratik bir medya mekanizması inşa edilmesi yönünde olmuştur. Hedefin gerçekleştirilmesi için atılması

⁴³⁵ <https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf> (Erişim Tarihi: 4 Temmuz 2019)

gereken adımları, medya tekelleşmesinin önlenmesi, evrensel kriterlerin benimsenmesi, küresel ölçekte etki alanı oluşturulmuş bir medya yapısı kurulması olarak sıralamıştır.

Bilgi edinme hakkının güvence altına alınması konusunda şeffaf ve demokratik bir ortam oluşturulması gerektiğini, bu açıdan özgürleştirici tüm düzenlemelerin yapılacağı programda ifade edilmiştir.

Parti programı çalışma hakkının bir temel hak olduğunu, devletin işsizliği önlemekle yükümlü olduğunu ve çalışanların çalışma hayatı içindeki tüm haklarının korunması gerektiğini belirtmektedir.

CHP parti program metni üzerinde yapılan incelemede; insan hak ve özgürlükleri konusunun genel olarak, soruna kaynaklık eden temel kavramların açıklanması, sorunun özünü oluşturan hak ve özgürlüğün içeriği ve değeri ile birlikte belirtilmesi ve bu yönde spesifik ve genel tüm sorunların çözümlemeler vasıtasıyla dile getirilmesi şeklinde metne yansıtıldığı görülmüştür.⁴³⁶ Program genel niteliği itibarıyla partinin, 26'ncı dönem içerisinde cereyan eden hak ihlallerine karşı yaklaşımı ile orantılı içeriktedir. Ancak hazırlandığı dönemin siyasal sistemi ve işleyişi program metninin büyük bir kısmına sinmiş görünmektedir. Bu nedenle programın çağın koşullarına göre revize edilmesi, parti politikalarının ve çağın sorunlarının uyumlulaştırılarak ele alınması ve ek olarak sistemin değişen fonksiyonları üzerinden sorunların çözümlerine ilişkin yeni metodolojilerin işlenmesi kaçınılmaz görünmektedir. Çalışmanın süre sınırının, son dönemine rastlayan, CHP gündemi içeriği de, revize gerekliliğini doğrular niteliktedir.⁴³⁷

3.2.3. Milliyetçi Hareket Partisi: Parti Programında İnsan Hakları**

MHP parti programında “insan hakları” sözcük öbeği birbirinden farklı kategoriler altında olmak üzere 18 yerde geçmektedir. Program, geleceğe Türkçe bakış, misyon, vizyon, temel değer ve ilkeler, temel hak ve özgürlüklerin teminat altına alınması, temel hedef ve görüşlerimiz, milliyetçilik ve demokrasi, toplumsal dayanışma ve uzlaşma

⁴³⁶ <https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf> (Erişim Tarihi: 4 Temmuz 2019)

⁴³⁷ <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/chpnin-parti-programi-guncellenecek-240099h.htm>, (Erişim Tarihi: 5 Temmuz 2019)

** Başlık altında “iki tırnak” şeklinde doğrudan yer verilen beyanların tümü, https://www.mhp.org.tr/htmldocs/mhp/program/mhp/mhp_tarihcesi.html web adresi üzerinden erişilen parti programı metninden doğrudan alıntılanmıştır.

kültürünün geliştirilmesi, politikalarımız ve geleceğe doğru olmak üzere 8 başlık halinde bölümlere ayrılarak oluşturulmuştur. İnsan haklarına ilişkin temel kategori temel haklar ve özgürlüklerin teminat altına alınması bölümünde ve temel değer ve ilkeler bölümünde insan hak ve özgürlükleri olarak bir alt derece başlık oluşturularak ele alınmıştır.

İlk bölüm olan geleceğe Türkçe bakış, MHP'nin parti kimliğini açıkladığı ve programında ele alınan konu başlıklarını içeren kavram ve olguları hangi perspektifle ele aldığını belirten açıklamaları içermektedir. İnsan hakları kavramsal olarak bu bölümde, esas kabul edilen bir referans noktası olarak değerlendirilmiş ve parti kimliğinin konu üzerindeki bağı ifade edilmiştir. Parti kimliği Türk Milliyetçiliği ile tanımlanırken, insan hakları, adalet ve hukukun üstünlüğü birer değer olarak parti ideolojisinin ve partinin kurumsal yapısının referans noktaları olarak ifade edilmiştir.

Programda insan hak ve özgürlükleri alt derece başlığı altında, *“Milliyetçi Hareket Partisi; her insanın insan olması sıfatından kaynaklanan, şahıslara bağlı, dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez niteliklere sahip temel hak ve özgürlükleri bulunduğu; bu hakların ve bunları diğer insanlarla eşit ölçüde kullanma yetki ve özgürlüğünün kutsallığına, bunları her türlü istismardan korumanın, teminat altına almanın ve bunlara işlerlik kazandırmanın vazgeçilmezliğine ve ertelenemezliğine inanmaktadır.”*⁴³⁸ ifadesine yer verilmiştir. Bu ifade partinin insan hakları anlayışının doğrudan doğal haklar doktrinine bağlı olarak ele alındığını açıkça göstermektedir. Yine doktrinin öngördüğü biçimde de hakların korunması ve teminat altına alınması gerektiğini, bunun ancak devlet aygıtı vasıtasıyla sağlanabileceği görüşü parti kimliği ve ideolojik kökenleri ile uyumlu bir görünümündedir.

Program, *“Bireyin haklarını kullanma özgürlüğünün sınırını aynı zamanda diğer bireylerin haklarını kullanma özgürlüğünün de sınırı olarak kabul eden Partimiz, vatandaşlarımızın haklarını kullanma özgürlüğünü birlikte var olan ve genişleyen bir özelliğe sahip olduğunu savunmaktadır.”*⁴³⁹ görüşü ile doğal haklar öğretisinin 1789 Fransız İhtilali sonrası ferdiyetçi doktrin ile bütünleşmesini sağlayan teorik koşulun, parti tarafından da benimsenmiş olduğunu programında doğrudan yer verme şekli ile göstermektedir.

⁴³⁸ https://www.mhp.org.tr/htmldocs/mhp/program/mhp/mhp_tarihcesi.html (Erişim Tarihi: 5 Temmuz 2019)

⁴³⁹ https://www.mhp.org.tr/htmldocs/mhp/program/mhp/mhp_tarihcesi.html (Erişim Tarihi: 5 Temmuz 2019)

*“Partimiz, insan hak ve özgürlüklerini güvence altına almayı amaçlayan evrensel hukuki normların geliştirilmesi, güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılmasına katkı sağlamayı benimsemektedir. Bu çerçevede; devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırı davranış ve uygulamalar hariç olmak üzere, bütün vatandaşların kişi güvenliği ve dokunulmazlığı, düşüncelerini ifade etme ve inandığı gibi yaşama başta olmak üzere bütün temel hak ve özgürlüklerine saygıyı esas almaktadır.”*⁴⁴⁰ Bu doğrultuda MHP, milliyetçilik anlayışı doğrultusunda, üniter devlet ilkesine doğrudan aykırılık teşkil etmeyen tüm temel hak ve özgürlüklere saygı göstereceğini belirtmiştir.

Program, *“Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulmayacağına inanmaktayız. Özel hayata ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkını temel insan hakkı olarak görmekteyiz. Konut dokunulmazlığı esas olup, yasalarla belirlenen hallerde usulüne göre alınmış hâkim kararı olmadan kimsenin konutuna girilemeyeceğine inanmaktayız.”* şeklindeki ifadesi ile, özel hayatın gizliliği ve dokunulmazlığı hakkının yasaca kişiye tanınmış bir hak olduğu ve anayasa tarafından korunduğu yönünden müstesna bir şekilde, tanınmış hakkın tanınmış olmasına inandığını belirtmiştir. Ayrıca, konut dokunulmazlığının esas olarak görüldüğünü belirterek, dokunulmazlığın ortadan kaldırılabileceği yasa yolunu işaret etmiş ve bunun hakkın istisnası olarak görüldüğünü ifade etme yolunu seçmiştir. Hakkın kişi kazanımı yönünden istisnasına ilişkin bir görüş bulunurken, hakkın ihlali durumunda hakkın korunmasına ilişkin nasıl bir yol izlenmesi gerektiğine dair bir görüş sunulmamıştır.

Program, *“Partimiz, haberleşme ve iletişim hürriyetinin temel insan hakkı olduğunu, engellenemeyeceğini ve gizliliğine dokunulmayacağını kabul etmekte, bu hakların gereği gibi kullanılmasına ilişkin olarak uygulamadan kaynaklanan keyfiliklere ise şiddetle karşı bulunmaktadır.”*⁴⁴¹ ifadesi ile “haberleşme ve düşünceyi yayma hürriyetlerinin”⁴⁴² temel hak olduğunu kabul ettiğini belirtmiştir. Anayasa’da ve uluslararası insan hakları belgelerinde güvence altına alınan söz konusu bu hakların, uygulamadan kaynaklanan bir takım keyfiliklere maruz kaldığı kabul edilmiş ve bu doğrultuda bunlara şiddetle karşı çıkıldığı program metninde açıkça bildirilmiştir.

⁴⁴⁰ https://www.mhp.org.tr/htmldocs/mhp/program/mhp/mhp_tarihcesi.html (Erişim Tarihi: 5 Temmuz 2019)

⁴⁴¹ https://www.mhp.org.tr/htmldocs/mhp/program/mhp/mhp_tarihcesi.html (Erişim Tarihi: 5 Temmuz 2019)

⁴⁴² T.C. Anayasası, Temel Hak ve Özgürlükler, 22’nci ve 26’ncı maddeler. Ayrıca; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Madde 10 - İfade özgürlüğü içinde “...haber veya fikir almak veya vermek serbestisi...”

Parti programında “*insan hak ve özgürlüklerini teminat altına almak*” partinin iktidara gelmesi halinde gerçekleştirmeyi vaat ettiği hedefler arasında sayılmıştır.

Örgütlenme, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkına ilişkin program metninde “*Cumhuriyetin temel ilkelerine, milli güvenliğe ve kamu düzenine aykırı olmamak şartıyla; örgütlenme, toplantı ve gösteri düzenleme hakkının özüne uygun olarak kullanılmasının esas olduğuna inanmaktayız.*” ifadesine yer verilmiştir. Bu bağlamda hakkın özüne işaret edilmiş ancak öncesinde hakkın hangi şartlarda ve nasıl kullanılması gerektiği kategorize edilmiştir.

Partinin program metni üzerinde kadın ve çocuk haklarına ilişkin görüşü; “*Kadınlara karşı her türlü fiilî ve hukukî ayrımcılığa ve kadın istismarına karşıyız. Ailelerinden kaynaklananlar da dahil olmak üzere çocukların her türlü hak ihlaline ve istismarına karşı korunmasını gerekli görmekteyiz.*” şeklindedir. Kısa ve özdür. İstismarın her türlüşü reddedilmiştir. Reddin kaynağı için reddedilenin varlığı ön kabul sayıldığı takdirde, programda reddedilen ve karşısında durulan sorunlara ilişkin yaklaşımı sıralı olarak şu şekilde sunulmuştur⁴⁴³;

“*Kadınlara karşı her türlü fiilî ve hukukî ayrımcılığa ve kadın istismarına karşıyız. Ailelerinden kaynaklananlar da dâhil olmak üzere çocukların her türlü hak ihlaline ve istismarına karşı korunmasını gerekli görmekteyiz.*”

“*Kadınların eğitim düzeyleri yükseltilecek, kalkınma sürecinde, iş hayatında ve karar alma mekanizmalarında daha fazla rol almaları sağlanarak toplumsal konumları güçlendirilecektir.*”

“*Kadınların istihdam edilebilirlikleri geliştirilerek işgücü piyasasında dezavantajlı konuma düşmeleri önlenecektir.*”

“*Çalışmayan ev hanımlarına mesleki beceri kazandırılarak aile bütçesine ve ülke ekonomisine katkıda bulunmaları sağlanacaktır.*”

“*Kadınların şiddete maruz kalmasına yol açan kültürel, sosyal, psikolojik ve ekonomik nedenler ortadan kaldırılacak, sivil toplum kuruluşları ve medyanın bu konuda duyarlı hareket etmeleri sağlanacaktır.*”

⁴⁴³ https://www.mhp.org.tr/htmldocs/mhp/program/mhp/mhp_tarihcesi.html (Erişim Tarihi: 5 Temmuz 2019)

“Kadınların saygınlıklarına gölge düşüren, temel hak ve özgürlüklerini kısıtlayan, istismarlarına yol açarak toplumda geri planda kalmalarına sebep olan her türlü çağ dışı uygulamalara son verilecektir.”

“Çocukların hayat kalitesi iyileştirilecek ve geleceklerinin teminat altına alınması sağlanacak, ailelerine, topluma ve devlete karşı sorumluluk duyguları geliştirilecek; suça, sokağa itilmeleri, madde bağımlılığına yönelmeleri önlenecektir.”

“Korunmaya muhtaç çocukların ailesinin yanında korunup yetişmesi desteklenecek ayrıca koruyucu aile sistemi teşvik edilecektir.”

“Çocuklar; şiddet, cinsellik ve istismar içeren, madde bağımlılığını ve sigara kullanımını özendiren yazılı, görsel ve internet ortamındaki her türlü zararlı yayınlara karşı korunacaktır.”

“Çocukların çalıştırılması ve her türlü çocuk istismarı önlenecektir.”

Parti programında hak arama özgürlüğü ve kanunda eşitlik ilkesi birlikte anılmış; herkesin, meşru vasıta ve yollardan faydalanmak amacıyla yargı mercileri önünde adil yargılanma hakkına sahip olduğu, hiçbir eylem ve işlemin yargı denetimi dışında tutulamayacağı anlayışının benimsendiği belirtilmiştir. Bu noktada atılacak en somut adımı ise anayasa ve kanunlarda yer alan dokunulmazlıkların tümünün kaldırılması ve idarenin tüm eylem ve işlemlerine karşı yargı yolunun açılması gerektiğinin altı çizilmiştir.⁴⁴⁴

3.2.4. Halkların Demokratik Partisi: Parti Programında İnsan Hakları**

HDP parti programında “*insan hakları*” sözcük öbeği tek bir yerde geçmektedir. Program, “emek, eşitlik, özgürlük, barış ve adalet için..., halklarımız sistem partilerine mahkum değildir, partinin hedefleri, emperyalizme, savaşımlara, sömürüye ve hegemonyacılar karşı mücadele, demokrasinin kazanılması için mücadele, yerinde ve yerelde yönetim, demokratik özerklik, kürt sorununda barış, eşitlik ve demokratik çözüm için mücadele, emeğin haklarının kazanılması için mücadele, halklara ve inançlara eşitlik ve

⁴⁴⁴ https://www.mhp.org.tr/htmldocs/mhp/program/mhp/mhp_tarihcesi.html (Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2019)

**Başlık altında “*iki tırnak*” şeklinde doğrudan yer verilen beyanların tümü, <https://www.hdp.org.tr/tr/parti/parti-programi/8> web adresi üzerinden erişilen parti programı metninden doğrudan alıntılanmıştır.

özgürlük için mücadele, kadınlara eşitlik ve özgürlük mücadelesi, LGBT bireyler, ekoloji ve yaşam mücadelesi, söz, yetki ve karar gençlere” olmak üzere temel kategorik bölümler belirtilmeksizin oluşturulmuştur. İnsan haklarına ilişkin temel kategori kısıtlı bir başlık altında doğrudan ele alınmamış, bunun yerine insan haklarını içeren argümanlar üzerinden yalnızca işaret edilerek konu işlenmiştir.

Programın, “emek, eşitlik, özgürlük, barış ve adalet için...” başlıklı giriş metni, dünya siyasal tarihini mücadeleler tarihi ile bir gördüğünü ifade ederek, günün koşullarında toplumların ırkçı, cinsiyetçi, muhafazakâr ve piyasacı güçlere teslim olmasına karşı durmanın önemi dile getirilmiştir. Bu noktada program girizgahı ile neokapitalist sisteme açık bir eleştiri getirmektedir. İnsanın insana kulluk etmediği, baskının ve sömürünün olmadığı, savaşın olmadığı, tüm insanlığın eşit, özgür, insanca ve adil bir düzende yaşadığı dünya hayaline yer verilen metin, doğrudan olmamakla beraber insan haklarına içeriğini veren ana argümanların tümünü barındıran bir ifade şeklini içermektedir.

*“Bugünün dünyasında, toplumların ırkçı, milliyetçi, militer, cinsiyetçi, muhafazakâr ve piyasacı güçlere teslim olmasına karşı durmak, bu güçlere karşı geniş bir toplumsal desteğe dayanarak mücadele etmek büyük önem taşıyor. İnsanın insana kulluk etmediği, baskının ve sömürünün olmadığı, savaşların yaşanmadığı, ezen ve ezilen ilişkisinin son bulduğu; tüm insanlığın dil, din, renk, ırk, cinsiyet farkı olmaksızın, yaşamın her alanında eşit, özgür, insanca ve adil yaşadığı bir dünya bugün de bir özlem olarak varlığını sürdürüyor. İnsanlık tarihinde sağlanan gelişim ve elde edilen kazanımlar da bu özlemin boş bir hayal olmadığını gösteriyor.”*⁴⁴⁵ şeklinde programda yer alan söylem, temel argümanlarının gerçekleştirilebilirliğini, kazanımlar üzerinden kurma yoluna gitmiştir. Ancak bu kazanımların neleri içerdiğine somut olgular şeklinde programda yer verilmemiştir.

“...Birimizin haksızlık yaşadığı bir yerde, hiçbirimizin özgür ve eşit olamayacağının farkındayız.” vurgusu ile hakkın herkes için olduğu ve tekil haksızlığın çoğul adalet anlayışını sarsabileceği belirtilmiştir. Bu bağlamda dayanışmanın önemine dikkat çekilmiştir. Dayanışma toplumsal yapıda toplumsal olanın üretimini üstlenmede etkileyici

⁴⁴⁵ <https://www.hdp.org.tr/tr/parti/parti-programi/8> (Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2019)

*Simbiyoz; biyolojide birbirine bağımlı, muhtaç yaşama mecburiyeti, psikolojide ise ters tutum ve davranış ilişkisi içinde birbirini tamamlayıcı nitelik gösterme anlamına gelmektedir. Yardımcı ve tamamlayıcı unsur zaruri olarak işlemektedir.

bir argümandır. Ancak az gelişmiş toplumlarda, dayanışma vurgusunun sıkça yapıldığı örgütlü siyasal yapılar bunu daha çok simbiyozla* karıştırmaktadır.

Programın temel argümanları Marksist kuram ile örtüşen, sosyalist ideolojik konumlandırma ile parti kimliğinin ifade edilebileceği kavramlar üzerine kurulmuş görünmektedir. Sıkça, emperyalist sisteme karşı mücadele, yabancılaşma, sınıfsız toplum yapısı, sınıf çatışması, eşitlik argümanlarına yer verilmiştir. Bu yönüyle program, insan hakları idealinin sosyalist, ütöpik ve edebi bir derlemesi izlenimini vermektedir. “... insanlığın sınıfsız, sınırsız ve sömürsüz bir dünyaya ulaşacağına inanır. Üzerinde yaşadığımız ve tüm sömürü aygıtıyla birlikte, inkârın, baskının, asimilasyonun egemen olduğu topraklarda ise emek mücadelesinin önündeki tüm engellerin kaldırıldığı, halkların ve inançların özgür olduğu, kadın erkek eşitliğinin yaşandığı demokratik bir halk iktidarını hedefler.” Argüman düzeyinde, HDP, radikal ve çoğulcu bir politika söylemini, popülist bir politika kurduğu, “biz” söylemi üzerinden sol kanat ideolojik katmanlar üzerinde etkileme gücünü ortaya koyduğunu ifade edebiliriz.

“baskı ve şiddeti bir yönetim tarzı olarak benimseyen devletin bu alandaki yetkilerini sınırlandırarak, düşünce, basın, ifade, örgütlenme ve eylem hakkı başta olmak üzere, temel hak ve özgürlüklerin önündeki engellerin ve baskıcı yasaların kaldırılması ve demokratik hakların sağlanması için mücadele edilecektir.” Devlet aygıtını doğrudan suçlayıcı, mekanizmanın yalnızca baskı yönüyle işlediği varsayımı üzerinden programını kuran HDP, devlet aygıtının yönetiminde yer alması halinde aygıtın işleyişini kısıtlayacağı iddiasında bulunmaktadır.

“...her türden işkence ve kötü muamelenin sona erdirilmesini, cezaevlerindeki tecrit uygulamalarının kaldırılmasını; yargının bağımsızlığını ve demokratikleştirilmesini savunur ve bunun gerçekleşmesi için mücadele eder.”

Program kadın hakları bakımından, partinin, “cinsiyetçi olmayan, ulusu ve yurttaşlığı etnik kimliklerden arındıran, tekçi olmayan; emeğin hakkını koruyan, kamunun çıkarını gözetken, toplumsal ihtiyaçları temel alan, tüm kimlik, dil, kültür ve inançların varlığını kabul ederek güvence altına alan; ekolojik, çoğulcu, eşitlikçi, özgürlükçü, sosyal ve demokratik bir anayasanın yapılmasını, demokrasinin kazanılması için önemli bir mücadele alanı olarak kabul eder ve mücadelesini bu doğrultuda geliştireceğini ilan edilmektedir.

Uzun soluklu bir halk mücadelesi ile taleplerini görünür kılarak, anayasayı halkla birlikte inşa etmeyi hedefler. Demokratik ve halkçı bir anayasayı, demokratik halk iktidarının/yönetiminin bir belgesi ve ifadesi olarak değerlendirir.”⁴⁴⁶ ifadesine yer vermektedir. Parti kadın haklarına ilişkin görüşlerine paralel olarak, programında vurguladığı diğer unsurlar ile politik bir kimlik bakımından radikal bir vatandaş inşası isteğini demokrasi argümanları ile birleştirerek işaret etmektedir.

“Kadınların eşit katılımını güvence altına alan, kadınların özgün ihtiyaçlarına uygun, tüm yerel kamu hizmetlerinin kadınların ihtiyaçlarını önceleyerek planlanması ve kadınlara pozitif ayrımcılık ilkesiyle hayat bulan yeni bir demokratik yerel yönetim anlayışını hayata geçirmek mümkündür.” ifadesi ile yerel yönetimlere ilişkin istek ve arzularını kadın kimliği üzerinden inşa eden bir politik söylem geliştirmektedir.

“Kapitalizme, emek sömürüsüne, yolsuzluk ve talana; gelir dağılımındaki uçuruma, açlık ve yoksulluğa karşı, işçi ve emekçilerin insan onuruna yaraşır ekonomik ve sosyal koşullara sahip olmasını savunan ..., esnek, sağlıklı, güvencesiz ve sigortasız çalışmaya; sendikasıylaştırmaya, taşeronlaştırmaya, kazanılmış hakların gaspına karşı, işçi sınıfı ve emekçilerin haklarını savunur ve kazanımlar için mücadele edilecektir.” biz, kapitalizm vurgusu, popülist söylem ile çağırma, kolektif üslup alternatif bir kimlik yaratısının aksiyolojik öğelerle ele alınarak somut olgulara gönderme yapması; artık merkezin dışında alternatifi görünmeyen siyasal işleyişli demokrasiler alternatif bir yeni “öteki” kurma yorumuna muhatap edilebilecek bir düzey göstermektedir.*

“...işsizliğe, işçi kıyımlarına ve iş cinayetlerine karşı insanca yaşam kavgası veren işçi ve emekçilerin, yıkıma sürüklenen küçük esnafın, ürününün karşılığını alamayan üretici köylünün, çiftçinin yanında yer alır; taleplerinin karşılanması için mücadele eder; işçi ve emekçilerin kazanımını temel ilke edindiği belirtilmiş. Günlük ve haftalık çalışma sürelerinin azaltılıp, ücretler düşürülmeksizin haftalık çalışma süresinin 35 saat olarak belirlenmesini; işin, üretim süreçlerinin ve işliklerin işçi sağlığını önceleyerek düzenlenmesi savunulmuş. Asgari ücretin dört kişilik bir ailenin tüm ihtiyaçları gözetilerek yoksulluk sınırının üzerinde ve vergiden muaf tutularak belirlenmesi gerektiğini, emekli maaşlarının yoksulluk sınırının üzerinde olması gerektiğini savunmuştur.”

⁴⁴⁶ <https://www.hdp.org.tr/tr/parti/parti-programi/8> (Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2019)

*“... çocuk işçiliğin ortadan kaldırılması için; göçmenler, sığınmacılar ve mevsimlik tarım işçilerinin çalışma ve yaşam koşullarının insanca olması için mücadele eder.”*⁴⁴⁷ Çocuk işçi konusuna açıkça yer verildiği, işçi hakları bakımından gözetime gereken diğer dezavantajlı toplumsal kesimleri, çalışma şartları üzerinden politik argümanını geliştirmiştir.

Anadilde eğitim hakkı talebi programa alınmış; heteroseksizmi bir tür ırkçılık olarak gördüğünü belirten program, lezbiyen, gey, biseksüel ve transseksüellerin maruz kaldıkları homofobi ve transfobi temelli ayrımcılığa ve şiddete karşı mücadele edeceğini; LGBT bireylerin özgürleşmesinin heteroseksüelleri de özgürleştireceğini savunmuş, heteroseksüelliği zorunluluk olarak gösteren ve dayatan nefret söylemine ve nefret suçlarına karşı mücadele edeceğini ve buna ek olarak; zorunlu askerlik uygulamasının kaldırılması ve vicdani ret hakkının yasalarca güvence altına alınması için mücadele edeceğini açıkça bildirmiş ve bu yönüyle programı bakımından 26’ncı dönemi paylaştığı diğer siyasal partilerden açıkça farklılık göstermiştir.⁴⁴⁸ HDP’nin siyasal parti programında yer verdiği üzere anadilde eğitim, vicdani ret haklarının yanı sıra kürt etnisite temelli federe yapı yanlısı fark siyaseti hem güncel siyasal pratikleri hem ülkenin terör sorununa ilişkin tutumu hem de siyasal hedefleri ile paralellik göstermektedir. Bu nedenle ülkenin anayasal işleyişi ve üniter devlet yapısı doğrudan HDP siyasetinde karşıt bir pozisyon olarak hedeflenmiş bir görüntüdedir.

HDP Türk siyasal partiler yaşamına, TBMM’de yer alacak düzeye erişim gösterdiği siyasal süreç içerisinde, programatik açıdan alternatif ve sol politik argümanlarını, kendisinden önceki bölgesel düzeyli seçmen tabanını mobilize eden siyasal partilerin mirası ile birlikte yeniden üretme yoluna gitmiş ve bu anlamda hegemonik bir eklemlenme ile “yeni bir Türkiye” söylemini radikal bir öteki kimlik inşasını hedefleyen bir görüntü içermektedir.

*Aksiyolojik; değerler sistemini ele alan ve yargının özünü belirlemede kullanılan değerlere ilişkin ahlak disiplini. Değer felsefesi olarak da ifade edilen aksiyoloji, değer yargılarının nasıl oluştuğu ve insanlık ile ilişkilerini incelemektedir.

⁴⁴⁷ <https://www.hdp.org.tr/tr/parti/parti-programi/8> (Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2019)

⁴⁴⁸ <https://www.hdp.org.tr/tr/parti/parti-programi/8> (Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2019)

3.3. 26'ncı Dönem TBMM'sinde Partilerin Programatik Açıdan İnsan Haklarına İlişkin Uygulama ve Görüşleri

Burada temel alınan esas nokta, partilerin programları üzerinden insan haklarının konumunun saptanması çabasını ortaya çıkaran, 26'ncı dönem TBMM'si sürecinde karşılaşılan siyasal partilerin görüşlerinin toplandığı insan haklarına konu olan esas olayların dönemsel olarak verilmesidir.

3.3.1. 26'ncı Dönem TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu Raporları Bağlamında İnsan Haklarına İlişkin Genel Değerlendirme

Parlamentoların temel yapısı içerisinde oluşturulan resmi kurumlardan biri olarak karşımıza çıkan komisyonlar, siyasi kararları etkileme ve kararların oluşturulma sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. Parlamento komisyonları, uzmanlık alanlarının dikkate alınarak belirlendiği, daha önceden belirlenen sayıda parlamentlerden oluşturulmuş ve Genel Kurulda görüşülmesi planlanan metinlerin hazırlanması amacıyla karşımıza çıkan temel kurum olarak görev yapmaktadır. Komisyonlar, parlamentonun temel varlık sebebini oluşturan temsil ve meşruluk sağlamak gibi fonksiyonların dışında kalan teknik işleri icra etmektedir. Parlamento organlarında çalışma ve faaliyetlerin daha verimli hale getirilmesi, etkinliğin artırılması ve parlamentonun çalışma yoğunluğunun uzmanlık alanlarına bölünerek hafifletilmesi amacıyla kurulan komisyonların, biçimsel açıdan meclislerin iç organları olarak faaliyetlerini gerçekleştirdikleri ifade edilebilir.⁴⁴⁹ TBMM Başkanlığına sunulan İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Kanunu teklifi, 5 Aralık 1990 tarihinde TBMM Genel Kurulunda görüşülerek kabul edilmiş, 8 Aralık 1990 tarihinde 20719 sayılı Resmi Gazete' de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Komisyonun 26'ncı dönem faaliyet raporunda insan haklarına ilişkin birinci devresinde 10, ikinci devresinde 4 toplantı gerçekleştirilmiştir. Her iki devrenin ilk toplantılarında komisyon üyelerinin seçimi yapılmıştır. Birinci devrenin ikinci toplantısında; alt komisyon konuları için verilen önergeler gündeme alınmış ve *Mülteci Hakları Alt Komisyonu*, *12 Eylül Askeri Darbesinden Sonra Oluşturulan Diyarbakır 5 No'lu Cezaevi*

⁴⁴⁹ Küçük, A. B. ve Büyükekmekci, B. (2018, Ekim). Türkiye Büyük Millet Meclisi İhtisas Komisyonlarının Beşeri Sermayesi: Elit Teorisi Çerçevesinden Bir Değerlendirme. Sözlü Bildiri, KAYSEM12, 12. Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu. Kırıkkale.

İnceleme Alt Komisyonu ile Hükümlü ve Tutuklu Hakları Alt Komisyonu kurulması kararlaştırılmıştır. Üçüncü toplantıda; Batı Ülkelerindeki İslam Düşmanlığını İnceleme Alt Komisyonu kurulması kararı, dördüncü toplantıda; Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu Tasarısı görüşülerek kabul edilmesi, beşinci toplantıda; İşçi Sağlığı ve İş Güvenliğini İnceleme Alt Komisyonu kurulması kararı, altıncı toplantıda; İşçi Sağlığı ve İş Güvenliğini İnceleme Alt Komisyonu ve 28 Şubat Sürecinde Gerçekleşen Hak İhlalleri ve Mağduriyetlerin İncelenmesi Alt Komisyonu kurulması kararı verilmiştir. Yedinci toplantıda; komisyona yapılan başvurular doğrultusunda, “ceza infaz kurumlarındaki hak ihlali iddialarının görüşülmesi” gündemiyle toplanılmış, Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkif evleri Genel Müdürlüğü yetkilileri dinlenmiş, Komisyona ve üyelere iletilen başvurular kendilerine iletilerek gerekli önlemlerin alınması istenmiştir. Sekizinci toplantı bir önceki toplantının devamı niteliğinde yürütülmüştür. Dokuzuncu toplantı; Hükümlü ve Tutuklu Hakları Alt Komisyonunun hazırladığı, *Kırıkkale F Tipi Yüksek Güvenlikli Kapalı Ceza İnfaz Kurumu İnceleme Raporu, Eskişehir H ve T Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumları İnceleme Raporu, İstanbul Çocuk Eğitim evi ile Ümraniye E ve T Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumları İnceleme Raporu, Balıkesir L Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu İnceleme Raporu ve Bursa H Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu İnceleme Raporu*’nun görüşülmesi ve onaylanması üzerine gerçekleştirilmiştir. Onuncu toplantıda; Silopi’de meydana gelen bir polis panzeri kazasıyla ilgili Komisyonu temsilen bir heyetin olaya dair hazırladığı yerinde inceleme raporu görüşülerek kabul edilmiştir.⁴⁵⁰

TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu 26’ncı dönemi ikinci devresinde gerçekleştirilen dört toplantıdan ikincisinde; 28 Şubat Sürecinde Gerçekleşen Hak İhlalleri ve Mağduriyetlerinin İncelenmesi Alt Komisyonu üyeleri belirlenmiş, Komisyona yapılan bireysel başvurulara ilişkin bilgi verilmiş ve Maltepe Açık ve 2 no’lu L Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu İnceleme Raporu ile Elâzığ T Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu İnceleme Raporu görüşülerek kabul edilmiştir. Üçüncü toplantıda; Mülteci Hakları Alt Komisyonunun gerektiğinde yurtdışında inceleme yapabilmesine ilişkin karar alınmış, yine Mülteci Hakları Alt Komisyonunun isminin Göç ve Uyum Alt Komisyonu olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. İkinci devrenin yasama yılı içinde son toplantısında ise; Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Başkanı Süleyman Arslan, kurumun görev ve

⁴⁵⁰ TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu (2017). 26’nci Yasama Dönemi I. Devre Faaliyet Raporu. TBMM Basımevi: Ankara. s.12-14.

yetkileri ile faaliyetleri hakkında komisyonu bilgilendirme amaçlı bir sunum yapmış ve üyelerin sorularını cevaplandırmıştır.⁴⁵¹

3.3.2. 15 Temmuz Olağanüstü Hal Döneminde Partiler ve İnsan Haklarına Programatik Bakışları

Türkiye Cumhuriyeti 26'ncı Dönem TBMM'sinin faaliyette olduğu dört yıllık zaman dilimi içinde, "15 Temmuz 2016 operasyonu" sonrası yaşanan 3 yıla siyasal, hukuksal, sosyal ve ekonomik alanların her birinde olmak üzere damgasını vurmuştur. Operasyonun üzerinden üç yıl geçmiş olmasına karşın toplumsal hafızadaki konumu halen çok tazedir. Tazeliğin korunmasında en etkili faktörlerden biri de, 15 Temmuzun ardından toplanan MGK ve Bakanlar Kurulu, 20 Temmuz'da gerçekleştirilen toplantı sonucunda ülkede 21 Temmuz 2016'dan başlamak üzere 3 ay süre ile OHAL ilan edilmesine karar vermiştir. 20 Temmuz'da açıklanan süre 3 ay olsa da, OHAL'in sonlandırılması ancak 18 Temmuz 2018 tarihinde mümkün olabilmektedir.

21 Temmuz 2016'dan sonra 7 kez üçer aylığına uzatılan OHAL, 2 yıl sürmüştür. OHAL'in resmi rakamlar üzerinde değerlendirilen bilançosu; KHK'lar, yargısal denetim, gözaltılar, tutuklamalar, kayyum atamaları, cezaevi koşulları, kamudan ihraçlar, OHAL Komisyonu tartışmaları, kapatılan kurum ve kuruluşlar, yurtdışı yasakları ve pasaport tahditleri, bir referandum ve bir Cumhurbaşkanlığı ve TBMM seçimleri olmak üzere iki seçim üzerinden oluşturulmaktadır. OHAL ilanı ile birlikte 12 Eylül Darbesi'nden bu yana ülkenin metropol kentleri ilk kez OHAL yönetimini yaşamıştır.

15 Temmuz 2016 operasyonu esnasında 248 kişi ölmüş, 2 binin üzerinde insan yaralanmıştır. Ankara ve İstanbul başta olmak üzere, sayısız binlerce insan psiko-sosyolojik travmaların etkisini halen taşımaktadır.⁴⁵²

OHAL süresi boyunca, toplam 37 KHK yayınlanmıştır.⁴⁵³ KHK'lar işten çıkarmadan, kiş lastiği düzenlemelerine; 16 Nisan Anayasa Değişikliği Referandumuna ilişkin uyum

⁴⁵¹ TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu (2018). 26'ncı Yasama Dönemi II. Devre Faaliyet Raporu. TBMM Basımevi: Ankara. s.13-14.

⁴⁵² <https://www.sabah.com.tr/gundem/2017/07/10/15-temmuz-darbe-girisiminin-aci-bilancosu-kac-kisi-sehit-oldu> (Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2019)

⁴⁵³ <https://tr.euronews.com/2019/07/12/verilerle-15-temmuz-sonras-ve-ohal-sureci> (Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2019)

düzenlemelerinden, evlendirme programlarının yasaklanmasına varan geniş bir skalada, hemen hemen her konuda düzenlemeler getirmiştir. KHK'lar eli ile yapılan düzenlemelere ilişkin CHP, Anayasa Mahkemesi'ne başvuruda bulunmuş ancak AYM, KHK'ları inceleme yetkisinin bulunmadığını bildirmiştir. AYM kararı ile yargı incelemelerinin dışında bırakılan KHK'lar için, OHAL KHK'ları eli ile OHAL KHK'larının incelenmesi ve rapor dökümlerinin yapılması üzere OHAL Komisyonu kurulmuştur.⁴⁵⁴

23 Temmuz 2016'da çıkarılan 667 Karar sayılı KHK'nın 6'ncı maddesinin (a) bendine göre; OHAL'de gözaltı süresi en fazla 30 gün olarak verilmiştir. 667 sayılı KHK ilgili maddesi; *"Gözaltı süresi, şüphelinin yakalama yerine en yakın hâkim veya mahkemeye gönderilmesi için zorunlu süre hariç, yakalama anından itibaren otuz günü geçemez."* şeklindedir.⁴⁵⁵

23 Ocak 2017 684 Karar sayılı KHK ile 667 sayılı KHK'nın 6'ncı maddesinin (a) bendinde öngörülen gözaltı süresi değiştirilmiş, 667 sayılı KHK'nın ilgili maddesi yürürlükten kaldırılmıştır. 684 sayılı KHK'nın 10'uncu maddesinin (a) bendi gözaltı süresini 7+7 güne bağlamıştır. *"Gözaltı süresi, şüphelinin yakalama yerine en yakın hâkim veya mahkemeye gönderilmesi için zorunlu süre hariç, yakalama anından itibaren yedi günü geçemez. Delillerin toplanmasındaki güçlük veya şüpheli sayısının çokluğu nedeniyle Cumhuriyet savcısı, gözaltı süresinin yedi gün süreyle uzatılmasına yazılı olarak emir verebilir."* şeklinde düzenlenmiş ve 10'uncu maddenin (b) bendinde *"Delillerin toplanmasındaki güçlük veya şüpheli sayısının çokluğu nedeniyle Cumhuriyet savcısı, gözaltı süresinin yedi gün süreyle uzatılmasına yazılı olarak emir verebilir."* düzenlemesi, gözaltı süresini 7+7 günle sınırlandırmıştır.⁴⁵⁶

KHK'lar ile OHAL döneminde resmi verilere göre, 160 bin kişi hakkında gözaltı işlemi yapılmış, 70 binden fazla kişi tutuklanmış, 155 bin kişi hakkında silahlı örgüt üyeliği suçundan soruşturma açılmıştır. İçişleri Bakanlığı, "Terör örgütü propagandası yapıldığı, devlet büyüklerine hakaret edildiği, nefret söylemi içerdiği" gerekçeleriyle 45 bin 415 sosyal medya hesabını incelemeye almış ve incelemeler sonrasında hesap sahibi 17 bin 89 kişi hakkında yasal işlem başlatmıştır. 121 bin 311 kişi kamudan ihraç edilmiş, 7 bin 80

⁴⁵⁴ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44799489> (Erişim Tarihi: 7 Temmuz 2019)

⁴⁵⁵ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160723-8.htm> (Erişim Tarihi: 9 Temmuz 2019)

⁴⁵⁶ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170123-3.htm> (Erişim Tarihi: 10 Temmuz 2019)

kişinin, 5 bin 705'i akademik kadro olmak üzere üniversitelerden ihraç edilmiştir. 64 özel eğitim kurumu, 360 özel kurs, 847 öğrenci yurdu, 47 özel sağlık kuruluşu, 15 vakıf üniversitesi, 29 sendika, 1.419 dernek, 145 vakıf, 174 medya ve yayın kuruluşu kapatılmış; 985 ticari işletme TMSF'ye devredilmiştir. 99 belediyeye kayyum atanmıştır. 70 gazete, 20 dergi, 34 radyo kuruluşu, 30 yayınevi, 33 TV kanalı için kapatma kararı alınmıştır. Gazeteciler hakkındaki 'terör propagandası, cumhurbaşkanına hakaret' gibi gerekçelerle açılan soruşturma ve tutuklamalar sonrasında, Türkiye Gazeteciler Sendikası cezaevinde bulunan gazeteci ve medya çalışanı sayısını 143 olarak bildirmiştir. Türkiye Dünya basın özgürlüğü endeksinde 2010 yılında 138'inci sırada yer alırken; 2015 yılında 149'uncu, 2018 yılında 157'nci sırada yer almıştır.⁴⁵⁷

⁴⁵⁷ <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyede-ohalin-bilan%C3%A7osu/a-44705773> (Erişim Tarihi: 10 Temmuz 2019)

SONUÇ

XX. yüzyıla gelindiğinde hakların yeniden keşfi ve insan haklarının icadı birbirini etkilemiştir. Siyaset üstü olarak doğan insan hakları siyasi ütopyaların öldüğü bir dönemde ahlaki bir ütopya olarak varlığını kurmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında siyasal iklim, siyasi hedefleri ve siyaseti aşan bir biçimde vizyon taraftarlığının mecburiyetini kırmış ve insan hakları siyasal mecrada taraf krizini kuşatıcı bir tarafsızlık argümanına çekmeyi başarmıştır. Doğal hakların, insan haklarına dönüşümünde itici gücün ortaya koyduğu değişiklik, “terminolojik mi yoksa anlayış yönünden mi gerçekleştiği” sorunsalının felsefe bakımından birbirinin devamı olduğu anlayışı ile ele alınması sonucunu ortaya koymuştur. Bu noktada filizlenen diğer sorunsal ise doğal hakların insan haklarına dönüşümünde yaşanan etkileşimin siyasi çağrışımları bakımından uluslararası ve ulusal siyasal yaşamda hâkim ve kuşatıcı bir dil ortaya koyması ile var olmuştur. İnsan hakları devlet politikası haline gelmiş, ideolojik krizlerin hızlı bir reçetesi olarak kendi sorunsallarına tampon işlevini dahil olmak üzere üstlenmiş, otorite meşruluğunun inşasında güçlü bir argüman olarak sunulmuş ve dolayısıyla “insan hakları siyaseti” hakların siyasi imajı üzerinde çalışmalar yapılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Çalışmalar yeni muhafazakâr ve totaliter eğilimli zaruri liberalizm yoluna sapma gösteren, küresel siyaset imajlarının; komünizm karşıtı muhalefet ile birlikte beslenmesi ve dengelenmesi sonucunu doğurmuştur.

Yeni muhafazakâr liberal imaj, demokrasi vurgusu ile siyasi argümanı insan haklarının soyut kurallardan daha fazlasını gerektirdiğini ve bunun planlı bir sosyal düşünce içerisinde siyasi taahhülle mümkün olabileceğinin üzerinde birleşmiştir.

Başlangıçta siyasi bir plan içermeksizin doğan insan hakları, ideolojik ütopyaların sona erdiğinin düşünüldüğü bir noktada, siyaset karşıtı doğası kökten bir dönüşüm göstermiştir. Böylece, siyaset dışı var olan insan hakları, siyasalın gündemi haline gelmiştir.

Kaynağı yönünden siyaset dışılık iddiası taşıyan insan hakları, hâkim hükümet yapıları ve toplum kodlarından bağımsız kalamayacağı bir nitelikte dönüşüm göstermiştir. Bu noktada insan haklarına ilişkin en çarpıcı sorulardan biri, kavramın ikili yapısından doğmaktadır. İnsan haklarının ikiliği, insan haklarına yüklenen iyimser anlayışın ihlal önleyici yapısı ile siyasal alana hapsedilmiş ve politik dil ile kuşatılmış insan hakları ayrımından kaynaklanmaktadır. Bu durumun cevapsız bıraktığı sorulardan biri ise, “insan

haklarının doğduğu noktadan uzaklaşarak siyasal gündeme ve argümana dönüşümü, insan haklarının etkisizleşmesine mi yol açtı?” şeklinde ifade edilebilir. Bu noktada, sorunun cevabına ilişkin karmaşanın muhtemel kaynağı ise, siyasal rekabet mecralarının “demokrasi” hedefleri ile insan haklarının ahlaki boyutunun “iyimser” hedeflerinin uyumlu bir paket halinde sunulmasına uygunluk olarak ifade edilebilir.

İnsan haklarının, XXI. yüzyıl itibarıyla ahlaki boyutundan sıyrılarak siyasal boyutuna sıkışmış görünümüne karşın, siyasal alanda ahlaki boyutundan arta kalan olumlamaları kalkan olarak kullanımından geri durmayacak, siyasi imaj ve söylem üretiminde ana propaganda unsurlarından biri olarak kullanılması kaçınılmaz bir hale gelmiştir.

İnsan haklarının icadı ve gelişiminin politik evrimsel serüveni, onun bir unsur ve olgu olarak, modern siyasal yaşamın en önemli unsurlarından biri olan siyasal partilerin, örgütlenmiş bakış açılarını içeren program metinlerindeki konumunun belirlenmesinde olgunun hangi yönde işlendiğini ele alma ve irdeleme isteğine yol açmıştır.

26’ncı Dönem TBMM’sini oluşturan siyasal partiler olan AKP, CHP, MHP ve HDP program metinlerinde genel olarak insan hakları, uluslararası belgeler, anayasal güvence ve politik düzlemde ele alınmıştır. Bu noktada, politik düzlemde insan hakları anlayışının, siyasal parti programları üzerinde incelemesinin yapılmasının anayasal ve uluslararası belgelerden bağımsız olarak yalnızca siyaset bilimi disiplini açısından ele alınmasının imkânsızlığı, siyasal sistemin en önemli unsurlarından birini teşkil eden siyasal partilerin ve yöneticilerinin hukuk kuralları ile re’sen bağlılığından doğmaktadır. Dolayısıyla siyasal partilerin program metinleri de bu bağlılık doğrultusunda uyumlu görünmektedir. İnsan hakları açısından bu bağlılık özellikle “anayasal” bir vurgu taşımazken; içerik yükü değişmekle beraber uluslararası belgelere söz konusu parti programlarında açıkça vurgu yapıldığı görülmüştür. Bu durum söz konusu re’sen bağlılığın, program metinlerinde de açıkça beyan edildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, uluslararası belgeler ile kurulan devlet yükümlülüğünün, siyasal parti tarafından hükümet etme misyonunun fiilen ele alınması halinde, üstlenileceğinin ifade edilmesinde bir taahhüt beyanı görünümü verdiği belirtilmelidir.

İncelenen program metinlerinin genel eğilimi, insan haklarının temel hak ve özgürlükler yönü ile ele alınması yönünde olmuştur. Genel olarak, hak, hakkın kullanılması,

hakkın korunması ve hak ihlallerinin önlenmesine ilişkin somut, açıklayıcı ve efektif çözüm unsurlarına yönelik net bir ifadeye yer verilmemiştir. Programların hâkim görüntüsü, insan haklarına ilişkin iyi niyet beyanları ve uluslararası belgelere atıf yapılması şeklindedir. Ele alınan dönemin siyasal koşullarını biçimlendiren kamusal gündeme yer verilmesi ile birlikte, iyi niyet beyanları ve uluslararası belgelere bağlılık üzerinden kuşbakışı bir görüntü yakalanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın; “insan hakları olgusunun tarihsel gelişim ve kurumsallaşma süreci ile birlikte 26’ncı Dönem TBMM’sini oluşturan siyasal partilerin programlarında nasıl konumlandırıldığı” problem cümlesinin üzerinde kurulmaya çalışılmış araştırma ve inceleme; program metinlerinin insan haklarına, XXI. yüzyılın uluslararası ve küresel kabul görmüş bir değerler sistemi olarak haklar biçiminde yer verildiği, liberal haklara önemli ölçüde yer verildiği ve bunun uluslararası belge ve kuruluşlara taahhülle tamamlandığı bir konumda ele alındığı ifade edilebilir.

İnsan haklarının konumlandırılması, program metinlerinde felsefi yönden iyiniyetli okumalar ile şekil alırken, hukuki yönde anayasal hak ve özgürlüklerin korunmasının devamlılığı esası ile yer almıştır. Politik düzeyde ise, insan hakları olgusu, partinin ideolojik tutumunu doğrulama vasıtası olarak konumlandırılmıştır. Program metinlerinde genel olarak yer verilen ifadeler doğrultusunda; insan haklarının iyileştirilmesi gerektiği, varılması gereken bir ideal hedef olarak yer verilmesi, hak ve özgürlüklerin layığı ile kullanılması ve korunması gerekliliği; insan hakları bakımından teorinin pratiğin arkasında kaldığının kabulü olarak ifade edilebilir.

AKP’nin insan hakları anlayışının oluşmasında partinin kuruluşunda görülen liberal çizgide seyir etme pragmatik bir neden olarak görülürken, AB müzakerelerinin zaruri kıldığı dışsal etki, partinin insan hakları anlayışının şekillenmesine etkili faktörler olarak ifade edilebilir. AKP, MHP, CHP’nin insan hakları anlayışı genel olarak doğal haklar doktrini ile paralel, kuşak haklar bakımından genel itibarla birinci kuşak haklar yönünden geliştirilmiştir. HDP’nin insan hakları anlayışı da temel felsefesi bakımından ideolojik tutumu ile paralel olarak ayrılıkçı, fark siyaseti üzerinde kimlik siyasetine bağımlı olarak kurulmuş ve bu bakımdan post-modern insan hakları anlayışına uyumludur. Bu noktada HDP’nin insan hakları anlayışı insan haklarının evrenselliği ile değil, parçalı olarak etnik bir siyaset üzerinde şekillenmektedir. Ayrıca birinci kuşak hakların yanı sıra programın gündem

maddeleri ikinci, üçüncü kuşak haklar bakımından da şekillendirilmiştir. Ferdiyetçi doktrinin izleri HDP programında açıkça izlenebilirken, AKP ve CHP programında doğal haklar doktrinine kıyasla daha silik bir görüntüdedir ancak MHP programında insan haklarına ilişkin anlayışın temeli ferdiyetçi doktrinden büyük oranda yoksundur.

Birinci kuşak haklar olarak öne çıkan yaşam hakkı, kişi özgürlüğü ve güvenliği, düşünce ve ifade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, eşitlik, adil yargılama hakkı, seçme ve seçilme hakkı gibi haklar ele alınan siyasal parti programlarının tümünde ilkesel düzeyde yer almakta ve buna ek olarak parti programında yer verilen parti hedefleri bakımından da standartlara ve ideal olana uygun olarak gerçekleştirilmesine yer verilmiştir. Birinci kuşak hakların programlarda yer almasında temel farklılık hakların tanımlanmasında değil uygulanmasına ilişkin metotlarda görülmektedir. MHP'nin programında bu haklar devlet tarafından sağlanması ve korunması gereken bir bakış açısı ile ifade edilirken HDP'nin programında partinin ideolojik anlayışına bağlı olarak fark siyaseti temelinde ifade edilmiştir. Ek olarak birinci kuşak haklar içinde en kadim haklardan biri olarak görülen mülkiyet hakkı siyasal parti programlarının hiçbirinde özel olarak ele alınmamış ve mülkiyet hakkına ilişkin genel politika anlayışına programlarda yer verilmemiştir. Kadın haklarına yönelik olarak, toplumun tümüne yayılmış sosyal bir çözüm anlayışı çabası partilerin tümünün programlarında geniş bir yer ayrılarak ele alınmıştır.

Çalışmanın temelini oluşturan 26'ncı dönem siyasal parti programlarına karşılaştırmalı bulgular ise her bir partinin program metninde birinci kuşak haklara doğrudan yer verildiğini göstermektedir. Diğer kuşak haklara ilişkin yaklaşımlar partilerin ideolojik tutumları ile bağlantılı olarak farklılıklar içermektedir. Bu bağlamda partilerin parlamento pratikleri üzerinden bir değerlendirme yapılması halinde program metinlerinde yer verilen hedeflere tam bir uyumluluk görülmemektedir. Örneğin her parti programında kadın haklarının hedeflerde doğrudan yer bulduğu ve kadın haklarına yönelik yaklaşımların aynı düzeyde seyir ettiği görülmektedir. Ancak parlamento pratikleri program hedeflerinden açıkça ayrılarak farklı siyasal tutum ve davranışlar içermektedir. Örneğin 26'ncı dönem içinde yaşanan kadın cinayetleri sonrası CHP milletvekili tarafından teklif edilen "Özgecan Yasası" AKP ve MHP milletvekilleri oyları ile reddedilmiştir. Yine aynı dönem içinde görüşülen önergelerin kabulünde ve reddinde temel haklara ilişkin sığınmacılara yönelik konular AKP'nin ret HDP ve MHP'nin çekimser CHP'nin ise evet oyları ile karara

bağlanmıştır. Kadın hakları, çocuk hakları ve temel haklara ilişkin birçok kanun teklifinin komisyon görüşmeleri aşamasında kaldığı ve hükümsüz sonuçlandığı görülmektedir. Bu bağlamda partilerin program hedefleri ve parlamento pratikleri arasında eşgüdüm düzeyi düşüktür. Pratiklerin yansımada asıl belirleyici unsur program hedefleri değil, gündeme uygun ideolojik tutumların ağırlıklı olduğu bir görünüm taşımaktadır. Bu nedenle program metnlerinin insan haklarına ilişkin teorik bilgi düzeyi temel bir düzeydeyken, pratik sonuçları teorik temel ile aynı paralellikte değildir. Bu durum ise parti programlarının revize edilmesi, bilinçli bir insan hakları yaklaşımının ortaya konulması ve siyasal temsilcilerin bireysel insan hakları anlayışları ile benzer düzeyde seyretmesini gerektiren bir öneriyi zorunlu kılmaktadır.

İnsan haklarına ilişkin soyutlamalara, ahlaki ve felsefî argümanlara rastlanabilen program metnlerinde; teorinin pratiğe dönüşümünde aksayan yönlerin ve ortaya çıkan ihlallerin önlenmesine ilişkin ve ideal hedefe uygun somut çözüm önerileri ve mekanizmalara rastlandığını ifade etmek mümkün görünmemektedir.

Hak ve özgürlüklere ilişkin işleyişin opsiyonel argümanlarla bir takım şartlara bağlanmış olarak program metnlerinde yer almış olması ise, program metnlerinin anayasa metni ile genel kuruluş bakımından paralellik gösterdiği düşüncesine yol açmıştır.

İnsan haklarının, birikimsel bir sürecin sonucu olarak varılması gereken bir hedef biçiminde konumlandırılması, onu güvence altında tutan dinamiklerin varlığı ile mümkün kılınmıştır. İnsan haklarının güvenceli yapısı ve hedef tasavvuru, onu evrensel ve objektif bir düzen algısı ile tüm politik tutumları kapsayıcı bir biçimde siyaset üretici bir noktaya taşımak ve bu bağlamda konumlandırmak mümkün değildir. Bu imkânsızlığın en temel nedenlerinden birisi daha önce yer verildiği üzere onun ikili yapısından kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle, insan hakları yeryüzü cennetinin bir anahtarı olarak görülemez. İnsan hakları ancak hakkın var olduğu bir düzen içinde işleyebilir ve bu düzende konumunun güvenceye alındığı unsurların varlığı ile etkinliğini sürdürebilir.

“İnsan hakları” en kuşatıcı iyimser yapısı ile hemen hemen sözlü ve yazılı tüm beyanlarda yer bulmaktayken; zengin ve fakirin, kuzey ve güneyin, yeni ve eskinin, güçlü ve güçsüzün , “öteki” ile uçurumunun derinliğinin git gide arttığı bu kıyım, Holokost devrinin bilançosu, bir önceki çağdan daha sarsıcı insan hakları ihlallerine tanıklık

etmemize ve teknoloji ile insanın insancıl doğasının “iyimser” olandan arındırılmış olarak meta biçiminde kurgulandığı bu çağ, ihlallere karşı duyarsızlığın beslendiği ve belki de giderek oburlaştığı düşüncesini sürekli halde pekiştirir duruma getirmiştir.

Ahlaki düzleminden siyasal düzleme evrimleşen insan haklarının, felsefî içeriğinden dışlanmış soru ve cevapları halen önümüzde durmaktadır. Kapitalizm, insan haklarının öznesini evrensel bir çerçevede sunmakla ilgilenirken, neoliberalizmin sunduğu haklar listesinin etkinliği ve işlevselliği hantallaşan bir seyir göstermektedir. İnsan haklarının öncül zaferi, hukuk içeriğinin egemen tarafından belirlendiği bir örnek olarak görüldüğünde, çağ “bazı” insanlar için rutini kurarken; “bazı” insanlar için ise tahakkümü kurmuştur. Bu noktada, insan haklarının politize edilmiş sıkışıklığını ortadan kaldıracak ve bunu neoliberal hukuk ile agorafobiye terk edilmiş hak ve özgürlüklerin yeniden kazanımını sağlayacak ve “insanı” neokapitalist “özne” olmaktan kurtaracak somut mekanizmaların geliştirilmesi gerekmektedir. Aksi durumda, ihlallerin yaygınlaştığı bir düzende insan hakları; otoritenin hak ihlallerini meşrulaştırma aracı olma riskini daima içinde taşıyacaktır.

KAYNAKLAR

Kitaplar:

- Abendroth, W. (1992). *Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi*. (Çev. A. Çakıroğlu). Belge Yayınları: İstanbul.
- Ahmad, F. (2012). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Çev. Y. Alogan). (11. Baskı). Kaynak Yayınları: İstanbul.
- Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye Tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul.
- Akşin, S. (1980). *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*. Gerçek Yayınevi: İstanbul.
- Almık, M. O. (2005). *Türkiye'de ve Batı'da İnsan Hakları*. İstanbul: Pelikan Yayıncılık.
- Aral, B. (2010). *Üçüncü Kuşak İnsan Hakları Olarak Kolektif Haklar*. Siyasal Kitabevi: Ankara.
- Atılğan, G. ve Aytekin, A. (2014). *Siyaset Bilimi*. (4. Baskı). Yordam Kitap: İstanbul.
- Aybay, R. (2005). *İnsan Hakları Hukuku*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Aybay, R. (2016). *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve Türkiye: 1945-1948*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Aydemir, Ş. S. (2010), *Tek Adam*, C.III. (16. Baskı). Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Aydoğan, M. (2018). *Geçmişten Günümüze Parti ve Örgütlenme*. Galeati Yayıncılık: Ankara.
- Aydın, S. (2009). İki İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset. T. Bora ve M. Gültekingil. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.I* içinde (117-128). (Sekizinci Baskı). İletişim Yayınları: İstanbul.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2015). *Akp'li Yıllarda Emegın Durumu*. Yordam Kitap: İstanbul.

- Başgil, A. F. (2008). *Hukukun Ana Meseleleri ve Müesseseleri*. (4. Baskı). Yağmur Yayınevi: İstanbul.
- Barry, N. P. (2004). *Modern Siyaset Teorisi*. (Çev. M. Erdoğan ve Y. Şahin). Liberte Yayınları: Ankara.
- Bauman, Z. (2015). *Özgürlük*. (Çev. K. Eren). Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Berkes, N. (2005). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. (7. Baskı), YKY: İstanbul.
- Beetham, D. (2013). *Demokrasi ve İnsan Hakları*. (Çev. B. Canatan). (2. Baskı). Liberte Yayınları: Ankara.
- Belge, M. (2012). *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*. (2. Baskı). İletişim Yayınları: İstanbul.
- Bottomore, T. (2017). *Siyaset Sosyolojisi*. (Çev. E. Mutlu). İletişim Yayınları: İstanbul.
- Blum, W. (2006). *Haydut Devlet*. (Çev. E. Yüzak). (3. Baskı). Yeni Hayat Yayıncılık: İstanbul.
- Carnoy, M. (2014). *Devlet ve Siyaset Teorisi*. (Çev. S. Coşar, A. Örküp vd.) Dipnot Yayınları: Ankara.
- Cem, İ. (2007). *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*. (17. Baskı). Can Yayınları: İstanbul.
- Cumhuriyet Halk Partisi, (1938). *Onbeşinci Yıl Kitabı*. Cumhuriyet Matbaası: Ankara.
- Çeçen, A. (2000). *İnsan Hakları*. (3. Baskı). Savaş Yayınları: Ankara.
- Çeçen, A. (2009). *100 Soruda Kemalizm*. (8. Baskı). Fark Yayınları: Ankara.
- Çetinkaya, D. (2004). *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Çüçen, K. (2013). *İnsan Hakları*. (2. Baskı). Sentez Yayınları: Bursa.
- Daver, B. (1969). *Siyaset Bilimine Giriş*. Doğan Yayınevi: Ankara.

- Doehring, K. (2002). *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)*, (Çev. Ahmet Mumcu) İnkılap Yayınları: İstanbul.
- Douzinas, C. (2018). *İnsan Haklarının Sonu*. (Çev. K. Akbaş, U. D. Tuna). Dipnot Yayınları: Ankara.
- Douzinas, C. (2016). *Hukuk, Adalet ve İnsan Hakları*. (Çev. K. Akbaş, R. Sağlam). (2. Baskı). NotaBene Yayınları: Ankara.
- Durgun, S. (2017). Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri. Taşkın, Y. (Ed.) *Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Duverger, M. (1974). *Siyasi Partiler*, (Çev. Ergun Özbudun). Bilgi Yayınları: Ankara.
- Erdoğan, M. (2018). *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. (6. Baskı). Hukuk Yayınları: Ankara.
- Eroğul, C. (1999). *Devlet Yönetimine Katılma Hakkı*. İmge Kitabevi: Ankara.
- Eroğul, C. (2014). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. Yordam Kitap: İstanbul.
- Findley, C. V. (2012). *Modern Türkiye Tarihi: 1789 – 2007*. (Çev. G. Ayas) (2. Baskı). Timaş Yayınları: İstanbul.
- Galtung, J. (2013). *İnsan Hakları: Başka Bir Açıdan Bakış*. (2. Baskı). (Çev. Müge Sözen). Metis Yayınları: İstanbul.
- Günel, E. (2006). *Türkiye’de Siyasal Partiler ve Güncel Siyaset*, Bilim Adamı Yayınları: Ankara
- Güneş, T. (2009). *Türk Demokrasisinin Analizi*. Agora Kitaplığı: İstanbul.
- Gözler, K. (2004). *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, (2. Baskı). Ekin Yayınları: Bursa
- Gözler, K. (2017). *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*. Ekin Yayınları: Bursa.
- Güneş, İ. (1997). *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Düşünce Yapısı: 1920-1923*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Güven, T. Y. (2013). *Partiler Curcunası*. Sim Matbaa: Ankara.

- Heywood, A. (2014). *Siyaset*. (Çev. B. Şahin, B. B. Özipek, Z. Kopuzlu vd.) (14. Baskı). Adres Yayınları: İstanbul.
- Jelinnek, G. (2017). *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine: Modern Anayasa Tarihine Bir Katkı*. (Çev. R. Dülger ve M. Dülger). Pinhan Yayıncılık: İstanbul.
- Kaboğlu, İ. Ö. (2013). *Hangi İnsan Hakları*. İmge Kitabevi: Ankara.
- Kasaba, R. (Ed.) (2011). *Modern Dünya'da Türkiye - Türkiye Tarihi: 1839-2010*. Kitap Yayınevi: İstanbul.
- Kapani, M. (2012) *Politika Bilimine Giriş*. (29. Baskı). Bilgi Yayınları: Ankara
- Kalabalık, H. (2009). *İnsan Hakları Hukuku*. Seçkin Yayıncılık: Ankara.
- Kalaycıoğlu, E. ve Sarıbay, A. Y. (2000) *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*. Alfa Yayıncılık: İstanbul.
- Kansu, A. (2016). *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi: 1908-1913*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Karpat, H. K. (2013). *Kısa Türkiye Tarihi: 1800-2012*. Timaş Yayınları: İstanbul.
- Karpat, H. K. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. Timaş Yayınları: İstanbul.
- Karpat, H. K. (2016). *Türk Siyasi Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi*. Timaş Yayınları: İstanbul.
- Kuçuradi, İ. (2004). *Yirmibirinci Yüzyılın Başında İnsan Haklarına Yönelik Tehditler*. Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi. METEKSAN: Ankara.
- Kışlalı, A. T. (1987). *Siyaset Bilimi*. Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara.
- Lutz-Bachmann, M. & Nascimento, A. (Ed.) (2016). *İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Kozmopolit İdealler*. (Çev. A. E. Pilgir). Koç Üniversitesi Yayınları: İstanbul

- Luc Albert, J. (2005). Siyasi Partilerin Örgütlenmesi ve Parti İçi Demokrasi. *Türkiye Barolar Birliği ve Ankara Barosu Siyasi Partiler ve Demokrasi Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (3. Baskı.) Güngör Basım: Ankara.
- Makal, A. (1999). *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*. İmge Kitabevi: Ankara
- Moyn, S. (2017). *Son Ütopya: Tarihte İnsan Hakları*. (Çev. F. Ev). Koç Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Musulin, J. (1983). *Hürriyet Bildirgeleri: Magna Charta'dan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine*. (Çev. N. Zeka). Belge Yayınları: İstanbul.
- Mutioğlu, H. (2000). Post-Modern Gündem ve İnsan Hakları. Oya Çitçi (Editör). *Türkiye'de İnsan Hakları içinde* (621-629). TODAİE Yayınları: Ankara.
- Özbudun, E. (2012). *1924 Anayasası*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Özbudun, E. (1979). *Siyasal Partiler*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Matbaası: Ankara.
- Özkazanç, A. (2017). Cumhuriyet Döneminde Siyasal Gelişmeler: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. F. Alpkaya ve B. Duru. (Editörler). *1920' den Günümüze Türkiye' de Toplumsal Yapı ve Değişim içinde* (71-106). (Dördüncü Baskı). İstanbul: Phoneix Yayınları.
- Özyörük, M. (1972-73). *İdare Hukuku Ders Notları*.
- Parla, T. (2007). *Türkiye'de Anayasalar*. (4. Baskı). İletişim Yayınları: İstanbul.
- Parla, T. (1991). *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Nutuk'u*. C.I. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Soysal, M. (1997). *100 Soruda Anayasanın Anlamı*. (11. Baskı). Gerçek Yayınevi: İstanbul.
- Taşkın, Y. (2017). *AKP Devri: Türkiye Siyaseti, İslâmcılık, Arap Baharı* (2. Baskı). İletişim Yayınları: İstanbul.

- Tanilli, S. (1993). *Devlet ve Demokrasi*. (7. Baskı). Cem Yayınevi: İstanbul.
- Tanör, B. (1994). *İki Anayasa: 1961-1982*. (3. Baskı). Beta Yayıncılık: İstanbul.
- Tanör, B. (1992). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. Der Yayıncılık: İstanbul.
- TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu (2017). *26'ncı Yasama Dönemi I. Devre Faaliyet Raporu*. TBMM Basımevi: Ankara.
- TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu (2018). *26'ncı Yasama Dönemi II. Devre Faaliyet Raporu*. TBMM Basımevi: Ankara.
- Tezcan, D., Erdem, R. Ş., Sancakdar, O. ve Önok, R. M. (2006). *İnsan Hakları El Kitabı*. Seçkin Yayıncılık: Ankara
- Teziç, E. (1976). *100 Soruda Siyasi Partiler*. Gerçek Yayınevi: İstanbul.
- Türközü, E. S. (2009). *AKP ve İnsan Hakları*. (Der. İ. Uzel ve B. Duru). AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu. Phoenix Yayınları: İstanbul.
- Timur, T. (1993). *Türk Devrimi ve Sonrası*. (7. Baskı). İmge Kitabevi: Ankara.
- Timur, T. (1991). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (1986). *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, II. (2. Baskı). Hürriyet Vakfı Yayınları
- Tunçay, M., Koçak, C. Vd. (1989). *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908 - 1980*. Cem Yayınevi: İstanbul.
- Tunçay, M. (1978). *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925*. (3. Baskı). Bilgi Yayınları: İstanbul.
- Üçok, C. (1975). *Siyasal Tarih: 1789 – 1960*. Sevinç Matbaası: Ankara.
- Ünsal, A.(Ed.) (1998). *75 Yılda Tebaadan Yurttaşla Doğru*. Tarih Vakfı Yayınları: İstanbul
- Yeşil, A. (2001). *Türkiye'de Çok Partili Siyasi Yaşama Geçiş*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.

- Yılmaz, T. S. (1997). *Türkiye’de Gençlik Hareketleri*. Toplumsal Dönüşüm Yayınları: İstanbul.
- Yücel, S. (2005). *Türkiye’nin Siyasal Partileri: 1859-2005*. Alfa Yayınları: İstanbul.
- Zürcher, E. J. (1992). *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*. (Çev. G. Ç. Güven). Bağlam Yayıncılık: Ankara.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. (Çev. Y. S. Gönen). (7. Baskı). İletişim Yayınları: İstanbul.
- West, D. (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*. (Çev. Ahmet Cevizci). Paradigma Yayınları: İstanbul.

Dergiler:

- Aliefendioğlu, Y. (1999). Siyasi Partiler ve Sivil Toplum Örgütleri, *Anayasa Yargısı Dergisi*, (16).
- Arslan, Z. (2001). Postmodern Söylem ve İnsan Hakları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 56(1). s. 1-22.
- Aydoğan, E. ve Mahmutoglu, T. B. (2013). Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri. *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (10).
- Aydın, M. (2006). Anayasa Mahkemesi Kararlarında Hak Arama Özgürlüğü. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 61(3).
- Buğday, G. ve Küçükoglu, A. (2017). 4. Sınıf İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi Ders Kitabının Çocuk Katılım Hakkı İlkelerine Göre İncelenmesi. *Türkiye Eğitim Dergisi*. 2(2).
- Çakan, I. (2004). Türk Siyasal Hayatında Bir Aydın Profili: Doğan Avcıoğlu. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (7).
- Dağ, M. (2012). Türkiye’de ve İngiltere’de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*. 4(2).
- Erdoğan, M. (1998). İnsan Haklarına Kavramsal Bir Yaklaşım. *Liberal Düşünce Dergisi*. Güz(2).
- Emini, M. E. (2004). Hak Kavramı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (12). 203-216.
- Gökpınar, M. (2015). Bir Kavram Olarak İnsan Hakları ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması. *TBB Dergisi*. 11-72.
- Göktürk, G. (2016). The Emergence of Political Parties: The Social and Historical Origins. *Istanbul Journal of Sociological Studies*. 54(2).

- Gümüş, A. T. (2005). Türk Anayasasında Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkı. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 13(2). 133-172.
- Hatipoğlu, A. (2017). Sosyal Demokrasinin Yapısal Karakteri ve CHP. *Teori Dergisi*. (332). 27- 46.
- Jeze, G. (1946). Ferdi Hürriyetler. (Çev. Mukbil Özyörük). *AÜHFD*. 3(1). s.214-227.
- Karamustafaoğlu, T. (1961). İngiliz İşçi Partisi. *AÜHFD*. 18(1).
- Kılınçkaya, D. (2012). Serbest Cumhuriyet Fırkasının Toplumsal Tabanı ve Cumhuriyet Halk Partisi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(2).
- Özkaya, Y. (1991). Altı İlke. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 2(8).
- Perinçek, D. (1967). Federal Almanya Siyasi Partiler Kanunu, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(24).
- Sevinç, M. (2010). 2010 Anayasa Değişiklikleri: Yöntem ve İçerik Eleştirisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 65(2), 271-294.
- Sevinç, M. (2017). Türkiye’de Anayasal Düzen: 1920-2012. F. Alpkaya ve B. Duru. (Editörler). *1920’ den Günümüze Türkiye’ de Toplumsal Yapı ve Değişim* içinde (71-106). (Dördüncü Baskı). İstanbul: Phoneix Yayınları.
- Tepe, H. (2009). Sosyal Haklar ve İnsan Hakları: Sosyal ve Ekonomik Haklar Olmadan İnsan Hakları Korunabilir Mi? Sözlü Bildiri. *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu*. Ankara. 97-105.
- Turhan, A. (2013). İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 4(2). 357-378.
- Yücel, Y. (2010). Hak ve Menfaatler Üzerine Bir İnceleme. *TBB Dergisi*. (91). 335-357.

İnternet Kaynakları:

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2011.pdf

Alatlı, A. Batı'ya Yön Veren Metinler, C.III.

<http://dusuncetarihi.kapadokya.edu.tr/makale/magna-carta.html>

<https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf>

Avrupa Antlaşmaları Serisi, No. 5.

<http://www.danistay.gov.tr/upload/avrupainsanhaklarisozlesmesi.pdf>

Alatlı, A. Batı'ya Yön Veren Metinler, C.I.

<http://dusuncetarihi.kapadokya.edu.tr/makale/magna-carta.html>

ABD Büyükelçiliği, ABD Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Bilgilendirme Programları

Bürosu, <https://photos.state.gov/libraries/adana/30145/publications-other-lang/TURKISH.pdf>

Almanya Seçimleri, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41380859>

Adalet ve Kalkınma Partisi Parti Programı: http://www.akparti.org.tr/parti-programi_79.html

Adalet ve Kalkınma Partisi Parti Tüzüğü: <http://www.akparti.org.tr/parti/parti-tuzugu>

Cumhuriyet Halk Partisi Parti Programı: <https://www.chp.org.tr/> ;
<https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf>

Cumhuriyet Halk Partisi resmi web sitesi üzerinde yer alan parti tarihi, bilgilendirme portalı;
<https://www.chp.org.tr/haberler/chp-tarihi>

Milliyetçi Hareket Partisi Parti Programı:

https://www.mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/mhp_parti_programi_2009_opt.pdf

Halkların Demokratik Partisi Parti Programı: <https://www.hdp.org.tr/tr/parti/parti-programi/8>

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/02/150217_nuh_koklu,

<https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/firat-cakiroglunun-katiline-muebbet-hapis-cezasi-verildi-2511748/>

<https://www.ntv.com.tr/turkiye/tskdan-suleyman-sah-karakoluna-sah-firat-operasyonu,LmYkF4lOM0SIRTLJzsiEeg>

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/07/150717_erdogan_hdp

<https://t24.com.tr/haber/cumhurbaskani-erdogan-gaziantep-te-konusuyor,289627>,

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/03/150327_ic_guvenlik_paketi_kabuledildi

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/03/150331_adliye_toplama

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/05/150501_1_mayis

<https://www.aksam.com.tr/guncel/eskisehirde-kedi-vahseti/haber-283595>:

<https://www.haberturk.com/video/haber/izle/hdp-diyarbakir-mitingi-patlama-ani/142017>

<https://secim.haberler.com/7-haziran-2015-secimi/>

<https://t24.com.tr/haber/iste-7-hazirandan-1-kasima-secime-etki-eden-olaylar,315129>

<https://www.sozcu.com.tr/2015/gundem/zekeriya-oz-yurtdisina-kacti-906253/>

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/08/150805_koalisyon_sure_azaliyor

<https://www.bik.gov.tr/meksika-abd-sinirinda-aylan-bebek-drami/>

https://www.bbc.com/turkce/spor/2015/10/151009_sike_davasi

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ankara-tren-gari-onunde-patlama-95-olu-48i-agir-246-yarali-30285510>

<https://www.haberturk.com/secim/secim2015/genel-secim-1-kasim>

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/2017-utanc-raporu-2017de-409-kadin-olduruldu-387-cocuk-cinsel-istismara-ugradi-40696747>

<https://www.ntv.com.tr/kadina-siddet/2018-yilinda-440-kadin-olduruldu,EntxopiEs0a7fCB3mfbSvg>,

<http://www.hurriyet.com.tr/kelebek/magazin/2016-yilinda-328-kadin-olduruldu-40365652>

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kadin-cinayeti-raporu-aciklandi-2015-yilinda-303-kadin-olduruldu-40038016>

<http://www.diken.com.tr/bize-bir-yasa-lazim-ama-bu-isimle-degil-ozgecan-yasasi-nedemek/>

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/siyaset/490942/CHP_nin_Ozgecan_Yasasi_teklifi_iade_edildi.html

<https://www.cnnturk.com/turkiye/meclise-ozgecan-aslan-yasasi-sunuldu>

http://www.cumhuriyet.com.tr/foto/foto_galeri/1241878/1/Ozgecan_Aslan_in_katledilisinin_4_yilinda_babasinin_sozleri_yurek_dagladi.html

<https://www.sozcu.com.tr/2019/gundem/ozgecan-aslan-olumunun-4-yilinda-anildi-zaman-gectikce-aci-katmerlesiyor-3482994/>

<https://www.karar.com/guncel-haberler/ozgecan-aslanin-katledilmesinin-ardindan-4-yil-gecti-1115916>

<https://www.haberturk.com/yillar-gectikce-ozgecanin-acisi-katmerleniyor-2369731>

<https://tr.sputniknews.com/turkiye/201806101033803155-ihd-turkiye-cinsel-istismar-cocuk-dogum/>

<https://www.yenicaggazetesi.com.tr/5-yilda-354-cocuk-isci-oldu-213776h.htm>

<https://www.mmo.org.tr/merkez/basin-aciklamasi/isci-sagligi-ve-guvenligi-odaraporu-aciklandi-kazalari-ve-cinayetlerinde>

<https://osgbistanbul.com.tr/2018-is-kazasi-istatistikleri/>

<https://isgfrm.com/threads/2017-yili-is-kazasi-ve-meslek-hastaliklari-istatistikleri.27848/>

<http://saglikcalisanisagligi.org/2667-isig-meclisi-mart-2018-is-cinayetleri-raporu.html>

